

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський державний університет
імені Петра Могили

Інститут історії України Національної академії наук України

*Чорноморський
літоніс*

Науковий журнал

Випуск 1, 2010

Миколаїв – 2010

Засновники видання:

Чорноморський державний університет
імені Петра Могили

Інститут історії України
Національної академії наук України

Видання засновано у 2010 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія KB № 16236-4708P
видано Міністерством юстиції України
від 20.01.2010 р.

Адреса редколегії:

54003, м. Миколаїв,
вул. 68 Десантників, 10

Тел.: 8 (0512) 76-55-99;
8 (050) 820-57-26;
факс: (0512) 46-51-94,

E-mail: avi@kma.mk.ua,
e.sinkevych@gmail.ru,
hboriak@i.com.ua

Головний редактор:

д-р іст. наук професор, академік Національної академії наук
України **В.А. Смолій** (директор Інституту історії України
Національної академії наук України)

Редакційна колегія:

д-р іст. наук професор **Г.В. Боряк** (Інститут історії України
Національної академії наук);

д-р іст. наук професор **Я.В. Верменич** (Інститут історії України
Національної академії наук);

д-р іст. наук професор **Ю.В. Котляр** (ЧДУ ім. Петра Могили);

д-р іст. наук професор **П.М. Тригуб** (ЧДУ ім. Петра Могили);

канд. іст. наук доцент, професор кафедри **Є.Г. Сінкевич** –
заступник головного редактора (ЧДУ ім. Петра Могили);

канд. іст. наук доцент **О.П. Тригуб** (ЧДУ ім. Петра Могили);

І.Ю. Сінкевич – відповідальний секретар (Державний архів
Херсонської області)

Рекомендовано до друку

рішенням вченої ради Чорноморського
державного університету ім. Петра Могили
від 08.04.2010 р., протокол № 8

рішенням вченої ради Інституту історії України
НАН України від 15.04.2010 р.,
протокол № 4

Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ
ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 1. – 140 с.

Збірник містить публікації статей з актуальних проблем регіональної історії та історії України, методології історичних досліджень, історії науки та освіти, історичної дидактики, рецензії, повідомлення про наукові події і заходи.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікацій посилання на «Чорноморський літопис. Науковий журнал» обов'язкове.

ЗМІСТ

Смолій В.А. (Київ), Клименко Л.П. (Миколаїв) Новий науковий журнал у царині дослідження історії України	9

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Бажан О.Г. (Київ) Петро Шелест: початок політичної кар'єри	11
Блохин Даріана (Мюнхен, ФРН) Історія української політичної еміграції від князівських часів до XIX століття	17
Драус Ян (Перемишль, Польща) Дослідження польсько-українських стосунків у 1991-2008 роках: нарис проблематики	32
Запарій В.В. (Єкатеринбург, Росія) Евакуація українських металургійних підприємств на Урал і їх реєвакуація в роки Великої Вітчизняної війни	42
Іваненко В.В., Кавун М.Е. (Дніпропетровськ) Проблеми збереження національної самосвідомості української діаспори в сучасній Росії (за матеріалами Сибіру та Уралу)	46
Котляр Ю.В. (Миколаїв) Вплив Висунської і Баштанської республік на літературу і мистецтво України	51
Тригуб П.М. (Миколаїв) Питання європейської та євроатлантичної інтеграції України в період світової економічної кризи (2008-2010 рр.)	56
Троян С.С. (Рівне) Цивілізаційно-культурні маркери України у вимірі глобалізації	65

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

Волосник Ю.П., Шляхова І.В. (Харків) Культура кооперативної торгівлі у Харкові в роки непу	71
Гаврилюк С.В. (Луцьк) Відновлення Успенського собору м. Володимира-Волинського – унікальної пам'ятки Київської Русі: концепція, здійснення, результати	75
Капустян Г.Т. (Кременчук, Полтавська обл.) Історія політичних репресій у полтавському селі Заруддя (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.)	81
Михайлуца М.І. (Одеса) Релігійний традиціоналізм проти політики румунізації населення Південної Бессарабії (кінець 1930-х – червень 1940 р.)	90

**ІСТОРИОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.
ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ**

Непомнящий А.А. (Сімферополь) Невідомі сторінки репресованого краєзнавства: до біографії Миколи Ернста	96
Пронь С.В. (Миколаїв) Історична наука за професором Бернгеймом: non multa, sed multum	103
Сінкевич Є.Г. (Миколаїв) Петро Іванович Лященко: таємниці біографії вченого	107

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ

Бушин М.І., Прилуцька О.П. (Черкаси) І.Ф. Курас: видатний громадський діяч і політолог-практик.....	114
Савчук В.С. (Дніпропетровськ) Федір Васильович Тарановський: тернистий шлях до еміграції (До 135-річчя від дня народження).....	124

РЕЦЕНЗІЇ

Бачинська О.А. (Одеса) Українське Причорномор'я XVIII – початку XIX ст. в контексті європейської історії. Рецензія на книгу: Серета О. Сілістринсько-Очаківський еялет у XVIII – на початку XIX ст.: Адміністративно-територіальний устрій, поселення та населення в Північно-Західному Причорномор'ї (Софія, 2009)	133

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

СОДЕРЖАНИЕ

Смолий В.А. (Киев), Клименко Л.П. (Николаев) Новый научный журнал в области исследования истории Украины.....	9

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ

Бажан О.Г. (Киев) Петр Шелест: начало политической карьеры	11

Блохин Дариана (Мюнхен, ФРГ) История украинской политической эмиграции от княжеских времен до XIX века	17

Драус Ян (Перемышль, Польша) Исследование польско-украинских отношений в 1991-2008 годах: очерк проблематики	32

Запарий В.В. (Екатеринбург, Россия) Эвакуация украинских металлургических предприятий на Урал и их реэвакуация в годы Великой Отечественной войны.....	42

Иваненко В.В., Кавун М.Э. (Днепропетровск) Проблемы сохранения национального самосознания украинской диаспоры в современной России (на материалах Сибири и Урала)	46

Котляр Ю.В. (Николаев) Влияние Висунской и Баштанской республик на литературу и искусство Украины	51

Тригуб П.Н. (Николаев) Вопросы европейской и евроатлантической интеграции Украины в период мирового экономического кризиса (2008-2010 гг.)	56

Троян С.С. (Ровно) Цивилизационно-культурные маркеры Украины в глобализационном измерении	65

РЕГИОНАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ

Волосник Ю.П., Шляхова И.В. (Харьков) Культура кооперативной торговли в Харькове в годы нэпа	71

Гаврилюк С.В. (Луцк) Восстановление Успенского собора г. Владимира-Волынского – уникального памятника Киевской Руси: концепция, исполнение, результаты	75

Капустян А.Т. (Кременчуг, Полтавская обл.) История политических репрессий в полтавском селе Зарудье (конец 1920-х – начало 1930-х гг.)	81

Михайлуца Н.И. (Одесса) Религиозный традиционализм против политики румынизации населения Южной Бессарабии (конец 1930-х – июнь 1940 г.)	90

**ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ.
ИСТОРИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В УКРАИНЕ**

Непомнящий А.А. (Симферополь) Неизвестные страницы репрессированного краеведения: к биографии Николая Эрнста	96
Пронь С.В. (Николаев) Историческая наука по профессору Бернгейму: non multa, sed multum	103
Синкевич Е.Г. (Николаев) Петр Иванович Лященко: тайны биографии ученого	107

ИСТОРИЯ УКРАИНСКОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Бушин Н.И., Прилуцкая О.П. (Черкассы) И.Ф. Курас: выдающийся общественный деятель и политолог-практик	114
Савчук В.С. (Днепропетровск) Федор Васильевич Тарановский: тернистый путь в эмиграцию (К 135-летию со дня рождения)	124

РЕЦЕНЗИИ

Бачинская Е.А. (Одесса) Украинское Причерноморье XVIII – начала XIX в. в контексте европейской истории: Рецензия на книгу: Серета А. Силистринско-Очаковский еялет в XVIII – начале XIX в.: Административно-территориальное устройство, поселения и население в Северо-Западном Причерноморье (София, 2009)	133

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

CONTENTS

Valeriy Smoliy (Kyiv, Ukraine), Leonid Klymenko (Mykolayiv, Ukraine) New periodical in the field of the Ukraine History Studies	9

HISTORY OF UKRAINE

Oleg Bazhan (Kyiv, Ukraine) Petro Shelest: the beginning of the political career	11
Dariana Blokhin (Munich, Germany) The Ukrainian political emigration history starting from Prince's times up to XIX century	17
Yan Draus (Przemyśl, Poland) The research of the Polish-Ukrainian relations in 1991-2008: the outline of problems	32
Vladimir Zapariy (Ekaterinburg, Russia) Ukrainian metallurgic enterprises' evacuation in Ural and their re-evacuation in the WWI times	42
Valentyn Ivanenko, Maksim Kavun (Dnipropetrovs'k, Ukraine) The Ukrainian Diaspora national consciousness maintenance problems in modern Russia (based on the materials of Siberia and Ural)	46
Yuriy Kotlyar (Mykolayiv, Ukraine) The influence of Vysunskaya and Bashtanskaya republics on Ukrainian literature and art	51
Petro Trigub (Mykolayiv, Ukraine) The Ukraine European and Euro-Atlantic integration questions in the period of the world economic crisis (2008-2010)	56
Serhiy Troyan (Rivne, Ukraine) The Ukraine civilised-cultural markers in the scope of globalisation	65

REGIONAL HISTORY

Yuriy Volosnik, Irina Shlyakhova (Kharkiv, Ukraine) The cooperation trade culture in the years of NEP	71
Svitlana Havryljuk (Lutsk, Ukraine) The Assumption Cathedral reconstruction in Volodymyr Volynsky – a unique monument of Kyiv Rus': Concept, Realization and Results	75
Hanna Kapustyan (Kremenchug, Poltava oblast, Ukraine) The political repressions history in Zaruddya village, Poltava in the end of 1920s – the beginning of 1930s	81
Mykola Mikhailutsa (Odesa, Ukraine) Religious traditionalism against the Romanisation policy of South Bessarabia population (end of 1930 – June 1940)	90

**HISTORIOGRAPHY OF UKRAINE HISTORY.
HISTORY OF HISTORICAL SCIENCE IN UKRAINE**

Andriy Nepomniacshiy (Simferopol, Ukraine) The Unknown pages of repressed local history: For Mykola Ernst's Biography	96
Serhiy Pron (Mykolayiv, Ukraine) The historical science according to professor Berngeym: non multa, sed multum	103
Yevhen Sinkevych (Mykolayiv, Ukraine) Peter Ivanovych Lyaschenko: the scholar biography secrets.....	107

HISTORY OF UKRAINIAN SCIENCE AND EDUCATION

Mykola Bushyn, Olga Pryluts'ka (Cherkasy, Ukraine) I.F. Kuras: outstanding public figure and political scientist-practitioner	114
Varfolomiy Savchuk (Dnipropetrovs'k, Ukraine) Fedor V. Taranovskiy: a thorny path in exile (to the 135 th Birthday Anniversary)	124

BOOK REVIEWS

Olena Bachynska (Odesa, Ukraine) The Ukrainian Black Seaside in XVIII – the beginning of XIX in the European history context: book review: Sereda A. Silistra-Ochakov Eyalet in XVIII – the beginning of XIX cent.: Administrative-territorial system, habitations and inhabitants in the North-western Black Seaside (Sofia, 2009)	133

INFORMATION ABOUT AUTHORS

НОВИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ У ЦАРИНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Увазі дослідницького загалу запропоновано нове видання наукового журналу в царині історичної науки. «Чорноморський літопис» – це спільний видавничий проект Інституту історії України НАН України і Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Поєднання зусиль академічної і вузівської науки стало вимогою і потребою сьогодення. Дослідницьке поле вітчизняної минувшини має достатньо лакун, що потребують спільного опрацювання і висвітлення. Відрадно, що партнер Інституту історії України НАН України має вагомий потенціал та сталі традиції по дослідженню вітчизняної історії: в університеті працює шість штатних докторів історичних наук, успішно функціонує спеціалізована вчена рада по захисту кандидатських дисертацій із спеціальності «Історія України» і «всесвітня історія», виходять друком три наукових збірники з історії, щорічно проводиться «Ольвійський форум» та низка міжнародних конференцій.

Науковий журнал «Чорноморський літопис» є базовим виданням Миколаївського відділення Інституту історії України НАН України, створеного в Чорноморському державному університеті імені Петра Могили. Розраховуємо, що на його шпальтах знайдуть місце результати дослідження актуальних проблем історії регіону і минувшини України. Сподіваємося, що в журналі поруч із маститими вітчизняними та закордонними вченими представлять широкому загалу результати власних пошуків молоді адепти «Клію».

Керівництво Інституту історії України НАН України і Чорноморського державного університету імені Петра Могили зробило все необхідне для подальшого стимулювання дослідницької праці істориків вузу і регіону. Тепер від них залежить, наскільки плідною буде ця діяльність та реноме нового наукового видання – «Чорноморський літопис». Бажаємо щасливої долі журналу.

Директор Інституту
історії України
НАН України
академік
В.А. Смолій

Ректор Чорноморського
державного університету
імені Петра Могили
професор
Л.П. Клименко

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

ПЕТРО ШЕЛЕСТ: ПОЧАТОК ПОЛІТИЧНОЇ КАР'ЄРИ

У статті висвітлюються окремі епізоди біографії партійного лідера Української РСР Петра Юхимовича Шелеста. Автор аналізує діяльність українського політика на посаді першого секретаря Київського обкому КПУ в 1957-1962 роках, його політичну лінію в період «хрущовської відлиги».

Ключові слова: Петро Шелест, Київська область, «хрущовська відлига».

В статье освещаются отдельные эпизоды биографии партийного лидера Украинской ССР Петра Юхимовича Шелеста. Автор анализирует деятельность украинского политика в должности первого секретаря Киевского обкома КПУ в 1957-1962 годах, его политическую линию в период «хрущевской оттепели».

Ключевые слова: Петр Шелест, Киевская область, «хрущевская оттепель».

The article reveals particular biography episodes of the Ukrainian RSR party leader Petro Jukhymovych Shelest. The author analyses the Ukrainian politician activity on the position of the First Secretary of the KPU Kyiv obkom in the 1957-1962 years, and his political way in the Khrushchov's Thaw years.

Key words: Petro Shelest, Kyiv region, «Khrushchov's Thaw».

Існуючі на сьогодні наукові публікації про відомого партійного та громадського діяча Петра Юхимовича Шелеста у переважній більшості присвячені хронологічному періоду з 1963 до 1972 року, коли український політик очолював ЦК КПУ [3]. Менше уваги дослідники звертають уваги на початковий період політичної кар'єри П. Шелеста. Йдеться про перебування П. Шелеста на посаді другого секретаря Київського міськкому КПУ, його діяльність в якості першого секретаря Київського обкому КПУ.

Вивчаючи життєвий шлях одного з неординарних українських політиків другої половини ХХ століття, доходимо висновку, що у Петра Шелеста на час досягнення полудневого віку складалася типова біографія управлінця.

Петро Шелест народився у лютому 1908 року у селі Андріївка Харківської області. В 1935 році закінчив Маріупольський металургійний інститут за спеціальністю інженер-механік. Упродовж 1948-1954 років працював директором заводу № 272 (м. Ленінград) та директором Київського заводу № 473 Міністерства авіаційної промисловості СРСР.

На початку лютого 1954 року здібного управлінця було запрошено для розмови в ЦК КПУ, в ході якої Петру Шелесту вкотре запропоновано перейти на партійну роботу. Попри небажання залишати авіаційний завод, Петро Шелест змушений був підкоритися «закону партійної дисципліни», адже перехід на партійну

роботу другим секретарем Київського міськкому КПУ, як з'ясувалось під час бесіди, заздалегідь погоджено з ЦК ВКП і профільним міністерством.

10 лютого 1954 року на міській партійній конференції Петра Шелеста обрано другим секретарем Київського міськкому КПУ, а через десять днів у пресі з'явився наказ про звільнення його від обов'язків директора заводу. Враховуючи багаторічний господарський досвід на посаді директора авіазаводу, Київський міськком КПУ доручив Петру Шелесту опікуватися промисловістю, будівництвом, транспортом столиці України. За характером функціональних обов'язків новому секретареві міськкому партії доводилось часто бувати у заводських цехах, на будівельних майданчиках, здійснювати перевірку залізничного та водного транспорту Києва, брати участь у засіданнях партактиву, на яких вирішувались питання, пов'язані з благоустроєм міста, ремонтом житлового фонду, електрифікацією околиць столиці, доборою кваліфікованих робітників та спеціалістів з числа молоді, яка виявила бажання поїхати на роботу в райони освоєння цілинних та перелогових земель.

Восени 1954 року, за вказівкою ЦК КПУ, Петра Шелеста обирають другим секретарем Київського обкому КПУ. Як і у міськкомі, так і в обкомі КПУ, Петро Шелест мав займатися промисловістю, будівництвом, транспортом, організаційною та кадровою роботою, але вже у масштабах міста та області.

У якості другого секретаря Київського обкому КПУ Петро Шелест проводив значну організаційну та політичну роботу з мобілізації трудових ресурсів для спорудження нових промислових об'єктів, будівництва потужної Дарницької ТЕЦ, введення в дію сільських електростанцій, газифікації міст Білої Церкви та Фастова, розгортання робіт з будівництва автомобільного шляху Біла Церква – Одеса у межах Київської області, забудову та благоустрій м. Переяслав-Хмельницький, закладки нового водогону з забором води з Десни, зведення нових житлових масивів столиці, удосконалення транспортної мережі Києва. В 1954-1955 роках завершилась реконструкція заводів «імені 1 Травня» (м. Біла Церква), «Червоний Жовтень» (м. Фастів), стали до ладу завод «Сантехвироби» та плодокомбінат у Сквирі, світлотехнічний завод у Броварах, завод холодильників у Василькові, деревообробний комбінат в Іванкові [4, с. 467]. Крім того, у 1954 році було відкрито трамвайну лінію новозбудованим мостом імені Патона до Дарниці. У середині 1950-х років підприємствами Київщини було освоєно багато нових видів нової продукції. Так, у 1954-1956 роках Київський завод радіоапаратури почав випускати перші радянські телевізори «КВН» і «Рекорд», радіоприймачі на елементах живлення.

Не залишався осторонь Петро Шелест суспільно-політичного життя країни. Важливим кроком у процесі десталінізації суспільства, утвердження демократичних засад став XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.), на закритому засіданні якого М. Хрущов виголосив таємну доповідь, присвячену розвінчанням «культу особи Сталіна», викриттю і засудженню масових репресій.

Позитивним змінам у суспільно-політичному житті у країні сприяв комплекс заходів, здійснюваних державою для поновлення репутації, доброго імені громадян, незаконно притягнутих до кримінальної відповідальності в 1930-х – на початку 1950-х років. Після XX з'їзду процес реабілітації, розпочатий після смерті Й. Сталіна, набув нових форм і масштабів. Згідно з Указом Верховної Ради СРСР «Про перегляд справ осіб, що відбувають покарання за політичні, посадові, господарські злочини» від 24 березня 1956 року в Українській РСР було створено 13 комісій Президії Верховної Ради СРСР, на які було покладено завдання з розгляду справ засуджених за відповідні злочини та визначення доцільності утримання їх під вартою з огляду на громадську небезпеку заподіяного ними злочину. Комісіям надавалося право приймати кінцеві рішення про звільнення цих категорій засуджених. Спеціально створені тимчасові органи отримали право скорочувати терміни позбавлення волі для засуджених до непомірно великих покарань і звільнення певних категорій ув'язнених під поруку рідних та громадських організацій. До компетенції комісій належав також розгляд справ неповнолітніх, які утримувалися у трудових колоніях. З осіб, які

підлягали звільненню згідно з рішеннями комісії, знімалася судимість і викликані нею правові обмеження. В Україні свою роботу комісії Президії Верховної Ради СРСР розпочали у квітні 1956 року і мали завершити до 1 жовтня 1956 року. Їх склад було попередньо узгоджено в центральних партійних і державних органах.

Головою комісії Президії Верховної Ради СРСР у Київській, Вінницькій та Черкаській областях було призначено Петра Шелеста. 10 квітня 1956 року Петро Шелест провів перше організаційне засідання комісії, на якому було з'ясовано кількість людей, які перебувають у в'язницях та таборах, число ув'язнених за категоріями: політичними, релігійними переконаннями, службовими і господарськими злочинами (близько 200 тисяч громадян). За приблизними підрахунками Комісії з реабілітації для завершення перегляду справ репресованих у встановлені терміни необхідно було розглядати щодня 35-40 кримінальних справ. Така специфічна праця вимагала від членів комісії титанічних зусиль, адже доводилось без відриву від основної роботи інколи працювати по 15-16 годин на добу.

Петру Шелесту в якості голови Комісії довелося побувати у всіх місцях ув'язнення, таборах особливого режиму та дитячих колоніях, розташованих на території Київської та сусідніх областей. У розмовах з ув'язненими та під час ознайомлення зі справами засуджених за політичні злочини Петро Шелест зіткнувся з численними порушеннями прав громадян, доволі жорстокою практикою радянського правосуддя. За 8 місяців роботи Комісія розглянула 150 350 справ, внаслідок чого 8 500 осіб було негайно звільнено, іншим – скорочений термін ув'язнення [5, с. 112].

Участь в Комісії, на думку самого Петра Шелеста, виявилася для нього «великою школою життя, морального загартування та аналізу того, що відбувається в людському суспільстві». Посвідчення голови Президії Верховної Ради СРСР з питань реабілітації Петро Шелест зберігав усе своє життя як підтвердження особистої причетності до процесу реабілітації, удосконалення радянського законодавства, звільнення тисяч невинних громадян з місць ув'язнення.

Після чотирирічної роботи на посаді другого секретаря обкому КПУ, 49-річного Петра Шелеста 1 лютого 1957 року на пленумі Київського обкому КПУ обрано першим секретарем. На новому місці роботі, за спостереженнями самого Шелеста, 75-80 % робочого часу керівника області витрачалося на питання сільського господарства, пошук форм і методів підвищення трудової, виробничої дисципліни серед працівників радгоспів та колгоспів, оскільки ЦК КПУ висунув перед партактивом області завдання вивести Київщину в число передових регіонів України щодо виробництва сільськогосподарської продукції.

Виконання поставлених завдань вищим партійним керівництвом республіки Петро Шелест та

його оточення сподівалися досягти шляхом підвищення врожайності зернових, кормових та інших культур у поліських районах області, стимулювання праці колгоспників, закріпленням професійних кадрів на селі. Чимало особистих зусиль доклав Петро Шелест для подолання бюрократичних перешкод стосовно випробування у виробничих умовах високоврожайного сорту пшениці-808, виведеної невідомим на той час селекціонером, заступником директора Миронівської селекційно-дослідної станції Василем Ремеслом. Домігшись дозволу у М. Хрущова на експеримент, восени 1958 року на 250 гектарах колгоспники Київщини засіяли новий сорт озимої пшениці, яка упродовж 6 років не змогла пройти процедуру «сортовипробування». Отриманий врожай виявився вище апробованого раніше насінним наглядом сорту пшениці на 5-6 центнерів із гектара. Згодом ім'я В. Ремесла стало відоме за кордоном, а сорт пшениці Миронівська-808 будуть називати шедевром світової селекції [5, с. 125].

Велике значення у поліпшенні справ у сільському господарстві перший секретар обкому вбачав в організації практичного шефства промисловими підприємствами над колгоспами і радгоспами, яке виражалося у ремонті тракторів, сільгоспмашин, будівництві та механізації тваринницьких ферм, перекиданні механізаторів і техніки з міста в село на безоплатній основі.

Щоб продемонструвати серйозне ставлення керівництва області до економічних, побутових проблем сільських жителів у 1957 році із залученням провідних спеціалістів у Київському обкомі КПУ був розроблений перспективний план перебудови сіл, будівництва культурно-побутових, соціальних об'єктів, невеликих підприємств для переробки сільськогосподарської продукції. Заради експерименту було вирішено побудувати нове село із сучасними міськими зручностями, яке мало стати прообразом проектування і забудови маленьких населених пунктів області.

Для реалізації цієї мети Київський обком КПУ обрав село Ксаверівку Васильківського району, розташоване вздовж траси Київ – Одеса. Проект забудови села двоповерховими індивідуальними котеджами з необхідними господарськими будівлями колгоспники зустріли з величезним захопленням. Уже навесні 1958 року було закладено 100 фундаментів під котеджі різної архітектури і розмірів, розпочато будівництво комбикормового заводу, тваринницьких ферм, школи, Палацу культури, Будинку побуту, медпункту, магазину. Особливу увагу комплексній забудові села приділяв Петро Шелест. Він часто відвідував село, подовгу вів розмови з робітниками та колгоспниками. Перший секретар обкому постійно звертався на адресу ЦК КПУ і Ради міністрів УРСР про виділення з державних фондів металу, труб, цегли, залізобетону, асфальту, лісу, кабелю за що отримував чималу порцію критики за

надмірні витрати дефіцитних будівельних матеріалів на кооперативне будівництво [5, с.124].

Через деякий час про нове село Ксаверівку почали писати в союзних та республіканських газетах і журналах, показувати в телерепортажах, знімати кіно. Зразково-показове село почали відвідувати численні делегації, в тому числі із-за кордону. В один із приїздів до Києва, Ксаверівку відвідав Микита Хрущов, після чого, перший секретар ЦК КПКР, виступаючи на нарадах партактиву, закликав відповідальних працівників займатися перебудовою сіл на кшталт Ксаверівки. Схвальний відгук керівника радянської держави про кооперативне будівництво на селі, спонукав Петра Шелеста продовжувати діяти в даному напрямку. Досвід забудови Ксаверівки було використано для закладки нового села Кодакі Васильківського району, яке за короткий час стало модерновим селищем міського типу.

Початок роботи Петра Шелеста на посаді першого секретаря Київського обкому КПУ співпав з реалізацією ініціативи М. Хрущова ліквідувати більшість органів галузевого управління промисловістю (міністерств) і перепідпорядкувати виробництво територіальним органам управління. У лютому 1957 року пленум ЦК КПКР прийняв ухвалу про створення в основних адміністративно-економічних районах країни раднаргоспів. Наприкінці травня 1957 року Верховна Рада УРСР прийняла закон «Про дальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в Українській РСР». На території України було створено 11 економічних адміністративних районів і одночасно ліквідовано 11 промислових і будівельних міністерств, а два міністерства перетворені з союзно-республіканських на республіканські.

Найбільшим в Україні став Київський раднаргосп, який об'єднав промисловість і будівництво п'яти областей – Київської, Черкаської, Кіровоградської, Чернігівської і Житомирської. За таких умов на Київський обком КПУ лягла відповідальність у розміщенні служб, апарату раднаркому, забезпеченні транспортом, житлом і побутовими умовами працівників нової управлінської структури, усуненні перешкод у справі покращення управління промисловістю. Значно пізніше Петро Шелест визнає, що реформа управління не принесла бажаного ефекту, призвела до збоїв у виконанні шостого п'ятирічного плану.

Успіхи, досягнуті Київською областю у промисловому та аграрному секторі в 1958 році, були відзначені вищим політичним керівництвом країни орденом Леніна. Пам'ятним 1958 рік виявився і у біографії Петра Шелеста. У зв'язку з 50-річчям 14 лютого 1958 року у центральній пресі був опублікований Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження його найвищим орденом радянської держави, а у березні 1958 року першого секретаря Київського обкому партії від Богуславського виборчого округу обирають депутатом

Верховної Ради СРСР. Стан піднесення та бадьорості, викликаний успіхами на професійній ниві, невдовзі змінився невимовним смутком по втраті матері, яку не зумів провести в останню путь у зв'язку із власною хворобою.

Важкий настрій, тугу за найближчою і рідною людиною Петро Шелест переборював роботою. Вже в середині 1958 року Шелест переймався підготовкою до XXI з'їзду КПРС, прийманням додаткових і зустрічних планів області на честь партійного форуму, висуненням делегатів до Москви, підготовкою першої промови у стінах Палацу з'їздів перед вищим політичним керівництвом країни та численними делегаціями комуністичних і робітничих партій світу.

XXI з'їзд КПРС, який відбувся наприкінці січня 1959 року, став черговою сходинкою у партійній кар'єрі П. Шелеста. Його обирають членом ЦК КПРС. У новій якості Петро Шелест мав втілювати в життя 7-річний план розвитку народного господарства в СРСР, ухвалений на XXI з'їзді партії. Семирічний план передбачав рішучий ривок у забезпеченні населення житлом, товарами споживання, посилення економічного потенціалу країни за для прискорення побудови «матеріально-технічної бази комунізму» в СРСР. Упродовж 1959-1965 років, за задумом М. Хрущова, країна Рад мала «наздогнати і перегнати найбільш розвинуті капіталістичні країни за виробництвом продукції на душу населення». Передбачалося, що промислове виробництво УРСР мало зростати приблизно утричі швидше, ніж воно зростало у США за останні 40 років, і майже у 5 разів швидше, ніж в Англії. Безпосередньо перед керівництвом партійної організації Київщини накреслено завдання на кінець семирічки загальний обсяг промислового виробництва збільшити порівняно з 1958 роком майже на 70 %, у тому числі за машинобудуванням, приладобудуванням, промисловістю будматеріалів – удвічі, за легкою і харчовою промисловістю – у 1,5 рази; підвищити врожайність зернових культур на 25-30 %, виробництво цукрових буряків – у 1,3 рази, картоплі – удвічі. Крім того, трудівники області зобов'язувалися семирічку по виробництву м'яса і молока виконати не за 7, а за 5 років [ф. 1, оп. 53, спр. 1399, арк. 122].

Реалізуючи на практиці ейфорійну ідею М. Хрущова, Петру Шелесту неодноразово приходилося стикатися з численними фактами обману, озокамилювання з боку керівників окремих підприємств, прагненнями апаратних працівників домогтися значних показників будь-яким шляхом. Завдяки публікації в газеті «Известия» у грудні 1959 року всій країні стало відомо про факти приписування виробництва продукції, рільництва і тваринництва в Березанському районі Київської області. Описуючи події кінця 1950-х – початку 1960-х років на сторінках власного щоденника, Петро Шелест піддавав критиці особистий стиль

роботи, просякнутий стереотипами рапортоманії та нещирості у спілкуванні з підлеглими: «2 січня 1960 року. Біла Церква. XX районна партійна конференція. Я присутній і виступаю на ній. Мабуть увесь такий стиль нашої роботи, що потрібно прикрасити, показати «ріст». А як цей ріст задовольняє країну, народ – це вже інша справа, інше питання. Ось і мої тези виступу не відрізняються від загального тону, хоч у душі інше:» 1959 рік був гарним роком, промисловість працювала добре» (хоч це далеко не так – тракторів, автомашин, гуми, запасних частин, комбайнів, інших сільськогосподарських машин, мінеральних добрив і будівельних матеріалів явно не вистачає)... Значно просунулася вперед наука і техніка. Наводжу на підтвердження цього запуск штучних супутників. (Але кого ці «супутники» цікавлять, коли в колгоспах немає заліза для ремонту найпростішого сільгоспінвентарю; запасними частинами трактори, комбайни та інші сільськогосподарські машини забезпечуються на 40-50 %). Директиви такі, щоб семирічку виконати за 6 років. Спершу п'ятирічку зробили семирічкою, а тепер ставили завдання – семирічку за 6 літ. Нікому ця неймовірна плутанина не потрібна. Народ до цього у більшості ставиться скептично» [5, с. 131].

Потайки піддавав себе критиці Петро Шелест і за участь «господарсько-політичному ажіотажі» навколо успіхів Рязанської області щодо виробництва м'яса (впродовж 1959 року в області збільшено виробництво в 3,8 рази, а заготівлі в 3 рази). Віддаючи собі звіт, що «рязанський досвід» це чистої води озокамилювання та авантюра, Петро Шелест змушений вдатися до подібних методів у Київській області. У лютому 1960 року за згодою з першим секретарем ЦК КПУ М. Підгорним майданчиком для експерименту Петро Шелест обрав колгосп «Червоний хлібороб» (с. Червоне Обухівського району), який за короткий термін часу мав забезпечити 300 центнерів м'яса на 100 гектарів. Заради досягнення небачених показників у м'ясозаготівлі партійне керівництво області дало згоду на виділення колгоспу 300 тисяч карбованців кредиту на закупівлю 1 200 голів великої рогатої худоби, 500 свиней та зобов'язувалось надати «послідовникам рязанців» 100 тонн концентрованих кормів та 50 тонн сухого жому.

Попри швидке насичення навесні 1960 року магазинів та ринків міст області свининою та яловичиною (шляхом інтенсивного вирізання поголів'я великої рогатої худоби та свиней) продовольче постачання жителів Київщини залишалося на низькому рівні. Поліпшити ситуацію в сільському господарстві Петро Шелест прагнув шляхом посилення дисципліни, покращення загальної культури землеробства та нарощування виробничих потужностей підприємств по переробці сільгосппродукції. На особистому контролі Петра Шелеста перебували питання добудови

Київського м'ясокомбінату та спорудження в 1961 році за вказівкою М. Хрущова Яготинської птахо-фабрики [5, с.135].

Віддаючи левову частку свого часу проблемам сільського господарства, Петро Шелест не полишав цікавитись станом справ у столиці України. Наприкінці 1950-х – початку 1960-х років перший секретар обкому опікувався питаннями будівництва Київської ГЕС. Неодноразово брав участь у засіданнях архітектурного управління Києва, на яких розглядалися питання реконструкції центральних вулиць столиці, спорудження кіноконцертного залу на 4 000 місць (згодом набуде назви палац «Україна»). У часи перебування П. Шелеста на чолі Київської області у січні 1958 року в обласному центрі було відкрито перший у СРСР панорамний кінотеатр «Дніпро» з глядацькою залогою на 540 місць. На початку листопада 1960 року у столиці України введено в дію метрополітен довжиною 5,2 км (попри великий спротив Петро Шелест підтримав пропозицію будівельників перетворити міст через Дніпро для метрополітену в об'єднану магістраль – для метро та автомобільного транспорту), а у грудні того ж року відкрито найбільший у республіці Палац спорту.

У загальному обсязі роботи на посту першого секретаря Київського обкому КПУ Петру Шелесту, крім вирішення господарчих проблем, ставилось в обов'язок займатись впровадженням у життя ідеологічних постулатів КПРС. Так, наприкінці 1950-х років Петро Шелест в якості керівника обласної партійної організації долучився до набираючої обертів антирелігійної кампанії в країні. Новий наступ на церкву передбачав заходи, спрямовані на ліквідацію монастирів, які розглядалися вищим політичним керівництвом СРСР як «розплідники мракобісся», здатні підживлювати релігійні пережитки. Затверджений Радою міністрів СРСР план поетапного закриття монастирів передбачав за два-три роки скоротити їх до мінімальної кількості. Як пряме керівництво до дій сприйняла рішення союзного уряду Рада міністрів УРСР, ухваливши 17 липня 1958 року постанову про ліквідацію в 1959 році восьми монастирів з сорока наявних у республіці.

Виконуючи постанови ЦК КПРС і ЦК КПУ з питань науково-атеїстичної пропаганди, 1 грудня 1960 року П. Шелест звернувся з листом на адресу першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного з проханням санкціонувати проведення відповідних заходів по дальшому обмеженню сфери діяльності монастирів, розташованих у м. Києві: «1. Враховуючи пропозиції громадськості про охорону історичних пам'яток Лаври від руйнування є можливість закрити ближні печери, які є складовою частиною чоловічого монастиря Києво-Печерської Лаври. Після закриття цих печер монастир втратить своє значення і перетвориться в невелику приходську церкву. 2. Доцільно також здійснити обмеження діяльності Флоровського

жіночого монастиря, де проживає 295 монахинь. З цієї метою потрібно певну кількість монахинь пересилити на вільні місця в жіночих монастирях, розташованих в інших областях, а решту – віком до 35 років – залучити до суспільно-корисної праці. Проведення цих заходів, поряд з повсякденною атеїстично-виховною роботою серед населення, дозволить найближчим часом повністю ліквідувати згадані монастирі, які являються вогнищами релігійного мракобісся і розсадниками розтлінної буржуазної ідеології». У процесі боротьби з релігійними пережитками впродовж 1959-1960 років на території Київщини розпалися і припинили своє існування 70 релігійних громад, ліквідовано Введенський жіночий монастир [2, ф. 4828, оп. 4, спр. 129, арк. 1], обмежено доступ до Києво-Печерської Лаври. Закриття культових споруд, а також їх наступне переобладнання під склади, установи соціально-культурного призначення часто викликало невдоволення та заворушення місцевого населення [1, ф. 1, оп. 31, спр. 1470, арк. 122-123]. У квітні 1961 року Петру Шелесту довелося втрутитись у конфлікт між Уповноваженим Ради у справах православної церкви при РМ СРСР по Київській області і м. Києву М. Бібіком та служителями культу навколо закриття Андріївської церкви, який загрожувало вилитись у вуличну демонстрацію віруючих у центрі столиці.

Чітко дотримувався лінії КПРС Петро Шелест і в оцінці Угорської революції 1956 року. Наприкінці 1956 – початку 1957 років серйозні заворушення відбувалися в колах київського студентства, яке вбачало в угорських подіях початок згортання процесу десталінізації в СРСР. Щоб якимось розрядити обстановку Київський обком партії рекомендував ЦК КПУ вислати з Києва ряд угорських студентів, які на погляд Петра Шелеста «висловлюють своє незадоволення соціалістичним ладом в Угорщині, допускають ворожі випадки проти сьогоденного Угорського уряду, а також керівників Радянського уряду і ЦК КПРС. При цьому вони схвалюють дії контрреволюційних елементів в Угорщині і заявляють, що угорський народ не простить Радянському Союзу за його, нібито, втручання у внутрішні справи Угорщини» [1, ф. 1, оп. 24, спр. 4537, арк. 26-27].

Не викликали заперечень у Петра Шелеста дії його підлеглих з відділу агітації та пропаганди обкому КПУ, націлені на подолання проявів буржуазної ідеології у доробках творчої інтелігенції та журналах Академії наук УРСР, виправлення на тлі критики культу особи Сталіна недоліків, пов'язаних з беззастережною реабілітацією письменниками та науковцями історичного минулого України [1, ф. 1, оп. 53, спр. 1399, арк. 122].

Не залишався перший секретар обкому осторонь боротьби силових структур з виявами відкритого невдоволення населення Київщини рішеннями ЦК КПРС (травень 1962 року) про підви-

шення роздрібних цін на м'ясо, масло, молоко. Навесні 1962 року на підставі списку, підготовленого Комітетом держбезпеки, Петро Шелест і керівники партійних осередків на місцях розгорнули «профілактичну роботу» з комуністами, які не приховували власного обурення щодо зменшення та погіршення продовольчого постачання, дефіциту споживчих товарів, зростання цін.

Беззастережне виконання всіх директив вищого партійного керівництва, вміло налагоджена П. Шелестом партійно-організаційна робота в Київській області була належним чином оцінена ЦК Компартії України. В характеристиці на Петра Шелеста від 17 липня 1961 року перший секретар ЦК КПУ М. Підгорний зазначав: «На керівній

роботі проявив себе вмілим організатором, ініціативним та дисциплінованим працівником, добре знаючим промислове виробництво. Постійно працює на підвищенням своїх знань, приділяє значну увагу вивченню та впровадженню передового досвіду в промислове та сільськогосподарське виробництво».

Репутація здібного управлінця, міцного господарника, доброзичливі стосунки з першим секретарем ЦК КПУ М. Підгорним сприяли стрімкому кар'єрному зростанню Петра Шелеста. У серпні 1962 року Петра Шелеста обирають секретарем ЦК КПУ, а у липні 1963 року йому довіряють керувати усією Україною.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
2. Державний архів Київської області.
3. Шаповал Ю.І. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття // Укр. іст. журн. – 2008. – № 3. – С. 134-149; Яремчик В.П. Історична наука в УРСР у «добу Шелеста»// Там само. – С. 149-162; Саган О. Петро Юхимович Шелест: міфи та реальність // Режим доступу: www.pseudology.org.
4. Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. – К., 1981.
5. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – К., 2003.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г.В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю.В. Котляр**

© О.Г. Бажан, 2010

Стаття надійшла до редакції 05.03.2010

ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ ВІД КНЯЗІВСЬКИХ ЧАСІВ ДО ХІХ СТОЛІТТЯ

Розглянута історія української політичної еміграції від князівської та козацької доби і до ХІХ ст. Звернута увага на роль українських жінок князівської доби, які разом зі своїми чоловіками-князями відігравали помітну роль не тільки в країні проживання, але і в політичних зв'язках України; особливу увагу звернено на політику гетьмана П. Орлика і його політичні документи, боротьбу за незалежну Українську Державу.

Ключові слова: Княжа доба, політична еміграція, доба козаччини, Пилип Орлик, Правобережна Україна, Лівобережна Україна, гетьманство, ідея української державності.

Рассмотрена история украинской политической эмиграции от княжеской и казацкой эпохи и до XIX в. Обращено внимание на роль украинских женщин княжеского периода, которые вместе со своими мужьями-князьями играли видную роль не только в стране проживания, но и в политических связях Украины; особое внимание обращено на политику гетмана Ф. Орлика и его политические документы, борьбу за независимое Украинское Государство.

Ключевые слова: Княжеская эпоха, политическая эмиграция, казацкая эпоха, Филипп Орлик, Правобережная Украина, Левобережная Украина, гетьманство, идея украинской государственности.

The Ukrainian political emigration history starting from Prince's times and Cossacks' epoch up to XIX century is reviewed in the article. The attention is paid to the Ukrainian women role of the Prince's period that together with their husband-princes played a significant part not only in the residence country, but also in Ukraine political relations; particular attention is given to the hetman P. Orlyk's politics and his political documents, the struggle for independent Ukraine state.

Key words: Prince's period, political emigration, Cossacks' epoch, Right-bank Ukraine, hetmanate, Ukrainian statehood idea.

1. Перша доба української політичної еміграції в Князівські часи

Початки української політичної еміграції слід шукати в сивій давнині, в *князівських часах*, коли Князь Володимир Великий створив Українську Державу, яка була найсильнішою державою за всі часи її існування. Князь розумів, що тільки в єдності сила Держави. А тому він повернув усі завойовані землі, об'єднав їх, і вся Україна повинна була йому коритися. Влітку 988 року, він запросив на Україну грецького митрополита і священників, які охрестили українців, даючи хрестик на шию. Володимир поставив по різних містах своїх синів, які під його владою міцно керували країною. Помер Володимир Великий (1015 р., князував 35 років), і почалась війна між його синами за престол у Києві. На престол став Ярослав (біля 979-1054), син Володимира Великого. Він був високоосвіченою людиною, дбав про освіту і культуру свого народу, заснував при Софіївському соборі школу і бібліотеку. Почалась праця над перекладами грецьких книг на

церковнослов'янську мову, переписували книги, було укладено літописний звід. Він знову зміцнив Українську Державу так, що сусідні держави шукали зв'язків з Українською Державою, зверталися за порадою і допомогою до київського князівства. Сам Ярослав був одружений (1019-1054) з донькою шведського короля Олафа – Інгердою; донька його, Єлисавета, була одружена за норвезького короля Гаральда Суворого; донька Анна – за французького короля Анрі (Гайнріха I), Анастасія – за угорського короля Антраша I; його син Із'яслав був одружений із Гертрудою, донькою польського князя Мешка; Всеволод – з візантійською царівною з роду Мономахів; Святослав – з внучкою імператора Генріха II; Володимир – із Одою, донькою графа Леопольда з Штаде (біля Бремену); сестра Ярослава Мудрого, Марія Доброніга, була одружена за польського князя Казимира Відновителя. При дворі Ярослава Мудрого знаходили притулок колишні монархи: норвезький Олаф Святий, англійський Едмунд Залізний Бік. Ярослав Мудрий був у союзі з германськими імператорами

Генріхом II, Конрадом II і Генріхом III. За Ярослава Мудрого сталася і національна еволюція в Київській державі: варязький вплив залишився тільки у колі військової дружини, а державні діячі рекрутувалися здебільшого з місцевими людьми, серед яких були: Вишата, Іван Творимирич, Костянтин, син Добрині й ін. Ось такі зв'язки Ярослава Мудрого сприяли великому його авторитетові і міцності Київської держави в Європі, досягнувши на ті часи найвищого розвитку. Ярослав Мудрий встановив систему успадкування – синьйорату, згідно з яким старший брат Із'яслав, дістав великокняжий престол у Києві; Святослав – Чернігівщину, Муром і Тмуторокань; Всеволод – Переяславщину, Суздаль і Ростовщину; Ігор – Володимир-Волинський; В'ячеслав – Смоленщину. Ярослав Мудрий керував Україною 35 років, і маючи 75 років, в 1054 році він помер у Вишгороді, похований у Церкві св. Софії в Києві. За своє князювання він проводив мудру політику міждержавних зв'язків, за що і дістав імення Мудрий. Він надіявся на те, що Україна буде сильна і славна.

Українські князі двори присвячували багато уваги княжим елітарним правилам поведінки та аристократичного етикету в різних краях Заходу і Сходу. Через те українські княгині користувалися великою пошаною і повагою в цілій Європі, вони були одружені за королів з різних країн.

Згадаймо доньку Ярослава Мудрого – *Анну Ярославівну* (бл. 1024-1074 (5); у французьких джерелах – *Агнеса*). Вона була першою освіченою жінкою у Франції, навіть ставила підпис за свого чоловіка – неграмотного короля Франції – Анрі (Генріха I; бл. 1008-1060; був королем з 1031-1060). В 1051 році до Києва прибули три єпископи з шлюбним контрактом короля Франції Гайнріха I. Її супроводжував Київський Митрополит Іларіон до Райм (Райм тоді був столицею Франції), де вона брала шлюб і була коронована на першу царицю Франції. Вона подарувала катедрі слов'янське Євангеліє, яке у свій час подарував її батько Ярослав Мудрий. Анна була жінкою високої культури і мала великий вплив на свого чоловіка; була релігійною, за що її поважали Єпископи. Анна заснувала в Сенлісі (Senlis) Монастир (St. Vincent-Kloster). Після смерті свого чоловіка, її син Філіп I був ще неповнолітній, а тому вона стала царицею, володаркою всієї Франції, про що свідчать її підписи на важливих державних документах [1, с. 16-17]. Збереглися сімнадцять королівських актів, на яких побіч підписів короля, є її староукраїнський підпис: «Анна королева». Вона зробила чимало реформ у політиці, в загальній культурі та в культурі мови. Як бачимо, Анна достойно репрезентувала династію руських Рюриковичів. На той час на французькому королівському дворі був руський духовник-капелян королеви з Києва. Англійські дослідники звернули увагу, що англійський король Вільям I Завойовник був сином сестри короля Генріха

французького, і тим самим королева Анна Ярославна була його тіткою. Він ще як граф Нормандії бував на королівському дворі й від королеви та її оточення мав точні інформації про Русь-Україну. Генріх помер у 1060 році, а Анна переїхала жити в королівський замок Сенлі, де пізніше побудувала монастир. Останки монастирської Церкви збереглися донині на стіні пізнішої будови. Нині при вході до храму є статуя королеви Анни, на п'єдесталі французький надпис: «Анна-руська княжна-королева Франції – фундаторка цього храму – 1060». Це храм відвідують українці всього світу. Через два роки після смерті чоловіка, Анна одружилася з графом Валюа-Крепі. Він помер 1070 року, а невдовзі померла Анна. Княгиня Анна донині шанована і улюблена діячка Франції і водночас велика гордість і слава нашої України, яка своїм вмінням гідно репрезентувала у світі Україну¹. Олександр Дробаха висвітив позитивну діяльність королеви Франції Анни Ярославни: «Збереглася грамота-хартія Анни 1060 року про заснування монастиря Сан-Венсан у Санлісі. Із грамоти можна збагнути високий стрій її душі, розуміння головних християнських чеснот: «Побажало серце моє спорудити Церкву Христову, тому, що я хотіла залучити і розмістити всередині будь-якого члена цього товариства, яке об'єднане вірою Христовою; я наказала збудувати її і присвятити Христові на честь Святої Трійці, Пречистої Божої Матері і Предтечі Божої та святого мученика Вікента. Даруючи, я зробила витрати як зі свого майна, так і з майна, яке подарував мені в день весілля Анрі, цар мій і чоловік» [5, с.12].

До величчя королеви Анни приєднується знаменита діяльність її доньки (внучки Ярослава Мудрого) – *Едігні*, яка вирішила з Франції повернутися до Києва, взявши з собою півня, який показував її час своїм співом і дзвіночок. Але дорога була неблизька і вона зупинилася у Баварії, у містечку Пух. Легенда говорить, що вона жила у великому дуплі (яке є і зараз) і полюбила німців, де і зосталася. Едігна була велика добродійка та релігійна діячка, за що її назвали Блаженна і свята Едігна Баварії. Там є церква, де знаходяться її мощі. І хто приїжджає до Баварії, то неодмінно відвідує Церкву і Музей, де є картини, які розповідають про життя в ті часи і страшну хворобу – тиф, який знищив не тільки багато людей, але і худобу. Її молитва до Бога допомогла людям пережити це лихоліття. Історики Європи називають Едігну донькою Сходу і Заходу: народилася вона у Франції, виховувалася у дідуся у Києві, а прославилася у Німеччині Баварії.

Найбільш романтичне було одруження нормандського короля Гаральда III Сміливого (1015-1066), з *Єлисаветою Ярославною*, яку норвежці називали королева Елісіф. Гаральд, ще як норвезький принц,

¹ Про її діяльність див.: Олександр Дробаха. Українські таємниці Франції.

після смерті короля Оляфа II Святого (убитий у 1030 році в династичній боротьбі за королівський престол), мусив тікати з Норвегії. Він разом із невеликою кількістю вікінгів-варягів знайшов захист на далекій Русі-Україні в Києві, при дворі князя Ярослава Мудрого (Оляф теж жив два роки на вигнанні у Ярослава). Гаральд, перебуваючи на княжому дворі, закохався у вродливу княжну Єлисавету. Та як втікач, без батьківщини, він подався до Царгороду, де за десять років служби в імператора прославився великою хоробрістю; віні славним і багатим повернувся до Києва, і в 1044 році одружився з Єлисаветою. Два роки пізніше норвежці запросили його на королівський престол, і він був коронований королем Норвегії, як Гаральд III Сміливий. У скандинавських сагах (народних піснях) збереглася пісня на честь Єлисавети Ярославни, що її написав Гаральд. Кожна її строфа, а їх є шістнадцять, закінчується: «...але руська дівчина (т. б. Княжна) в золотій гривні нехтує мною». У війні за англійський престол 1066 року норвезький король Гаральд III був впевнений, що переможе англійського Гаральда II і взяв з собою королеву Єлисавету з доньками Марією і Інгібердою, яких залишив на північно-шотландському острові Оркні, а сам з військом на 300-х кораблях поплив на південь і причалив до берегів графства Йоркшир і в бою під Йорком переміг англійців. Почувши про це англійський король Гаральд II, пішов походом проти норвежців, і в бою під Стемфорд Бриджем 25.09.1066 року розбив норвежців. Тут загинув король Гаральд III Сміливий, багато норвезьких графів та англійський Тостіг, брат-зрадник англійського короля Гаральда II. Повдовіла королева з доньками повернулася до Норвегії. В 1067 році, Єлисавета одружилася з королем Данії Свейном II Естрідсен (1020-1074). Тут, для добра рідної батьківщини Русі-Україні та для прибраної Данії, Єлисавета Ярославна (сестра київського князя Всеволода Ярославича (1030-1093), батька Володимира Мономаха) посватала свого племінника, кн. Володимира Мономаха, з племінницею данського короля Швейна III (він був дядько Гіти) – Гітою (Gita, 1057-?), яка жила після смерті батька – короля англійського Гаральда II, який загинув 1066 році в обороні англійського королівського престолу перед Вільямом I Завойовником (тут загинув і чоловік Єлисавети, король Норвегії Гаральд III Сміливий). Гіта в роках між 1073 і 1075 виїхала у складі великого данського посольства на Русь-Україну. В Новгороді Великому її чекав Володимир Мономах, звідти вони направились до міста Турова, над Прип'яттю, який належав до удільного князівства Володимира Мономаха². В Турові відбулося вінчання і весілля. Його одруження з англійською принцесою позначалося

живими зв'язками Русі і Англії. Володимир Мономах і Гіта мали вісім синів. Старший син Мстислав (1076-1132) був одружений із шведською принцесою Христиною, донькою короля Інге (мали 5 синів і 8 доньок). Спочатку він був удільним князем Новгородом Великим, а 1125 року, після смерті Володимира Мономаха (князував він 12 років), став великим київським князем і гідним наслідником Мономаха. Він був князем мудрим і справедливим і старався управляти Державою так, як заповідав його батько. Мономаховичі були династично споріднені із скандинавськими, чесько-моравськими, угорськими, польськими, візантійськими та ін. країнами. Але князував він недовго, сім років. Після його смерті Володимира Мономаха, настають лихі часи в Україні: всі сини хочуть бути князем у Києві, а з цих чвар завжди користають вороги, тому Київ підупадає. Так Єлисавета Ярославна династично пов'язала Рюриковичів і рід англійських королів. На жаль, розпорядилася так, що Гаральду II англійському не прийшлося радіти з одруження (1074 чи 1075) доньки Гіти з руським князем Володимиром Мономахом, який був після Володимира Великого і Ярослава Мудрого наймогутнішим володарем Східної Європи³. Цікаво, що англійський король Едвард III (1312-1369) включив Мономаховичів знову в династичну лінію англійських королів, і результатом цього, нинішня королева Англії Єлизавета II належить до 31-го покоління Гаральда II та є нащадком з 30-го покоління великого київського князя Володимира Мономаха й княгині Гіти. Це підтвердили англійські генеалоги й історики та за згодою королеви проголосили в 164-м томі «Багряно-золотої книги» Дебретта, що є авторитетним джерелом англійських королів. За Дебреттом цю вістку повторила міжнародна преса, а також і українська [7, с. 15-18].

Могутня Українська Держава була не тільки притулком для норвезьких біженців, але і для угорських королів. В літописах записано, що після смерті короля Угорщини Стефана I Святого 1038 року, його брати Андрій, Левента й Беля у боротьбі за угорський престол теж втекли до Києва, до Ярослава Мудрого, де жили п'ятнадцять років (1031-1046). Тут Андрій одружився з другою донькою кн. Ярослав Анастасією Ярославною, і незабаром був теж покликаний на угорський престол, як король Угорщини – Андрій I. Королева Анастасія (угорці її називали *Агмунда*) теж пам'ятала свій рід. За Андрія I і Анастасії в Угорщині віджив у церкві східний обряд, який переслідувався; на королівському дворі займали високі державні становища земляки королеви з Русі й запанувала руська мова.

Українка – *Євпраксія Всеволодівна* (1071, Київ – 9.05.1109), київська князівна, донька князя Все-

² Володимир Мономах був 40 років лише удільним князем, але часто виручав у походах свого старого батька Всеволода Ярославича. Шойно 1113 він став великим київським князем, а Гіти київською княгинею.

³ Див. УРЕ, т. 3, с. 292, видавн. 1-е, 1960. І в : Енциклопедія українознавства. Словникова частина 2 / Голов. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. – Париж; Нью Йорк: Молоде життя, 1955-1957, с. 476.

волода Ярославовича (1077-1093), сина Ярослава Мудрого, що намагався втримувати єдність Київської Держави і утримував зв'язки з Візантією та Західною Європою; вона була сестрою Володимира Мономаха, німецька імператриця, дружина німецького Імператора Генріха IV. Освіту Євпраксія здобула в Київському великокняжому дворі. Вона рано прилучилася до західної культурної традиції: її мати, дружина князя Всеволода, була католичкою, мала родичів у королівських родинах Угорщини, Польщі, Норвегії, Франції, Візантії. У ранньому віці вийшла заміж за маркграфа Північної Саксонії Генріха Шотландського Довгого, але незабаром, в 1087 році овдовіла. У 1086 році Євпраксія прийняла католицизм і дістала нове ім'я – *Адельгейда*; в 1088 році була повінчана з німецьким імператором Генріхом IV. Завдяки цьому шлюбу Генріх IV намагався отримати підтримку київського князя у боротьбі проти саксонських володарів та сприяти об'єднанню православної і католицької церков. У кінці 1093 року Євпраксія Всеволодівна, не витримавши брутального поводження з нею зі сторони чоловіка, була змушена покинути Німеччину і переїхала до Каносси (Північна Італія), до маркграфині Матильди Тосканської і, за її посередництвом, вдалася до Папи Урбана II, який передав її шлюбну справу з Генріхом IV на розгляд собору Констанці, і потім у П'яченці (1095). Церковні собори, на яких виступила Євпраксія, засудили поведінку Генріха IV. В 1097 році вона виїхала до Угорщини, а звідти в Україну, до Києва. В 1106 році постриглася в черниці. Похована у соборі Успіння Богородиці у Києві. Її життя – найяскравіший приклад тих живих зв'язків, які княжа Україна посідала з володарськими дворами Західної Європи.

У Чехії прославилася українська княгиня (маловідома українцям) *Кунгута* – внучка чернігівського князя, патріота православної віри – Михайла Всеволодовича, який не піддався намовлянням татаро-монголів і не зрікся православної віри, не перейшов на татарську мусульманську віру, поневолювачів рідної України. Він знав, що татари за це відрубають йому голову, та не пішов на зраду своєї батьківської віри. І це було в XIII столітті, переслідування православної віри була в Україні аж не меншою за попередню, при Петрі I. Жаль, що ми в Церкві не згадуємо свого першого охоронця православ'я, що віддав своє життя за спасіння християнсько-православної віри на Україні, без якої і католикам Європи було нелегко. А варто було б проголосити Православним Патріархом князя Михайла Всеволодовича Блаженним або навіть Святим. Але на це не має знань і часу, бо чужинці негативно налаштовані на українську національну віру і ідею, а вчителі ще не знають цього, та й і дітям не розказують, а, може, українська історія дуже «важко дається» українцям. А діти ростуть і не знають святої правди про Україну. Та погляньмо, як виховувалися діти в

Україні-Руси. Отже, Конгута росла і виховувалася в княжій родині політично грамотного і національно свідомого чернігівського князя – сина Михайла Всеволодовича – Ростислава Михайловича. Дух правдивого і героїчного дідуся витав у свідомості княжої родини. Внучка вчила різні науки і іноземні мови і правила європейського етикету. Вона писала латинською мовою вірші, віршувала і тодішньою українською мовою. На жаль, ці твори ще не віднайдені. Є уже перекладена на українську мову «Молитва Кунгути» проф. В. Кобилухом [6, с. 11]. Після знищення князя Михайла Всеволодовича, монголо-татари раділи своїми перемогами і раділи з нею сконсолідованими українських князівств, а тому татари дійшли аж до Чехії. Там правив молодий, сильний і розумний король Оттокар II, який, зібравши чеський народ і завдав азіатським дикунам нищівної поразки. Його було названо Оттакаром II Залізним королем. Про цю подію описав Вацлав Томек в «Історії королівства чеського». Велич Оттакара II Залізного стала відома усій Європі. І він вирішив одружитися. Чехія мала прекрасні державно-політичні зв'язки з Україною ще за часів Ярослава Мудрого, коли на його замовлення друкувалися церковні книги для України в Чехії, в тому числі і знамените «Євангеліє», яке княгиня Анна одержала від батька, як великий і неоцінний весільний посаг, і повезла у столицю Францію – Реймс, де вона вінчалася. Майже 700 років королі Франції на навігурації приносили клятву вірності своїй державі на цьому «Євангелії», що нині називається «Реймське Євангеліє», хоч надруковане давньою українською церковною мовою у Празі ще у XI столітті. Отже, слава середньовічної України була широко відома Європі, а тому і Чеська Княжа Рада вибрала майбутню невістку – доньку славного Чернігівського князя Ростислава Михайловича – чарівну красуню *Кунгуту*. У 1261 році відбулося весілля. Конгута була щасливою і це приносило їй велике натхнення до творчості: писала вірші поетичної творчості релігійного спрямування. Чехи врятували її священну поезію під назвою «*Kunhutina Modlitva*», виданої в «Антології чеської поезії» в 1987 році. Вона написана латинською мовою. Згодом чехи переклали її чеською мовою XIII століття. Нині чехи пишуться «Молитвою Кунгути» перед туристами і перед усім культурним світом. Виявляється, що наша українська княгиня стала першою найдавнішою чеською поетесою XIII століття. Її автографи оберігаються державою, як найважливіший і найцінніший документ державної ваги. Дуже слушно сказав автор цінної статті «Чи знаєте Кунгуту – княгиню України та її молитву із XIII ст.?» проф. В. Кобилух: «Може після нашого перекладу «Молитви Кунгути» виявиться і для нас, українців, найпершим і найдавнішим зразком поезії релігійного типу. А для церкви вона повинна стати дорогоцінною знахідкою української релігійної

культури з XIII ст. для кожного православного і католика. Тож уважно читайте і добре пам'ятайте: українці з давніх часів ніколи не переставали розмовляти з БОГОМ і не боялися йти до Нього на пораду, а дружньо поспішали з молитвенною подякою за те земне щастя – бути щоденним добродієм для рідного народу, щирою працею славити Бога і брати участь у хоровому співі зелених гаїв, лісів, дібров; виходити на леваду й радіти красі весняного цвіту, купатися в росі різнотрав'ї, цілувати рідне Сонце і ловити Райдугу на лугах, збирати урожай і переживати зимоньку в теплі і добрі, в злагоді та достатку Божественного кохання у рідній великій і найдорожчій родині. Бо все це від нашого Єдиного Бога, на єдиній Планеті Земля, де єдина наша Україна народжує найбільше геніїв і найгарніших княгинь, що всюди залишають після себе рясні сліди людського доброчинства, чим дивують усе довкілля сьйвом палаючого дивоцвіту вічної і СВЯТОЇ УКРАЇНИ» [6, с.13].

Українка з Рогатина (нині Західна Україна, Івано-Франківська обл.) *Роксолана* або *Хуррем* (*Анастасія Гаврилівна Лісовська*) (біля 1506 – 18.04.1561; в інших джерелах: жовтень, 1506 – 18.04.1558) – донька українського священика Гаврила Лісовського з Рогатина (в інших джерелах – містечко Чемерівці, нині Хмельницька область), яка під час нападу татар на Рогатин 1520 року потрапила до османського гарему. Згодом вона стала дружиною турецького султана Сулеймана I – Сулеймана Кануні). Роксолана народила двох синів і доньку. Але наслідником престолу мав стати Мустафа, старший син від першої жінки падишаха, красуні черкешенки Гульбехар. За легендою, вона і її діти стали ворогами користованої Роксолани. Щоб посадити на трон свого старшого сина, мати султана Селіма II, пожертвувала життям нерідного сина, старшого сина султана (і двоє своїх), які були вбиті по османській традиції в день становлення старшого сина султана на престол. Також за приказом Роксолани, яка стала потім царицею, були вбиті декілька вагітних наложниць її чоловіка. Але, Роксолана мала великий вплив на чоловіка і його політику. Вона часто допомагала у визволенні козаків, які були у турецькому полоні. Про її політичну діяльність описав І. Книш в праці «Імператорська кар'єра Анастасії Лісовської» у ж. «Відгуки часу» (1972). Прикладів таких можна навести більше, читач може познайомитися із моєю книгою [2].

Отже, Україна була в княжі часи колискою культури, політичних відносин із Заходом і розумовою інстанцією планети. Тож повернімося лицем до нашої славної історії, бо хто не знає минулого, той не може творити майбутнього.

2. Друга доба української політичної еміграції

Більш активно себе виявила українська політична еміграція в добу Козаччини. Перші вістки

про козаків записані в хроніках і літописах уже в 1492 році, хоч тепер початок козаччини датують 1490 роком. Тодішній кримський хан нарікає: «Кияни і черкаси розбили татарський корабель під Тягинєю», а інший раз він нарікає, що «козаки під проводом князя Богдана Глинського, старости черкаського зруйнували турецьку фортецю Очаків». Тут султан називає цих людей «козаками», і вони безупинно нападають на татар і турків. З тих часів відомий староста канівський і черкаський Остап Дашкевич. Він хоч і був зрадником, але у свій час водив козаків на турків. Історія записала пару імен отаманів, як Карпо Масло з Черкас, який здобув турецьку фортецю Очаків, Яцко Білоус з Переяслава, Андрушко з Брацлава і Лесун. Усі вони виступали в XVI ст. (1530-1550). Докладніші історичні дати про козаків починаються уже в 1550 році, коли козаки осіли першим Кошем на Дніпрі і обрали єдиного кошового. Козацька сила зростала з року в рік і ставала грізною силою не тільки для татар і турків, але для всіх інших сусідських держав. У часи козаччини гетьмани мінялися і кожен із них вніс якусь користь для розвою і захисту України.

Часи козаччини – це майже 10 років перманентної козацько-польської війни чи не найдраматичніший період української історії. Особливе місце в цьому періоді мали військові та організаційні здібності *гетьмана Б. Хмельницького* (бл. 1595 (6?) – 1657). Його політика була спрямована в напрямку створення незалежної Української Держави. Хмельницький вдавався до різних дипломатичних зв'язків з іншими країнами, розуміючи, що загарбників України можна перемогти лише воєнною силою. У вересні 1650 року він відправив велике військо на чолі сина Тимоша до Молдавії, сподіваючись зробити сина господарем Молдавії. Гетьман намагався створити велику коаліцію, підтримувану Туреччиною, татарами та приднаїськими князівствами (Молдавія і Волохія), до якої мали увійти Україна, Семигород (Трансильванія), Бранденбург та ін. країни. Його метою було перебудувати Річ Посполиту на конфедерацію рівноправних держав – Польщі, Литви та України на чолі з новим королем Семигороду Ракоці Юрієм II. Але цим планам не вдалося здійснитись: збунтувались молдавські бояри, смертельно поранений син Тиміш під Сучавою, зрада татар під час облоги Жванцю, які уклали сепаратний мир з поляками у вирішальний момент воєнних дій (1653). Хмельницький відмовився від протурецької орієнтації та союзу з татарами і звернув погляд на Москву; іншого виходу не було.

Повірівши московському цареві Олексію Михайловичу, який радо взявся за опіку України і присягав, що Україна буде незалежною, якщо козаки присягнуть на вірність цареві, Хмельницький уклав угоду з царськими послами у м. Переяславі 16.01.1654 року про українсько-московський альянс, на підставі якого Україна

приймала протекторат московського царя, залишаючись надалі окремою Державою, зберігаючи свій політично-соціальний устрій, власну адміністрацію, військо, фінанси. Хмельницький разом з семигородським королем Ракоці вторгся у Польщу, щоб закінчити її поділ, але цей виступ закінчився поразкою.

Зближення Хмельницького з Швецією, з якою Москва вела війну, викликала незадоволення московського царя, Хмельницький мав претензії до Росії, яка вводила свої закони і Білорусії, хоча там народ прагнув козацької форми правління. Мирні переговори Москви з Польщею у Вільні (серпень-жовтень 1656 року) за спиною Хмельницького ще більше ускладнили російсько-українські відносини. Гетьман був на шляху розриву альянсу з Москвою. Але вони зрадили Хмельницького, почали переговори з Польщею, щоб польські війська знову пішли на Україну. Тоді гетьман направив своїх послів до Швеції, Туреччини, Молдавії й Угорщини, щоб здобути у них допомогу. Підкошений невдачами, гетьман раптово захворів, і помер 8 вересня 1657 року. Його поховали в Суботові, в церкві, яку сам побудував своїми коштами.

Отже, Хмельницький відбудував вільну Українську Державу, що була цілих триста років під пануванням Литви, Польщі, але не міг її оборонити перед всіма ворога, бо їх було багато, а до того несподівано помер. Україна вже не була в такій неволі, як перед Хмельницьким. Гетьман перший рішуче повів козацьке військо до боротьби за волю народу і рідної землі. Він зумів тримати порядок і єдність свого війська, патріотизм якого яскраво видно на прикладі діяльності, хоча би відомого політичного діяча, козака-характерника Івана Сірка, Семена Палія, Юрія Кульчицького, Івана Мазепи, Пилипа Орлика та ін., які стали українськими політичними емігрантами і приклали великі зусилля у боротьбі за незалежність України. Європейські джерела зафіксували перебування українських козаків, у різних європейських країнах, як найманців у війнах, якими керували добре вишколені отамани, полковники. Хочеться подати відомості про знаменитого героїчного козака Юрія Кульчицького, який під час Віденської відсічі 1683 року під проводом *Семена Палія* разом з українськими козаками брав участь у визволенні Відня. Він зумів вийти з обложеного і голодного міста, щоб зв'язатися з герцогом Лотарингії Карлом V, покинув місто в турецькому вбранні й перетнув ворожі лінії, співаючи Отаманських пісень. Зв'язавшись з герцогом, він зумів повернутися з обіцянкою військової допомоги, що наближалася. Завдяки цьому муніципальна рада вирішила не здаватися турецькій армії паші Кари Мустафи, а продовжувала боротьбу. 12 вересня облога була знята військом, приведеним польським королем Яном III Собеським, військом європейських союзників. Вдячні городяни Відня визнали Юрія Кульчицького героєм. Муніципальна рада

нагородила його чималою сумою грошей, а бюргери надали йому дім у міському районі Leopoldstadt. Король Ян III Собеський дав Кульчицькому 300 мішків кави, яку знайшли в захопленому таборі армії паші Кари Мустафи. Ю. Кульчицький відкрив кав'ярню «Hof zur Blauen Flasche» («Дім до Блакитної Пляшки») у Відні в кравецькому ряду, біля собору. Так стала відома кава в Австрії, і з часом його кав'ярня стала одним із найпопулярніших місць у місті. Кульчицький завжди обслуговував кавою в турецькому вбранні, чим додавав оригінальності кав'ярні. Іншою ідеєю його було подавати каву з молоком і цукром, що не було відоме туркам і подобалося віденцям. Відкрита у 1683 році кав'ярня Ю. Кульчицького була першою у Відні і однією з перших в Європі – каву на той час ще зовсім не пили у Східній Європі, однак вона уже поширювалася на Заході – декілька кав'ярень працювали в Парижі, Лондоні, Оксфорді та Бостоні. Пам'ять Кульчицького увічнено пам'ятником на віденській вулиці Kulschitzky. У 1893 році, до 300-річчя перемоги над турецьким військом, на горі Leopoldsborg, споруджений пам'ятний знак на честь українських козаків у битві під Віднем. Наприкінці XIX століття вихідці з України фактично творили в Австрії етнічну групу, серед яких були відомі політичні діячі, члени парламенту, науковці, мистці.

Одним із славних козаків, – «переможець непереможних», – був українець-емігрант Іван Сірко (приблизно 1610-1680), який був найяскравішою постаттю за часів Богдана Хмельницького. Саме тоді його ім'я стало відоме не тільки в Україні, але й в Європі. За діяльністю І. Сірка стежили іноземні уряди, про нього знали і в Західній Європі⁴ [2]. *Іван Дмитрович Сірко* – славний кошовий Запорозької Січі, лицар із когорти визначних полководців XVII ст., це справжній оборонець українського народу. Народився І. Сірко в Мерефі, козацької слободи Слобідської України, теперішня Харківська область, приблизно 1610 року. У часи історії України – «Руїни» – козаки пропонували І. Сіркові скинути І. Самойловича і взяти гетьманський уряд в свої руки, але він відмовився, бо він «уже куштував одного разу Сибіру і вдруге не хоче». Жоден отаман не заслужив такої поваги, довір'я і любові у козаків і українців, як Іван Сірко. Лівобережна і Правобережна Україна і Слобожанщина в 60-70-х роках XVII ст. не знала людини, яка б зрівнялася з популярністю. Талант Сірка як полководця, поєднувався з безмежною любов'ю до України. Його людські риси характеру: розважливість, мудрість, релігійність, скромність і аскетичність у побуті, нагадують київського князя Святослава: він був разом з козаками у курені, їв з одного казана, одягався, як усі козаки.

⁴ Про нього більш ширше: Д.Т. Блохин. Українська історія та її визначні особистості. – Полтава, 2010.

Ні про кого не було складено стільки легенд, пісень, дум, як про Сірка; його особа була в zenіті слави.

Перше з історичних свідчень [3, с.11] говорить, що він брав участь у Тридцятилітній війні (1618-1648) проти іспанців на стороні французів. У 1644 році Богдан Хмельницький, будучи воєнним писарем Війська Запорозького, під час зустрічі у Варшаві з послом Франції графом де Брежі, підписав договір про прийняття 2 600 козаків у військо французького короля. Очолили це військо полковники Іван Сірко і Солтенко. У 1645 році Богдан Хмельницький, знову зустрівся з послом Франції графом де Брежі. Вони вели переговори про участь українських козаків у війні з Іспанією. Переговори завершилися успішно. На початку 1645 року українські полководці І. Сірко і Солтенко з 26 000 козаками відправились морем через Гданськ до французького порту Кале у Франції. У місті Фонтенбло, поблизу Парижу, 19 квітня 1645 року Хмельницький і І. Сірко підписали договір прийняття на французьку службу терміном на два роки корпусу українських козаків: 1 800 піших і 800 кінних. Французьке керівництво погодилося виплачувати по 12 талярів у день на особу і по 129 – сотникам. Почались воєнні дії козаків за «ключ» від Ла-Маншу, т. б. фортецю Дюнкерк. Козаки на чолі І. Сірка приблизились до неприступної фортеці Дюнкерк, де були розміщені іспанські оборонні споруди на суші. Іван Сірко поступив оригінально: почав атакувати фортецю з моря. Вночі козаки захопили декілька іспанських кораблів і роззброїли іспанську команду. Пересівши на захоплені кораблі, запорожці замінували буй з ліхтарем. Десант з Іваном Сірком увірвався у фортецю зовсім неждано для її оборонного гарнізону. «Десь опівночі, – описував очевидець штурму, – розбудила місто стрілянина. По бруківці вузьких середньовічних вулиць голосно вистукували сотні кінських підків. Між будинками, з дикими криками, бігли причудливі іноземці в червоних, синіх і зелених шароварах і коротких жупанах. Розмахуючи кривими шаблями, вони взяли в полон іспанських солдат і офіцерів однак місцеве населення не чіпали»⁵. До третьої години ворог був розбитий. Головнокомандувач французької армії Людовік Бурбон принц де Конде назвав Сірка «дивовижним» отаманом. Із Дюнкерка козацька ескадра направилася до порту Кале, там, розгромивши іспанців, січовики висадились на берег і впродовж двох років успішно обороняли французькі землі.

Польський король писав, що «Сірко-воїн славний і в ратній справі великий умілець». У 1647 році український корпус козаків на чолі безстрашного командира І. Сірка повернувся додому, овіяний, без перебільшення, європейською

славою. Він став одним із авторитетних фігур на Запорозькій Січі.

3. Третя доба української політичної еміграції в XVIII ст.

Початок XVIII ст. ознаменувався новою політичною еміграцією. Це була доба після Полтавської битви (27.06.1709 року), яка закінчилась поразкою українсько-шведської армії. Гетьман Мазепа і його канцлер Пилип Орлик разом із шведським королем Карлом XII і з частиною військом козацьким, змушені були у липні 1709 році емігрувати до Бендер. Тут, після важкого поранення, помер гетьман Іван Мазепа 21.09.1709 року⁶. Пилип Орлик, як генеральний писар Мазепа, орієнтувався в державних справах краще, як хто інший з гетьманського оточення. В 1706 році Мазепа послав Орлика з двома писарями в спеціальну московську комісію, яка мала дослідити на Україні справу підметних листів на гетьмана. Орлик мав бути експертом у цьому дослідженні. Він знав всі тайни Мазепа: листування його з Станіславом Лещинським та польськими магнатами йшло через його руки, і навіть його приватні листи до княгині Дольської (1705 р.). Для Орлика був це великий іспит. Він міг тільки догадуватися, що переговори Мазепа з ворогами царя носили невизначний характер і не виходили із планів проектів. Небезпека сміливих задумів Мазепа мусила йому ставати все яснішою. Мазепа довгий час був стриманий перед своїм писарем, і тільки поволі він відкрив таємниці своїх переговорів із С. Лещинським. Драматичним моментом для обох, змальованим Орликом у пізніших листах до Стефана Яворського, був момент, який закінчився цілуванням хреста Мазепою і Орликом, коли обидва прийняли для добра України шведсько-польську орієнтацію. Мазепа довіряв Орликові, але контролював кожен його крок і не шкодував обіцянок і погроз. У свою чергу, Орлик був вірний своєму Гетьманові, хоч і лякали його небезпеки, пов'язані з планами і намірами Мазепа. Те, що Гетьманові здавалось можливим, мусило бути і для його учня прийнятним. Пізніше Орлик не раз підкреслював, що він зберіг вірність своєму Гетьманові. У вирішальні моменти 1708-1709 років, він був на стороні Мазепа.

Орлик багато працював для оформлення тієї пропагандистської і дипломатичної акції, яку проводив Гетьман на Україні серед запорожців у Криму, Туреччині, Польщі (з Станіславом Лещинським). Після поразки під Полтавою, П. Орлик пішов у вигнання слідом за своїм Гетьманом, взявши з собою дружину і своїх швагрів Герциків.

4. Пилип Орлик у Бендерах. Вибори гетьмана

Після поразки шведсько-українського війська під Полтавою почалася нова доба політичної

⁵ Цитую за статтею: Станіслав Цалик. Победитель непобедимых // История и культура. – Киев. – 2004. – 4 июня. – С. 11.

⁶ Дати подаються за старим стилем.

української еміграції. Шведська армія відійшла до Переволочної і мусила, через бездарність генерала Левенгаупта, якому Карл XII доручив командування, капітулювати. Ранений, ще за кілька днів по Полтавській битві, Карл XII переправився на правий бік Дніпра і взяв з собою не більше 15 000 шведів, переважно таких, які не були здатні до активних воєнних операцій (хворих і ранених). За шведським королем подався і Мазепа з своїм оточенням та запорожцями в далекий шлях до Туреччини, з ним був Орлик. Це були тяжкі часи мандрівки через степи Правобережжя, аж поки вони не опинилися біля берегів Бугу. Мазепа був фізично і морально розбитий. Наслідки були, особливо для шведів, дошкульні. Саме тут московська кавалерія наздогнала втікачів, яким треба було тікати із великими втратами і переправлятися через річку. Особливо неприсмним було для Мазепа, який не раз запевняв короля, що очаківський паша – його добрий приятель. Аж десь у липні 1709 року прибули вигнанці до Бендер. Будучи смертельно хворим, Мазепа не пожив тут і кілька місяців, він помер вночі з 21 на 22 вересня (за ст.) 1709 року.

Дві справи цікавили тоді українську еміграцію: хто буде гетьманом після смерті Мазепа і кому дістанеться його маєток у золоті, дорогоцінностях і гетьманських інсигнія, які привіз Мазепа з собою до Бендер. Панувала думка, що все це має послужити на користь української державної справи та війська, що зібралось на чужій території. Але все це дісталось племінникові Мазепа, Андрію Войнаровському, який відмовився від кандидатури на гетьмана, бо в умовах еміграційного життя це було хоч почесне, але важке завдання. Усю свою енергію направив він, цей «жадний до життя, може трохи легкодушний небіж Мазепа» (писав Єнсен) на те, щоби заволодіти майном покійного Мазепа. Гетьманська старшина, козацтво, запорожці заявили свої претензії на спадщину Гетьмана. У середині жовтня 1709 року появилася їхня делегація до королівської канцелярії і заявила свої права на спадщину Мазепа, бо він вивіз не тільки своє приватне майно, але й державні клейноди, гетьманські інсигнії тощо. Комісія почала працювати в середині листопада, але головну вагу покладалось на свідчення Бистрицького, управителя майна Мазепа і інших осіб, які дали свідчення такі, як це було бажано племінникові Гетьмана. Про це писав Орлик в 1709 році до шведської королеви Ульріки Елеонори: «Войнаровський наперекір праву і звичаям, мав у своїх руках усі публічні фонди, завдяки ласці і допомозі своїх приятелів, яких він з'єднав собі підкупом. Я мовчав, хоч ціла моя істота вояка протестувала проти цього мовчання»⁷ [4, с. 17]. Комісія винесла рішення на користь Войнаровському. Карл XII

підтвердив її рішення. От так козацтво і старшина залишилися у Бендерах без всяких матеріальних засобів. Войнаровський ухилився від гетьманства. Шведський король зупинився на виборі гетьмана: П. Орлик мусив перебрати цей тягар на себе. І не тільки матеріальна сторона гнітила П. Орлика, але й політична сторона була несприятлива для Орлика. Сам Карл XII зі своїми шведами був теж емігрантом на турецькій стороні, союзників не було, а Туреччина зовсім не думала воювати проти Росії. Але Орлик домігся від Карла XII асекурації (10.05.1710 року), не складати зброї до тих пір, поки не буде визволена Україна з під гніту московського ярма. Карл XII видав формальний диплом «Diploma assecutorium pro Duce et Exercitu Zaporoviensti», і цим підтримав Гетьмана в його діяльності.

Головним завданням було налагодити порозуміння з козаками і запорожцями. Козацтва переживало гостру матеріальну скруту, його охопила певна деморалізація, типова для еміграції: голод, холод, хвороби і т. д. Впродовж 1710 року з козацьких осель біля Бендер приходять жалісні прохання до шведського короля допомогти їм. Не знаючи як собі допомогти, козацтво почало продавати свою зброю: під командою кошового було 4 000 запорожців, які не мали зброї, бо рятуючись від голоду, вони її продали. Полегшення прийшло перед походом на Правобережну Україну, наприкінці 1710 року, коли король виплатив запорожцям гроші, щоб вони викупили свої рушниці і справили собі одяг.

5.04.1710 року відбувся виборчий акт і Пилип Орлик став офіційно гетьманом України, була вибрана старшина, генеральним обозним залишився Іван Лимковський (був і за Мазепа), генеральним суддею став Клим Довгополий, генеральним писарем – Григорій Герцик і Федір Миронович.

У день виборів була проголошена *Державна Конституція 5.04.1710 року* під назвою: «*Конституція прав і свобод Запорозького Війська (Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis)*». Головним постулатом її була незалежність України від Польщі і Москви; кордони з Польщею визначались по лінії Случу, як колись за Богдана Хмельницького. Важливими статтями Конституції були ті, які обмежували гетьманську владу та встановляли козацький парламент, типу поширеної Старшинської Ради, до якої мала входити не тільки генеральна старшина і полковники, але й представники Запоріжжя і з кожного полку по одній значній і заслуженій особі. У Конституції є статті на користь запорожців та переважаючу кількість січовиків на еміграції та чітке розмежування влади на три гілки: виконавчу, законодавчу і судову. Парламент Старшинської Ради мав збиратися тричі на рік. Так утворився *перший український політичний еміграційний уряд на чолі гетьмана П. Орлика першої половини XVIII століття*. Впродовж

⁷ Цитую за: Б.Д. Крупницький. Гетьмен Пилип Орлик. – Мюнхен, 1956.

всього періоду діяльності П. Орлик був на чолі політичної еміграції, він налагоджував дипломатичні зв'язки з країнами Європи (Францією, Англією, Голландією, Німеччиною, Туреччиною та ін.), і не залишав напризволяще гетьманів Лівобережної України з її старшинами, полковниками і козацтвом Запорізької Січі.

Важливим документом також була гарантія, якої домігся Орлик від Карла XII, під назвою «Гарантований диплом Війську Запорозькому», згідно з яким шведський король зобов'язується не складати зброї до того часу, поки не буде визволена Україна і все козацтво з під влади Росії. Зі свого боку Карл XII дотримав свого слова: підтвердив схвалену в Бендерах козацьку Конституцію. Цим він підтвердив не тільки права Війська Запорізького, а також став гарантом незалежності країни, її кордонів, до яких входила Лівобережна і Правобережна Україна. П. Орлик розвивав політичні відносини між еміграційним урядом та урядами Гетьманської України впродовж 1710-1742 років. Політична діяльність українського політичного емігранта охоплює такі періоди: «бендерський» (1709-1714), «європейський» (1714-1722), «турецький» (1722-1742).

5. Політична діяльність П. Орлика в «бендерський» період (1709-1714)

Шведсько-українська поразка під Полтавою дала можливість Москві стати в ряди першорядних європейських держав. Карл XII планував спонукати Туреччину до війни з Росією. В основу його планів лягла думка про співпрацю Півночі з Півднем, Швеції з Туреччиною. На початку грудня до Криму виїхала надзвичайна українська делегація, до складу якої входили прилуцький полковник Горленко, генеральний суддя Довгополий і генеральний писар Іван Максимович. Місія мала на меті укласти українсько-татарський союз і пройшла успішно: 23 січня 1711 року були підписані «Pacta conventa», які встановили союз між козаками і ханом на ґрунті повної незалежності України, при цьому хан без згоди козаків і Війська Запорізького не повинен укладати мир із Росією. Під час війни татари гарантували спокій і безпеку населенню України. Окремий пункт торкався Слобідської України, яку бралось під охорону, і донських козаків, які мали залежати від Гетьмана України і користуватися тими ж привілеями, що й козаки українські. Орлик призначив свого резидента при татарському дворі.

Дуже цікава дипломатична діяльність Орлика була на Сході, де генеральним осавулом був Григорій Герцик. Він нав'язав контакти з донцями, прихильниками Булавина, які заховалися від московської помсти на території Кубанської орди і мали зв'язки з Військом Донським. Герцик мав завдання прихилити їх до шведсько-українсько-татарського союзу. На початку липня 1710 року їхні посланці донецьких козаків були на аудієнції у шведського короля. Тоді Герцик нав'язує

контакти з казанськими татарами, побувавши у сина кримського хана, а також з башкирами. З поляками не було згоди, бо вони зазіхали на державну приналежність Правобережної України до Польщі.

Кінець-кінцем шведська дипломатія досягла свого. 20 листопада 1710 року турки оголосили Росії війну. Для Карла XII прийшов час реалізації своїх стратегічних планів: шляхом співпраці Швеції з Туреччиною опанувати ситуацію в Польщі і за допомогою турецької армії, дати рішучий бій під Києвом, щоб здобути для турецької армії терен, і тому була задумана зимова експедиція буджацьких татар, поляків і українців на Правобережну Україну. Але перед продовженням військових операцій союзники не мали однієї лінії у поглядах. Заміри Орлика і татар переважали: вирішено йти на схід, у напрямку Дніпра. Під Лисянкою відбулись перші сутички з ворогом. Метою операції була Біла Церква, тут союзники опинилися 18 березня, і 25.03.1711 року почалася облога Білої Церкви, але Орлик не мав відповідної важкої артилерії; місто було взято, але фортецю неможливо було взяти, три дні велась облога без наслідків. Білгородська орда розпустила свої загони, грабуючи населення, церкви, пішла до Бугу. Гетьмана, Потоцького і цілу армію, було покинуто на Божу волю. Прийшлося кинути облогу Білої Церкви і відтягнути війська до Фастова; залишалось нічого іншого як вертатися назад, до Дністра. Наприкінці квітня Орлик і запорожці були в Бендерах. Програш військових дій був важким ударом і для Карла XII. Московський цар з військом наближався до Молдавії. Російське військо, дійшовши до Прута, 12 липня 1711 року, потрапило в прикре становище. Турки, татари, і союзники-поляки і українці оточили російське військо і Петро I зазнав би поразки біля с. Нові Станішешти, якби не відкупився, уклавши мир з візиром Балтиші паша, т. з. Прутський мир, за яким не було ясно, чи Петро I має відмовитися від усієї України, чи тільки від Правобережжя і Запорожжя, щоб повернути Україну до її давніх кордонів і статусу часів Богдана Хмельницького. Балтажі паша вимусив від Петра I не втручатися у польські справи, зречтись Запоріжжя і Правобережної України (справа Лівобережної України залишилася неясною). Шведи не отримали нічого. Туреччина взяла на себе лише місію відправити Карла XII через Польщу в його володіння, а цар обіцяв не чинити тому перешкод. П. Орлика було запрошено до Царгороду; під його булаву обіцяно було поставити не тільки Правобережну Україну і Запоріжжя, але й Лівобережну Україну. Були підписані договори між українською делегацією і турецьким урядами. Як показують дослідження архівних матеріалів таких *договорів* було два: один від 25-28 грудня 1711 року, а другий – від 15 березня 1712 року. Згідно з другим договором, Гетьману П. Орлику передавалась тільки Правобережна Україна. Ситуація для Орлика усклад-

нилася ще й тим, що у квітні 1712 року Порта підписала договір з Росією. Українська справа стала тепер об'єктом змагань шведської і турецької дипломатії. А візир хотів відокремити українську справу від шведської, і цю політику Балтажі паші підтримував і кримський хан, що й сам ласий був захопити собі запорожців.

З інструкції Орлика від 3.11.1711 року, яку він передав українській делегації до Туреччини, вимагалось звільнення України по обох сторін Дніпра і разом з Запорізьким Військом і усім українським народом країною незалежною від усякого зовнішнього господаря, без данини і васальності, забезпечення невтручання Порти до внутрішніх справ України, з непорушністю українських прав, свободи, законів і кордонів. Гетьман Війська Запорізького завжди буде обиратися вільними голосами, без права зміщення його султаном. Український народ і Запорізьке Військо й далі мали залишатися під протекцією шведського короля.

5 березня 1712 року вийшов султанський привілей, в якому йшлося тільки про Правобережну Україну і Січ (без Лівобережної України і навіть Києва). Ця територія передалася П. Орликові як гетьману української нації без права апеляції підданих до Порти, а також вільний вибір гетьмана і турецька сторона не буде вмішуватися у внутрішні справи України. А місяць пізніше (5 квітня 1712 року) Порта підписала договір з Москвою. Султан гарантував цареві володіння Лівобережною Україною і Києвом з його околицями, а російський уряд гарантував вивести свої війська з Правобережної України і не вмішуватися у справи козаків і Січі, що там мешкають. Також було забезпечено вивід московського війська із Польщі і організований виїзд Карла XII з Туреччини. Для П. Орлика цей мир був важким ударом. Але він не втрачав надії, готуючи широку європейську акцію на користь визволення цілої України, що видно із його праць, написаних саме в той час: «Вивід прав України», «Маніфест до європейських урядів». Обіцянки султана були хиткими. Залишилася Польща з якою треба було порозумітися, тай Січ стала непевною. Гордієнко проводила агітацію проти Орлика. Тимчасово козацтво розділилося на дві частини: одна підтримувала Орлика і залишалася в Бендерах, а друга – в Січі, під впливом Гордієнка.

П. Орлик опинився у скрутній ситуації: турки вимагали в Орлика виступу на Правобережну Україну, щоб забезпечити її для себе, а шведський король вимагав без застережень слухати тільки його наказів. Орлик не хотів виходити на обезлюднену і знищену Правобережну Україну. За порадою шведських дипломатів, він відповів листовно візиру і хану, що доти не піде на Правобережну Україну, доки Порта не дасть йому повної гарантії на володіння цією країною, що може статися, на його думку, лише на підставі відповідного пакту між Туреччиною і Польщею.

Отже, він робить ще одну спробу. В другій половині 1712 року, Орлик розпочинає таємні зносини з королем Августом II, входить у стосунки з польськими державними мужами, як з Ржевуським і Конєцпольським. Від шведської акції в Туреччині не можна було чогось сподіватися. Наприкінці 1712 року султан, роздратований невиконанням царя вимог щодо Польщі та стоячи під впливом нової шведської активності на півночі, в Померанії, вирішив оголосити війну Росії. Новий візир наказав Орликові вибиратися на Правобережну Україну, а Карлу XII виїхати з Туреччини, або вислати його в Салоніки. Хан і сераскир були вороже наставлені до Карла XII і прийшли до сили. 1 лютого 1713 року в обозі під Варницею прийшло до славнозвісного Калабалику. Шведський король дав бій турецьким яничарам. В результаті короля було ув'язнено і вислано з Бендер до Домотиці. Між українським гетьманом і ханом вибух конфлікт. Саме під час Калабалику хан Дивлет-Гірей післав до Орлика своїх прибічників, щоб гетьман відповів йому, якої сторони гетьман тримається: короля Карла XII, чи татар. Орлик відповів, що він прийняв протекцію шведського короля і її тримається, турецької протекції не визнає. Це страшенно розгнівало хана, він вирішив позбавити Орлика життя і його родину заарештувати. Тільки за заступництво ханового сина, Калги-султана, і старости бобруйського Сапєги, який був на стороні з ханом, вдалось врятувати П. Орлика від цієї небезпеки. Він вирушив з Карлом XII і своїм оточенням до Швеції. Це було завершенням політики П. Орлика в «бендерський період».

Козаки, за наказом хана Девлет-Герєя, в другій половині лютого 1713 року направились на Правобережну Україну і пробули до кінця 1714 року. Перебування війська на рідній землі Орлик хотів використати для остаточного порозуміння з Польщею і, щоб козаки, осівши на Правобережній Україні, дістали юридичне визнання з боку польського уряду. Орлик цим давав полякам можливість використання претензій правобережного козацтва на Лівобережну Україну і з'єднання обох половин України під Польщею.

У лютому 1714 року відбулися важкі бої між відділами коронної польської армії і запорожцями. Козаки зазнали поразки. Посол Август у Царгороді уклав договір із турецьким урядом 22 квітня 1714 року (за нов. ст.), внаслідок якого Правобережна Україна залишилася за Польщею.

6. Політична діяльність Пилипа Орлика в європейський період (1714-1722)

Пилип Орлик змушений був покинути Туреччину, з цим і почався новий період у житті і політичній діяльності українського гетьмана. П. Орлик зі своїм оточенням, перебуваючи в Швеції, потрапив у важке матеріальне становище. У зв'язку з такими обставинами П. Орлик планував повернутися на територію Туреччини, де б

він зміг ближче бути до Запорізької Січі та України.

Запорожці верталися на Січ під татарську протекцію. А Орлик з родиною і вірними співробітниками: Клим Довгополий, Федір Тритяк, Мирович, Нахимовський та Григорій Герцик із своїми двома братами Іваном і Атанасом – у невідому країну. Інші скористались царською амністією, і повернулися на Лівобережну Україну, серед них – Горленко і І. Максимович.

Їхали майже тим самим шляхом, що й Карл XII зі своїм оточенням: через Угорщину до Відня, і далі до Штральсзунду, де він перебував недовго з огляду на облогу фортеці. Українських емігрантів поміщено на острові Рюгені, де в Орликів народилася ще донька Марія, а потім відправились до Швеції. Гетьман отримав помешкання в Кристіанстаді і залишився тут на довгий час. Матеріальне становище було дуже важким. Він писав про: «крайню розпуку, яка готова привести мене до смерті, бо я знищений цілком, від голови до ніг». Іноді, як писав Орлик, не було за що купити «ні хліба, ні дров, ні світла». Прийшлося продати клейноди і власні дорогоцінності. Гетьман вимагав від шведського уряду повернення 60 000 таларів, борг Карла XII під час перебування його в Будишах. Але пані Войнаровська теж заявила на повернення їй цих грошей. Вона теж була у Швеції (1716), втративши чоловіка, якого захопили москалі в Гамбургу.

Звісно в таких обставинах було трудно Орлику проводити політичну працю. Помер Карл XII у грудні 1718 року і це змінило його положення. Швеція вступила в союз оборони з Англією і Австрією, разом з польським королем Августом II, які постановили покласти край московським тенденціям і організували європейську коаліцію, щоб відкинути росіян (рос. війська були уже в Макленбургу) за межі Західної Європи. Орлик зрозумів, що українська дипломатична акція буде мати правдиву вагу, коли він буде на чолі Запорізького Війська, яке знаходиться під татарською зверхністю. Треба було покинути Швецію і змобілізувати всі можливі сили для виборення інтересів української Батьківщини. Спочатку він вів дипломатичні переговори. Через Григорія Герцика він нав'язав зносини з польськими магнатами; через Нахимовського – з січовим військом; листуванням через міністра графа Флеммінга з Августом II. В плани Орлика було створення спеціальної східної коаліції для поборення Росії, до складу якої повинні входити: Польща, Швеція, Туреччина, Крим, буджацькі татари, до яких приєдналися б, з одного боку, запорожці, лівобережні і донські козаки, а з іншого – підлеглі цареві магометани, астраханські і казанські татари. Для того, щоб його проект прийняли польські і шведські уряди, він сполучав ідею визволення України з ідеєю унії її з Польщею. Це був хитрий крок перед відповідними

чинниками. Але вирватися із залежності від Швеції було нелегкою справою.

Нарешті 11 жовтня 1720 року гетьман виїхав із Стокгольму з усією родиною. Першим етапом його подорожі мав бути Ганновер, де він сподівався зустрітися з англійським королем Георгом I. Прибувши на німецьку територію, Орлик попрощався з родиною, яка виїхала до Вроцлав, і сам поїхав до Ганновера, маючи при собі старшого сина Григорія і секретаря, капітана де Клюара. Але англійський король спішно виїхав з Ганновера. Він мав розмову лише з міністром графом Бернсдорфом; потім він зупинився у м. Бракншвайгу, місці нарад європейського конгресу, де мав розмову з шведським уповноваженим конгресу, графом Велінгом. Далі його маршрут був до Шлезьку. На початку 1721 року Орлик приїхав через Прагу до Вроцлава, де була його родина. Він тримав зв'язки з запорожцями, кримським ханом і хотинським сераскиром. Запорожцям він повідомляв про створення сильної європейської коаліції проти Москви, і що влітку «дасть Бог», прийде до війни. Але не здійснилися плани Орлика, через те, що антимосковський напрямок Георга I став причиною опозиції англійських міністрів, які були проти нього як короля і проти його міністра графа Бернсдорфа. Георг мусив здати свої позиції. А це стало сигналом і для Австрії, і для польського короля Августа II, щоби змінити фронт і, замість поборювання Москви, шукати порозуміння з нею. Швеція, залишилась тепер ізольованою і мусила шукати порозуміння з царем. Так само став ізольованим гетьман України Орлик.

Перебування у Вроцлаві, на царській території, примушувало його шукати ласки і протекції у царя Карла VI, він зрозумів, що тут йому загрожує небезпека з російського боку. Петро I. Про це він писав у своєму Діярії, вже на третій день після приїзду до Вроцлава: «19 січня 1721 року була моя донька на редурах, де знаходився і герцог Голштинський, який свідчився ласкаво і приязно до мене і казав мене здоровити». Це знайомство відіграло чималу роль у проведенні його політичних комбінаціях. Герцог обіцяв йому протекцію і пізніше дипломатичні представники Голштинії дійсно де в чому заступили інтереси гетьмана на петербурзькому дворі. І у приватному житті знайомство родини з голштинцями мало своє значення. Так, 1723 році старша донька Орлика, Настя, вийшла заміж за генерала графа Штенфліхта, а коли вона померла в 1728 році (від неї було два сина, Карл Густав, названий на честь Карла XII і Пилип – на честь Орлика), він узяв собі за жінку другу доньку Орлика, Варвару, написавши перед тим до гетьмана (1731) листа і просив дозволу на одруження, покликаючись на патріарха Якова (православного) і на текст біблії.

У Вроцлаві познайомився П. Орлик з бароном Орликом, цісарським шамбеляном, що походив з тої самої польської лінії Орликів, що й гетьман. Він взяв родину Орликів під опіку, увів її в коло вроцлавської аристократії. Барон відвіз родину П. Орлика в безпечне місце, віддалене вісім миль від Вроцлава, в березні 1721 року. За ним уже слідувала російська розвідка. В 1721 року граф Белке сповістив гетьмана, що цісар відмовив йому право на азилт (політичний притулок). І саме тепер, у квітні 1721 року, помер барон Орлик, що взяв під опіку родину П. Орлика. Про це описує гетьман: «...А я, не маючи сталого місця, де б міг прихилити голову, став позорищем світові і людям, переїжджу з місця на місце, для безпечності під прибраним іменем, подаючи себе за чужинця». Виходу не було, Орлик мусив покинути і Шлезьк, і він наприкінці квітня був у Кракові, старшого сина відправив до Дрездена, де останній мав під іншим іменем вступити до саксонської гвардії. Саме тепер упало на Орлика нове нещастя: у травні 1721 року несподівано помер його наймолодший син Яків в сзуїтському монастирі біля Вроцлава, син, який «подавав найбільше надій». Пригнічувала Орлика і невізна політична ситуація. На початку 1721 року Швеція заключила мир з Москвою після 20 років війни. Польща ставала тепер занадто залежна від Росії, щоб приймати до уваги політичні проекти Орлика. Спроби порозуміння з царем стали неактуальними. Він це бачив і розумів, що його сила полягала у війську, без якого він не міг бути повновладним чинником. Останні місяці 1721 року і перші – 1722 року присвячені були підготовці до від'їзду. Щодо родини, то даліше перебування дружини і дітей у Вроцлаві здавалось Орликові небезпечним, і він задумав примістити їх у Кракові. Уже в лютому 1722 року родина була тут: дружина була поміщена у францисканському монастирі, а дітей – у бернардинським. 17 лютого 1722 року Орлик з сином Михайлом, секретарем де Клоаром і слугою Каролем пустився в далеку мандрівку на Схід, у турецькі землі. Вже у березні він перейшов польський кордон і того ж місяця був в околицях Хотина.

7. Діяльність П. Орлика в Туреччині (1722-1742)

Гетьман П. Орлик прибув до Туреччини, але Хотинський сераскир, що був на той час найвищою військовою владою на польсько-турецькому кордоні, сказав, що він повинен вертатися туди, де він був. Це дуже схвилювало гетьмана, тим більше, що він узнав, що висланого ним Нахимовського сераскира арештував і вислав назад його до Польщі у руки Сенявському. Гетьман заявив протест, показавши рекомендаційні листи шведського короля до султана і до нього самого. Йому залишилося чекати поки турецький уряд на повідомлення сераскира вирішить його долю. Нарешті прийшов із Царгороду наказ вислати

гетьмана тимчасово до міста Сереса в Македонії, потім йому було призначено постійне місце проживання в Салоніках, куди він поїхав у листопаді 1722 року. Так почалася нова доба підневільного життя гетьмана, як він називав «моє почесне заслання». У Салоніках гетьман пробув 12 років, ізольований від родини. Саме тут, де був нездоровий клімат, панували епідемії, навіть холера. Михайло Орлик, став жертвою епідемії. І П. Орлик залишився один. «Почесне» заслання лягло на душу, а тут ще долучилися турботи про родину, яка була в важкому матеріальному стані. Він сам отримував від турецького уряду невелику пенсію і тому зрідка міг вислати родині в Польщі, як видно з Діарія (1723), 100 дукатів, а в листопаді дружина написала, що була у боргах, і жид із Кракова загрожував їй в'язницею. Український гетьман був видною особою, і з ним тут рахувались високі достойники, дипломати, вище духовенство. Найбільшою трагедією для Орлика було те, що він був відірваний від Запорізького Війська. Він докладав всіх зусиль, щоб дістатися до Царгороду, де він сподівався розвинути політичну акцію, вступивши у безпосередні зносини з турецьким урядом і представниками європейської дипломатії: англійськими послами – Сафорином (у Відні) і Саніяком (у Царгороді), якому англійський король просив заступитися за Орлика перед султаном; чимало часу він віддав на кореспонденцію в цій справі з великим візиром, кримським ханом, з шведським урядом. Англійська дипломатія ворожо ставилася до Москви, але з прихильністю ставилася до гетьмана. Хоч султан бачив, що московський цар, Петро I, повів агресивну політику на південному сході, почавши в 1722 році війну проти Пруссії, але він не хотів порушити мирні відносини з Московією. Султан і далі не дозволяв Орликові покинути Салоніки. Тим часом європейська політична обстановка ставала яснішою. Дві події для Орлика стали важливими. 9 лютого 1725 року помер впертий і невблаганний ворог його, Петро I, і в Орлика оживилася надія на можливість порозумітися з російським урядом. Немаловажним значенням був шлюб (серпень 1725 року) Марії, доньки Лещинського з французьким королем Людовиком XV. Тим самим Франція неминуче вступила в конфлікт з Росією, що так негативно була поставлена до колишнього польського короля. Станіслав Лещинський, як тесть Людовика XV, набирав ваги в європейських колах і міг знову кандидувати на польський престол. Саме тоді інтереси європейських країн поділилися на два ворожі табори: Віденська коаліція – Австрія Іспанія і Росія, а у другій – Ганноверській коаліції – Англія, Франція, Голландія і Данія. На боці Англії і Франції стояв Станіслав Лещинський, а польський король Август II, опирався на Австрію. Ситуація в Європі стала загрозливою, назривала війна. Саме цей напружена атмосфера дає можливість П. Орлику увійти у новий період свого

життя, позначений дипломатичною акцією. Він починає жваве листування з Станіславом Лещинським та шукає зносин з державами ГанOVERської коаліції. Лишинський покладав великі надії на Орлика, він тримався думки, що Орлик повинен бути в Бендерах або Хотині і, що самотнім шансом українського гетьмана є не мир, а війна, збройне повстання на Україні та антимосковська диверсія. Ще на переломі 1726-1727 років здавалося, що ось вибухне європейська війна. Але кардинал Флері, що влітку 1726 року очолював французький уряд, взяв ініціативу мирного полагодження конфлікту і був підтриманий Англією, яка штотухля своїм союзником на воєнний шлях. Завдяки його зручності, прийшла до скликання нового європейського конгресу, який відбувся в Суасоні влітку 1728 року. Орлик ставив питання про піднесення української проблеми в європейських масштабах. Є відомості, що йому було обіцяно допомогу з боку Англії, Франції і Швеції. Хоч на засіданнях конгресу українська справа не обговорювалася, зате велася «поза засіданнями конференції». За Орлика заступився кардинал Флері, англійські, іспанські та голландські делегати, але їх спроби переконати російського уповноваженого Олександра Головкина у справедливості українського гетьмана, та потреби їх поладити не принесли успіху. Головкин заявив, що Орлик є бунтівник і спілник Мазепи і йому можна б дати амністію, якби він поставився лояльно до Росії. Кардинал Флері порадив Орлику попросту скористатися з запропонованої амністії. Гетьман звернувся до представників віденської коаліції. Велику надію Орлик покладав на герцога Карла Фрідріха перед царицею Катериною, який був одружений з її донькою Анною. Гетьман встановив стосунки з Австрією і Ватиканом та Орденом єзуїтів, пробуючи через них вплинути на російський уряд, а з іншого боку на Августа II та на закордонні органи Польської республіки. Від Росії він сподівався визнання своїх гетьманських прав на Лівобережну Україну, від Польщі – визнання автономії Правобережної України під свою владу та відновлення козацтва. Це була орієнтація Орлика на всі сторони, навіть фантастичних проєктів окатоличення України, щоб знайти шлях до Ватикану. Це був крик душі Орлика з турецької, свого роду, в'язниці, з якої він хотів вирватися своїми силами на волю. До країн і Європи і Туреччини були розіслані численні таємні агенти, які намагалися паралізувати дії українського емігрантського уряду. Росія нищила Україну матеріально, духовно, і політично. В 1764 році померла цариця Єлизавета, а царицею стала німка Катерина II, що подібно до Петра I, вирішила поневолити українців і завела кріпацтво на Україні. Вона наказала Розумовському скласти гетьманську владу у 1764 році і скасувала гетьманство. Це був останній гетьман України. Він жив у Петербурзі, аж перед смертю вернувся на Україну, в Батурин, і там умер 1803 року на 75

році життя. Лишив він по собі добру славу, бо як умів, старався покращити долю рідного краю. Пам'яткою по ньому і до нині руїни його палати в Батурині.

Але уже в 1729 році почалася нова доба в політичній праці Орлика. Це час співпраці з молодим, повних сил сином, Григорієм Орликом, що надає новій енергії старіючому Орликові. Саме тепер після навчання і військової служби, несподівано виринає молодий Орлик, як дипломатичний посередник в українських справах. Тепер і Пилип Орлик розпрощався з Москвою. У цьому останньому періоді своєї діяльності, він звертає свої сподівання на Францію, Станіслава Лещинського, Туреччину, Крим, Швецію. Це була виразна антимосковська політика, що її П. Орлик триматиметься до кінця свого життя. Він тримає тісний зв'язок із Францією і використання її впливів у Туреччині. Григорію Орлику їхати до Франції, і там поставити справу свого батька перед урядом. Наприкінці 1729 року Г. Орлик був у Парижі, і звернув на себе увагу французьких державних мужів, особливо кардинала Флері, там він увійшов у контакт з С. Лещинським, який перебував у Шамборі. В 1730 році Г. Орлик мав місію на Сході і мав щастя побачитися з батьком в Салоніках. Зараз стояло питання як звільнити П. Орлика від примусового перебування в Салоніках і дати йому можливість вступити в ближчі стосунки із Запорозьким Військом. Він відчув потребу стати на чолі січових козаків, щоб виступити на захист українських інтересів.

Лише в кінці 1734 року прийшов довгожданий дозвіл візира, щоби гетьман залишив Салоніки. П. Орлик поїхав до Каушан, столиці буджацького султана; він був у резиденції у хана, а також зустрівся зі своїм сином, який був знову висланий у Крим із місією від французького короля. Звільнення П. Орлика прийшло пізно. Січові козаки були незадоволені від свого становища, вони не мали захисту і поваги від хана, тому не хотіли бути під протекторатом кримського хана. У 1728 році вони покинули Олешки і подалися на стару Чортомлицьку Січ. Російський уряд не дав згоди на їх перебування, і вони вернулися назад до кримського хана, який не підтримав їх. У березні 1734 року Запорізьке Військо відмовилось слухати кримського хана і перейшло на урочище Бузавлук. На цей раз російська цариця погодилася прийняти січовиків у своє підданство. Це було великим ударом для Орлика. Він прибув до Каушан і став переконувати їх у шкідливості їх кроку як для них, так і для інтересів України. Ні послі, ні листи до Січі не могли врятувати ситуації. П. Орлик був занадто довго відсутній і за короткий час не можна було опанувати їхніми настроями. Це був одвертий розрив, який для П. Орлика був болючий, бо перехід Запорізького війська на бік Москви зробив дуже прикре враження і на Порту, і на Крим, які, властиво, самі завинили, і на Францію. Але він самотньо не залишився, потроху

біля нього зібралось більше 2 000 козаків добре озброєної піхоти і кінноти з його старими друзями і соратниками. Резиденція гетьмана П. Орлика була у Бендерах. Орлик опинився у прикрій матеріальній ситуації. Його нечисленне військо опинилося без грошей, у голоді і холоді. У Царгороді мінялися уряди, і там не було кому подбати про бідолашного гетьмана. Тільки Франція дала значну допомогу, бажаючи й надалі мати приятелів серед козаків. Пізніше, в 1741 році, гетьман писав до Швеції, що він мусив розпустити своїх козаків з огляду на брак засобів: запорозька піхота пішла в Січ під московську владу, а Сава Чалий зі своєю кіннотою подався на польську службу. Після переходу Січі під владу Москви, шанси П. Орлика підупали. Без війська він не міг бути гетьманом країни, спроможний укладати союзи з країнами чи дорадником чужих урядів, експертом у справах Східної Європи. Проте він невтомно працював, шукаючи виходу із цього становища.

Проекти Орликів, – батька і сина, – знову зверталися до ідеї східноєвропейської коаліції. Вони живо відчували потребу консолідації сил: Польща, Туреччина і Швеція мали працювати разом. Важливим здавалося українським політикам переконати турків у необхідності активізації східного фронту. Орлик рекомендував примирення з Австрією і зосередження військової енергії на Сході, на протидію французьких діячів у Царгороді, Вільневі і Бонневалю, що стояли в активній дії супроти Австрії і пасивну оборону на Сході. На думку гетьмана, Туреччина мала б негайно виступити на Правобережжі України й подати руку лівобережцям, серед яких панували дуже неприхильні настрої до Росії, бо Україна стала базою війни. На деякий час гетьман звернув на себе увагу турецького уряду. Гетьман виїхав до Яс, де ще на початку 1739 року сподівався свого покликання до Царгороду на спеціальну нараду з турецьким урядом. Тепер він став турецьким експертом у справах російських, польських і шведських, та спробував порозумітися з запорожцями. У 1739 році гетьман змушений переїхати із Яс до Бухаресту, бо столицю Молдавії зайняло російське військо 1 вересня 1739 року. Франція почала радити, щоб турки уклали мир, Орлик настоював на продовженні війни: переможна на австрійському фронті Порта може спокійно дати допомогу всім загроженим Москвою народам, а в першу чергу Швеції. У той час як П. Орлик проводив політику в Царгороді, його син, Григорій, вів також переговори з Францією і Швецією. В січні 1739 року він писав до шведського державного діяча, що поки Росія перебуває в кризі, і є можливість там революції, можна використати ці обставини і повернути собі захоплені Росією шведські провінції. Для цього потрібно відновити союз з Туреччиною, і цієї ж зими вдарити по Росії. Він підкреслював, що не треба забувати і Україну, де Пилип Орлик, як гетьман нації, може викликати

революцію. Це була цілком консеквентна політика: відвести увагу Туреччини від Австрії, і зосередити турецький натиск на Сході, об'єднуючи в один активний блок Швецію, Польщу, Україну, Туреччину для побороення спільного ворога – Росії. Орлик покладав великі надії на російсько-турецьку війну (1735-1739), бо сподівався за допомогою Туреччини повернути собі колишнє становище. Тим часом Туреччина пішла іншим шляхом. За французькою порадою вона в Белграді, сербській столиці, провела переговори і підписала у вересні 1739 року з ворогами Белгородський мир, в якому про Україну взагалі не йшлося. Надії Орлика на відбудову вільної України були поховані. І востаннє звернулися його засмучені очі на Швецію. В 1741 році Швеція оголосила Росії війну, але Порту не могла перетягнути на свій бік. Війна закінчилась поразкою для Швеції і підписанням у 1743 році миру на користь Росії. Шведам на війну не щастило, тільки вони радо прийняли послуги невтомних антиросійських борців.

Треба подивлятися впертості, з якою батько і син Орлика працювали для добра української нації, незважаючи на невдачі. П. Орлик залишився вірним Україні до кінця свого життя. В останньому листі від 30 серпня 1741 року до французького канцлера Флері П. Орлик заповідав, що ніколи не перестане шукати всіх легальних засобів, «щоб заявляти мої права і права моєї нації на Україну». Закінчення турецької війни важко відбулося на Гетьманові. Знову турецький уряд, щоб не мати конфліктів з Росією, наказав йому переїхати з Бухаресту до Адріанополя. Орлик хотів переїхати до Яс, він відмовився переїхати до Адріанополя, і тоді турецький уряд перестав йому видавати пенсію на деякий час. Орлик переїхав до Яс, але пожив там недовго. Він помер 24 травня 1742 року в Ясах, на самоті, без надії побачитися і пожити зі своїми рідними.

Справа П. Орлика не загинула. Завдяки енергії сина *Григорія Орлика*, який у Франції досягнув високого становища, не зникла з європейського обрію ще в 40-50 роках XVIII ст. Ще в 1754 році Григорій Орлик послав Нахимовського і Миrownича у Крим, щоб вони звідти нав'язали стосунки із Запоріжжям. Ще один нащадок гетьманського роду, *граф Пилип Штенфліхт*, син старшої Орликівни (Насті) був у 50-х роках старшиною у полку свого дяді Григорія Орлика і працював віддано на користь України, їздив часто до Стокгольму з дорученням гетьманича, як посередник у французько-шведських переговорах щодо козацьких справ. Але і *дружина П. Орлика* не відходила від громадсько-політичної праці, спочатку допомагала своєму чоловікові, а потім синові. Її матеріальний стан покращився в 1747 році, коли шведський король призначив їй невелику пенсію. У 40-х роках вона була зв'язковою між Г. Орликом і Миrownичем та Нахимовським.

Отже, Пилип Орлик був людиною високої культури, європейцем, українським політиком, що ставив вимоги до життя і тим болочіше відчував свою долю. Європа для нього була своя і близька. Він належав до людей барокової доби, просякнутий глибокою релігійністю. Життя примушувало його до компромісів, але душа його залишалася чесною і щирою, здатною до самопошанування. Українська справа стала правдивим змістом його життя. Всю свою енергію Гетьман присвятив політичним завданням, він жертвував своїм особистим життям, ставив на перший план відповідальність за Україну і її народ. Орлик був видатним українським державником, на прапорі якого було написано: *Незалежна і Соборна Україна*, про яку він мріяв, об'єднати усі українські землі в *Єдину Державу*. Він говорив, що Україна повинна бути *охоронним валом і в*

загальноєвропейському значенні, і саме цей напрям думок робить його актуальним і сьогодні. Його праця (30 років) вперта та невтомна не могла залишитися безслідною. Вона зберегла нам традиції, створила певні зв'язки з Європою. Ці традиції, заповнені порохом минулого, знову виходять на чистоту і дають нам ще раз нагоду задуматися над долею нашої славної України.

Отже, досвід боротьби першої політичної української еміграції переконливо засвідчує, що при всій особистій відвазі і наполегливості, відданості і відповідальності перед Батьківщиною справа української державності без підтримки національно свідомого власного народу, приречена на поразку. Але ідея української державності і боротьба за її втілення нашими політичними емігрантами заслуговує на пошану і народну пам'ять.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Dr. Gregor Prokoptschuk. Metropolit Andreas Graf Scheptyčkyj. – München; Verlag Ukraine, 1967. – 367 s.
2. Т.-Блохин Дарина. Українська історія та її визначні особистості. – Мюнхен; Полтава, 2010. – 400 с.
3. Цилик Станислав. Победитель непобедимых // История и культура. – К., 2004. – 4 июня. – С. 11.
4. Крупницький Б.Д. Гетьман Пилип Орлик. – Мюнхен: Вид.: «Дніпрова хвиля», 1956. – 79 с.
5. Кобилюх В.О. Анна Ярославна: загадки долі // Українське слово. – К., 2004. – Ч. 28, 7-13 липня. – С. 12.
6. Кобилюх Василь. Чи знаєте Кунгугу – княгиню України та її молитву із XIII ст. // Наш голос. – Бухарест-Румунія. – Ч. 136.
7. Гела Степан. Англійська королева Єлисавета II нащадок князя Володимира Мономаха.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г.В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю.В. Котляр**

© Д.Т. Блохин, 2010

Стаття надійшла до редакції 23.03.2010

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ СТОСУНКІВ У 1991-2008 РОКАХ: НАРИС ПРОБЛЕМАТИКИ*

У статті запропоновано бачення польським дослідником складних перипетій українсько-польських відносин у період 1991-2008 років. Автор зазначив, що Польська Республіка прихильно поставилася до проголошення Україною незалежності й виступає на міжнародній арені свого родом «адвокатом» у відстоюванні українських інтересів.

Ключові слова: незалежність, польсько-українські відносини, співпраця.

В статті изложено видение польским исследователем сложных процессов украинско-польских отношений в период 1991-2008 годов. Автор отметил, что Польская Республика положительно восприняла провозглашение Украиной независимости и выступает на международной арене своего рода «адвокатом» в отстаивании украинских интересов.

Ключевые слова: независимость, польско-украинские отношения, сотрудничество.

The vision of Ukrainian-Polish relations complex processes in the period of 1991-2008 is given in the article by a Polish researcher. The author has noted that the Polish Republic positively received the declaration of Ukraine independence and plays a part on international scene of some sort of «advocate» in the Ukrainian interests' assertion.

Key words: independence, Ukrainian-Polish relations, collaboration.

Розпад Радянського Союзу спричинив ліквідацію двополярної системи, на яку спиралися попередні міжнародні відносини. Виникнення нових держав змінило політичну мапу Європи. В новій геополітичній конфігурації для відродженої Третьої Речі Посполитої мало проголошення незалежності України. Сталося це 24 серпня 1991 року (відразу по московському путчу Янаєва) проголошенням українським парламентом Акту незалежності [1, с. 174], який згодом був підтверджений загальнонародним референдумом 1 грудня 1991 року. Вже наступного дня, тобто 2 грудні 1991 року, Польща, як перша держава у світі, офіційно визнала незалежність України, підтвердивши попередні рішення Сейму і Сенату Польської Республіки кінця серпня 1991 року, які схвально привітали український Акт про незалежність [2, поз. 205]. Належить підкреслити, що відразу по прийняттю українським парламентом Акту про незалежність обидві держави нав'язали quasi-дипломатичні стосунки в особі спеціальних посланців (Я. Козакевича з польського боку, Т. Старака з українського боку), згодом доведені до рангу дипломатичного.

Визнання Польщею незалежності України було не тільки важливим політичним актом, але також початком дороги до підписання між двома державами «Договору між Польською Респуб-

лікою і Україною про добросусідство, дружні стосунки і співпрацю». Той договір підписаний у Варшаві 18 травня 1992 р. становив фундамент польсько-українського стратегічного партнерства. Не дивлячись на те, що поняття стратегічного партнерства з'явилося лише в 1996 році за позаурядової ініціативи, тобто в меморандумі Руху ста і Народного руху України і було підтримано урядами двох країн [3, с. 161-162; 4, с. 221; 5, с. 129], то однак було своєрідним підтвердженням попередньої польсько-української співпраці, опертої на вказаний трактат. Адже в 21-й статті трактату окреслено мету і засади формування взаємних стосунків у царині політичної, господарської, військової, екологічної, культурної, наукової, гуманістичної співпраці, захисту національних меншин, опертих на ниву взаємної безпеки, непорушності кордонів, дотримання Хартії Об'єднаних Націй, Заключного акту Конференції з безпеки і співпраці у Європі, Паризької карти для нової Європи та інших документів європейської співпраці [6, поз. 573].

Дорога до підписання польсько-українського Договору для двох країн не була легкою [7]. Польща, яка вже в 1989 році визначилася із вибором прозахідної політичної стратегії, а в час підписання Договору з Україною була державою, пов'язаною з Європейським Союзом (16 грудня

1991 р.), віддавала собі звіт щодо геополітичного значення незалежної України, яке Збігнев Бзежинський характеризував «геополітичним стержнем», написавши між іншим «...само існування незалежної української держави допомагало змінювати Росію... Втрата незалежності Україною мала би натомість консеквенцію для Центрально-Східної Європи, перетворюючи Польщу в геополітичний стержень на східному кордоні об'єднаної Європи» [8, с. 56]. Для Польщі ж незалежна Україна становить своєрідний буфер, що відділяє Росію від Польщі і Європи, а по тому відводить всякі можливі загрози з боку Росії і є «стратегічним ключем не тільки для безпеки Польщі, але і всієї Європи» [7, с. 33-34]. Тому видається слушною теза, що у польсько-українському зближенні детермінуючу роль відіграв геополітичний чинник.

Україна натомість отримала незалежність, не маючи державницьких традицій, успадкувавши державні інституції по радянській імперії з єдиною легальною комуністичною партією і кількома незалежними дисидентськими угрупованнями [7, с. 36-38], була у фазі розбудови внутрішніх демократичних структур. У царині закордонної політики викристалізувалися загалом 4 концепції: так звана концепція нейтральності (доктрина Д. Павличка); концепція «урівноважених інтересів», зорієнтована на співпрацю зі східними, західними та південними країнами; євроатлантична концепція, тобто відкритості на Захід; також концепція євроазійська, з проголошенням реінтеграції пострадянських засад [9, с. 110]. Однак, жодна з тих концепцій не отримала реалізації, та однак постійні українсько-російські суперечки і пошук союзника, що підтримав би Україну, звернули увагу першого президента України Леоніда Кравчука на Польщу. Розраховував він те тільки на зацікавлення Польщі українсько-російськими проблемами, але також на допомогу в трансформації України з держави пострадянської в центральноєвропейську. Тим часом у польській східній політиці домінувала концепція двовекторності, що полягала з одного боку на «добрих» стосунках із Москвою, з іншого – також на встановленні контактів із колишніми радянськими республіками. Коли відбувся розвал СРСР і поволі втрачалася необхідність збереження політики двовекторності, Польща відкрилася для України, не включаючись однак в українсько-російські суперечки, тим паче, що ще знаходилися на польських теренах російські війська. З іншого боку обережність стосовно України була обумовлена болісною історією, однак це питання біло відкладене на пізніший час [9, с. 27].

Польсько-український договір був безперечно істотним елементом у геостратегічному вимірі двох держав [5, с. 131]. Для Польщі означав зміцнення незалежності України, можливість спрямування її у напрямку Європи, а одночасно віддалення її від Росії. Україна натомість бачила

Польщу в ролі посла на своєму шляху до Європи, а також трактувала Договір як альтернативу та зміцнення своїх позицій у стосунках з Росією. Його підписання було детерміноване тогочасним станом стосунків двох держав з Росією. Свідчить про це хоч би факт відтягування терміну підписання того Договору польською стороною, яка від весни 1992 року провадила переговори з Росією у справі терміну виведення російського війська з Польщі. Були побоювання, що підписання Договору з Україною може зробити жорсткою позицію Росії у тій справі. Остаточою по дискусії між президентом Валенсою та прем'єром Олішевським та внаслідок зусиль української дипломатії вирішено, що Договір з Україною буде підписаний перед Договором з Росією (22 травня 1992 р.).

Перший етап реалізації та міжнародної імплементації польсько-українського Договору прийшовся на період двох каденцій президентів незалежних держав: Леха Валенси в Польщі (1990-1995), Леоніда Кравчука в Україні (1991-1994). У той період дві держави уклали не тільки низку договорів, угод, протоколів і конвенцій стосовно різних напрямів співпраці, але також створили Консультативний комітет президентів Польської Республіки і України (12.01.1993), метою якого було підтримання постійного діалогу і стимулювання розвитку взаємних стосунків. На міжнародній арені Україна, при підтримці Польщі, стала членом багатьох міжнародних організацій. У 1992 році була прийнята до Конференції з безпеки і співпраці в Європі, а в Києві відкрито Представництво ООН. У 1994 році була прийнята до Ради Північноатлантичної співпраці, Міжнародного валютного фонду і Світового банку. В 1995 році стала членом Ради Європи. Раніше, десь в лютому 1994 року як перша держава приєдналася до програми НАТО – Партнерство заради миру, також у червні 1994 року підписала «Угоду про партнерство і співпрацю» з ЄС [10, с. 111].

Але, окрім активної підтримки Польщею України, можна також зауважити стриманість польської сторони, для якої тоді пріоритетом політики в галузі безпеки стала приналежність до НАТО. З цієї причини не отримала прихильності Польщі ініціатива президента Л. Кравчука, спрямована на приєднання до Вишеградської групи і перетворення її на четвірку, як і створення центральноєвропейської сфери стабільності і безпеки (так званий план Л. Кравчука у 1992-1993 рр.), що виконувала би роль містка між Західною Європою і Росією [4, с. 220-221]. У той час мало місце також охолодження польсько-українських переговорів (на зламі 1993/1994 рр.), спричинених шпигунським скандалом навколо Анатолія Лисенка та підписанням Польщею контрверсійного Договору з Росією стосовно будівництва газогону, що оминав територію України. Те друге питання трактувалося Україною як утиск її національних інтересів.

На хвилі українського невдоволення Москва проголосила, що трактує Україну «близьким зарубіжжям», підпорядкованим російському впливу. Одночасно російська сторона «офіційно» поінформувала українську сторону, нібито Польща запропонувала їй відмовитися від підтримки незалежності України в обмін на підтримку входження Росії до НАТО [7, с. 172].

Наслідком тих подій став візит міністра закордонних справ України Анатолія Зленка до Варшави у березні 1994 року, який безперечно обумовив потепління польсько-українських відносин. А. Зленко, дякуючи Польщі за підтримку незалежності України, виголосив також пріоритети міжнародної політики України стосовно економічної і політичної інтеграції з Європою. Підсумком його Варшавського візиту стало підписання «Декларації про засади розвитку польсько-українського партнерства», в яких появилось поняття «тісного партнерства» [4, с. 221]. Із тогочасних геополітичних позицій України, коли Росія декларувала ворожість щодо України, а США з огляду на невирішеність проблеми ядерної зброї в Україні дотримуючись політики «Russia first», партнерство з Польщею легітимізувало Україну на міжнародній арені.

Як і раніше Україна презентувала негативне бачення стосовно питання розширення НАТО за рахунок держав Центрально-Східної Європи, оскільки побоювалася, що після вступу Польщі, Чехословаччини і Угорщини, стане буферною державою між Росією і НАТО, однак її голос в умовах складних взаємин із Заходом, навіть ізоляції, був тоді недостатньо вагомим. Належить підкреслити, що багато західних оглядачів української внутрішньої (відсутність реформ, криза) і зовнішньої політики прогнозували розпад України на 2 окремі держави: проєвропейську Західну Україну і проросійську Східну, навіть «деякі російські політичні кола вважали, що Польща в такій ситуації могла би шукати зближення із західною частиною України» [11, с. 146]. У той період також у Польщі появилася група політиків, так званих «неореалістів», які вважали, що Польща повинна припинити активну політику підтримки пострадянських держав на користь добрих стосунків «з тогочасною Росією» [12, с. 52].

Польсько-українські стосунки вступили в нову більш динамічну фазу розвитку за часів президентства Леоніда Кучми в Україні (від осені 1994 до осені 2004 р.) і Александра Квасневського в Польщі (1995-2005). Того нового відкриття польсько-українських відносин не передбачала загалом виборча компанія Л. Кучми, оскільки його програма концентрувалася на покращенні економічної ситуації в Україні і розбудові добрих стосунків з Росією. Тому спочатку польсько-українські відносини були «замороженими». Однак, його візит до Польщі у січні 1995 році не підтвердив побоювань поляків щодо покращення

українсько-російських стосунків за рахунок Польщі, скоріше навпаки, він був намаганням поживити польсько-українську взаємодію, особливо транскордонну співпрацю. В результаті пришвидшилася діяльність в Єврорегіоні Карпат, проголошеного ще в 1993 році, створено у 1995 році новий Єврорегіон Буг, відновлено діяльність Консультативного комітету президентів двох держав. Безперечно Л. Кучма під час свого варшавського візиту дав зрозуміти, що Польща в ролі «посередника» на шляху України до Європи небагато може запропонувати, особливо у питанні економічної допомоги, однак вона може допомогти намаганням України отримати допомогу Заходу і нормалізувати стосунки з Росією, аби не підпасти під вплив Росії [13, с. 210]. Для польської сторони то був важливий сигнал, що Україна хоче мати не тільки добрі стосунки із Заходом та Сходом, але також із Польщею. Таким чином, після приходу на пост президента А. Квасневського поживилися двосторонні контакти, в результаті яких наступив ренесанс польсько-українських стосунків. Наперекір твердженню Кучми, Польща стала не стільки «посередником» – до чого прагнув раніше Кравчук – скоріше адвокатом України в Європі, а взаємні стосунки почали називати терміном «стратегічне партнерство».

Перелом у двосторонніх стосунках наступив у 1996 році. Тоді Київ несподівано змінив своє бачення відносно розширення НАТО за рахунок держав Варшавського договору і почав підкреслювати, що вступ Польщі до НАТО відіграє позитивну роль у формуванні безпеки в Центрально-Східній Європі та для України, й одночасно прагнув підтримки для європейських устремлень України [3, с. 162]. Коли той новий проєвропейський курс української політики був підтверджений під час червневого візиту Л. Кучми до Варшави (1996), тоді важливим завданням польської політики стало стимулювання співпраці України з Польщею і Європою. Проявом цього стали слова тогочасного міністра закордонних справ Польщі Даріуша Росатего, який ще 9 травня 1996 року сказав: «Незалежність України трактуємо як один з істотних елементів гарантії безпеки Польщі і європейської стабільності» [3, с. 162]. Наслідком цих подій стала підтримка членства України в Центральноевропейській ініціативі і участь президента Кучми в засіданні цієї організації в Ланцуті (1996), що вважалось символічним включенням України до Центральної Європи. В результаті змінилося тоді бачення України Заходом і у США, про що свідчила, між іншим, міжнародна фінансова допомога. Зацікавленість США польсько-українською співпрацею проявилася в створенні у 1998 році фонду Польсько-Американсько-Українська ініціатива співпраці. В той же рік відкрито в Києві Польський інститут (1998).

Інтенсивність польсько-українських контактів на різних щаблях сприяла також розвиткові взаємної господарської співпраці. Після 1995 року виросла динаміка торгівельного обороту, що було наслідком багатьох урядових домовленостей, також угоди про безвізовий режим (25.06.1996), яка була втілена в життя 8 вересня 1997 р., та відкриття нового прикордонного переходу Корчова-Краковець в 1998 році [14, с. 14]. Господарському обміну сприяли чисельні ініціативи: Економічний форум Польща-Схід у Криниць, Польсько-Український господарчий з'їзд у Жешуві (травень 1998 р.), торгові виставки у Кросні і Львові. До подолання багатьох перепон, що затrudняли господарські співпрацю, а також підготовці Україні вступити до ВТО і СЕФТА мав слугувати спільний Меморандум про заходи по лібералізації торгівлі між Польщею і Україною (1997 р.). Інтенсифікація господарської співпраці була наслідком візиту прем'єра Владімежа Цімошевича до Києва в жовтні 1996 року, під час якого порушено також питання щодо будівництва комунікаційної мережі Одеса – Броди – Гданськ (залізниця і трубопровід), що дозволив би транспортувати каспійські нафту (відтинок Одеса–Броди побудовано в 2001 р.), однак ще бракує відтинку між Бродами і Польщею. Гальмування цієї господарської польсько-української кон'юнктури наступило під кінець 1998 року внаслідок кризи на російському ринку, що спричинила господарську кризу в Україні [13, с. 220-221].

На хвилі сприятливого розгортання польсько-української політичної співпраці важкими були проблеми минувшини. Свідчить про те реакція на відновлення в 1991 році за ініціативи Яна Павла II католицької метрополії у Львові (заблоковано урочисте прибуття кардинала Мар'яна Яворського) і греко-католицької перемишльсько-варшавської метрополії в Перемишлі, а також гучна суперечка щодо уніатської кафедри в Перемишлі (справа костелу кармелітів).

Цю важку і зазвичай згадувану в політичних рішеннях проблему національної пам'яті підняв А. Квасневський під час візиту до Києва у травні 1997 року. Її наслідком була «Спільна заява президентів Польської Республіки і України про порозуміння і примирення» (27.05.1997). В її преамбулі мовилося між іншим: «Дорога до справжньої дружби веде **передусім** через правду і взаємне порозуміння. Розуміємо, що жодна мета не може бути виправданням злочинів, насильства і застосування загальної відповідальності. Одночасно пам'ятаємо, що викликані вони були незалежними від поляків і українців обставинами також через недемократичні політичні системи, нав'язані нашим народам проти їх волі. Вшановуємо невинно-замордованих, полеглих і примусово переселених поляків і українців. Засуджуємо виконавців їх митарств. Одночасно виражаємо подяку всім, хто впродовж тих важких років працювали на користь зближення наших

народів. Сучасні Польща і Україна є державами суверенними, добрими сусідами і стратегічними партнерами. Для того настільки важливим є подолання гіркоти, що залишилася у пам'яті багатьох поляків і українців. До того схиляє нас не тільки дотримання демократичних цінностей, повага прав людини, основних засад і норм міжнародного права, також бажання бачити Польщу і Україну в єдиній Європі».

Якщо ця преамбула викликала хвилю дискусій навколо найбільш важливих питань минувшини (Волинська трагедія, акція «Вісла», цвинтар львівських Орлят) по обидва боки кордону, то однак діяльність офіційної влади була зосереджена на проблемі пам'ятних місць жертв війни і репресій. У виступі в сеймі 5 березня 1998 року тогочасний міністр закордонних справ Броніслав Геремек сказав: «Хочемо створити якнайкращий клімат у стосунках польсько-українських, подолавши болісну спадщину минулого. У зв'язку з тим будемо послідовно прагнути до впорядкування питань пов'язаних з охороною та відзначення місць пам'яті і спочинку жертв війни і репресій. Очікуємо також таких дій з боку української влади» [3, с. 163].

Незабаром по тому, в листопаді 1998 року український уряд створив Державну міжвідомчу комісію у справах жертв війни і політичних репресій, яка спільно з польською Радою збереження пам'яті війн і страждань, починаючи з 1999 року розпочали реалізацію міжнародного договору «Про охорону місць пам'яті і захоронення жертв війни і політичних репресій» (1994). Реальним ефектом тої діяльності було відкриття (17.09.1999) цвинтаря польським офіцерам, замордованим у Харкові, відновлення і підготовка цвинтаря львівських Орлят, якого відкриття внаслідок спротиву місцевої влади Львова відбулося тільки в 2005 році [7, с. 190]. У 60-ту річницю волинської трагедії 2003 року відкрито пам'ятник поєднання «Пам'ять – Жалоба – Єдність» в Павлівці, а у 65-ту річницю винищення 14 дивізією СС Галичина близько 1 000 мешканців Гути Пеняцької (28 лютого 1944 р.) мали місце урочистості, поєднані з відкриттям пам'ятника. Натомість, у 2006 році відкрито цвинтар замордованим українцям у Павлокомі (поблизу Динова).

У 1999 році, коли Польща стала членом НАТО, загальна безпека України не була забезпечена. Дійсно у 1994 році Україна підписала програму Партнерство заради миру, але вона не була реалізована на практиці. Також за ініціативи Л. Кучми в 1995 році був підписаний з НАТО індивідуальний документ, що визначив місце України в тій програмі. На цій підставі українські підрозділи брали участь в операціях: SFOR (завершеній 2.12.2005), IFOR в Боснії і Герцеговині (1995-1996) та KFOR (від 1999 р.). Коли НАТО підняло питання стосовно узаконення стосунків із Росією (підписано 27.05.1997 в Парижі), тоді ж за підтримки Польщі дійшло до

подібних кроків стосовно України («Карта про особливе партнерство НАТО з Україною», підписана 9 липня 1997 р. в Мадриді) [15, с. 354-355].

Зближення України та НАТО обумовило створення в 1998 році польсько-українського батальйону Полукрбат у Перемишлі, задіяного пізніше до виконання миротворчої місії в Косово (від 2000 р.) [16, с. 333, 343; 17, с. 145-150].

Належить підкреслити, що після підписання мадридської карти, Україна в жовтні 1997 року в рамках своєї політики багатовекторності здійснила спроби створення нового регіонального угруповання, званого ГУУАМ (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова), метою якого було з одного боку зменшити політичні впливи Росії, з іншого зміцнити безпеку України без опори на НАТО [15, с. 359].

У другу президентську каденцію Леоніда Кучми під кінець 2000 року політична ситуація в Україні набула важливих нюансів. Смерть журналіста інтернетгазети «Українська правда» Георгія Гонгадзе значно збурила внутрішньополітичну кризу, викликану недостатньою демократизацією. Проявився вплив кланів, а ще більше політично-бізнесових груп, які підпорядкували собі найвагоміші політичні партії і реальні впливи на політику держави. Окрім того, боротьба між кланами (головно дніпропетровським і донецьким) на тлі контролю різних сфер господарського життя підштовхувала до взаємних розправ (наприклад, від замаху загинув у 1995 році лідер донецького клану Ахат Брахім), також політиків (у 1996 році загинув Євген Щербань). Та неформальна олігархічно-кланова система розвинулася ще при першій каденції президента Л. Кучми, а до його висування на другу каденцію власної партії «Демократичний союз» долучилася група «олігархів» Олександра Волкова [18, с. 337-340]. По вбивстві Гонгадзе, коли майор Микола Мельниченко, колишній офіцер президентської охорони, втік до США і обнародував плівки, що відтворювали різноманітні розмови президента, які засвідчували відношення Л. Кучми до смерті опозиційного журналіста, активізувалася українська опозиція. Вона організувала комітет «Україна без Кучми», підтриманий молодіжним угрупованням «За правду», і під час численних демонстрацій, що тривали від грудня 2000 року до кінця квітня 2001 року, вимагала відставки Л. Кучми і проведення неупередженого слідства [19, с. 246].

Тоді ж виявилось, що попередній курс української політики «був опертий на крихкий ґрунт, а багатовекторність надає вигідне алібі, яке дозволяло українській еліті виконувати карколомні викрутаси, мотивуючи їх власним, найчастіше невідкладним інтересом» [19, с. 248]. Про те, президент Л. Кучма «перечекав» ту ситуацію, відкидаючи всілякі звинувачення, та ситуація все ж спричинила відставку двох високопоставлених чиновників силових структур (між іншим Юрія

Кравченка), але також – під тиском «олігархів» – тогочасного прозахідного і прореформаторського прем'єра Віктора Ющенка і його уряду (29.04.2001). У новоствореному уряді Анатолія Кінаха міністром закордонних справ став Анатолій Зленко (змінив проєвропейського Бориса Тарасюка), який розпочав зміцнювати стосунки з Росією, а «стратегічне партнерство» з Польщею замінив «добросусідськими стосунками» [3, с. 243].

На Заході, як і в Польщі, із занепокоєнням відслідковували події в Україні. Президент Александр Квасневський, що мав добрі стосунки з Л. Кучмою, намагаючись зарадити тій ситуації, в березні 2001 року організував у Казиміжі Дольному дві зустрічі: одну з президентом Л. Кучмою, другу з делегацією української опозиції. Велася розмова про «способи вирішення політичної кризи в демократичний спосіб і виражено надію щодо дальшого розвитку відносин і їх можливі варіанти для України» [3, с. 244]. Натомість, за наполяганням української демократії, в червні 2001 року відбулася друга зустріч президентів Польщі та України в Ланцуті, під час якої Польща підтримала попередній політичний курс, проваджений Україною.

Однак незабаром, у квітні 2002 року майор М. Мельниченко продемонстрував чергові плівки з кабінету Л. Кучми, з яких виходило, що український президент не дотримувався ембарго ООН і дозволив продаж до Іраку антиракетної оборонної системи «Кольчуга». Після підтвердження автентичності тих плівок американськими експертами той факт спричинив міжнародну ізоляцію Л. Кучми, навіть відмову США від надання частини обіцяної фінансової допомоги народному господарству України [15, с. 359]. Натомість, від середини вересня 2002 року в Києві і в багатьох інших містах України відновилися гучні антипрезидентські протести, під гаслом «Вставай Україно!» Кульмінацією тієї ситуації стала відсутність запрошення для Л. Кучми на самміт НАТО в Празі 22 листопада 2002 року (хоч на нього Л. Кучма приїхав, але був проігнорований), на якому презентовано новий план діяльності, що мав на меті підготувати Україну до членства в НАТО. Окрім того, справа українського озброєння, як і внутрішньої ситуації України була включена в порядок денний засідання Ради Європи. В прийнятій 29 січня 2004 року ухвалі Парламентським об'єднанням Ради Європи попереджено Україну про можливе виключення з числа членів, якщо українська влада буде надалі схилитися до проведенням політичних реформ неконституційними методами та не гарантуватиме вільних і рівноправних президентських виборів.

Політична криза і її негативний вплив на міжнародний імідж України не сприяли виконанню Польщею ролі партнера і адвоката у контактах з НАТО і Європейським Союзом. Варшава хоч і виражала занепокоєння внутрішньою ситуацією в Україні і її «поворотові» від Європи, однак не

намагалася відмовлятися від «стратегічного партнерства». Ще перед самітом НАТО у Празі було організовано у Варшаві (15.10.2002) міжнародну конференцію «Україна в Європі» за участю президентів Польщі, України, Швеції, лідерів головних політичних сил Польщі та України, високопоставлених представників Європейського Союзу і НАТО, в тому числі Солани. Та конференція, де українська сторона презентувала своє бажання і очікування стосовно Європейського Союзу і НАТО, безперечно знизила напруження у стосунках України із Заходом, а також внутрішньо українських проблем по лінії: президент – опозиція.

У тій ситуації під кінець 2002 року Польща запропонувала Європейському Союзу в формі *non-paper* концепцію щодо стратегії координації додаткових заходів у східному регіоні, які залежали би від ступеня зацікавленості тих держав у європейській інтеграції. Її розгорнуту версію у програмі ЄС презентував міністр закордонних справ Владзімеж Цімошевич у лютому 2003 року. Була то модернізована попередня концепція Польщі від 1998 року, запропонована тогочасним міністром закордонних справ Броніславом Геремком, під час презентації Польщею акцесійних пропозицій [4, с. 225-226]. На жаль, ті проекти, направлені на підтримку інтересів України, не були реалізовані.

Під кінець 2002 року, в процесі триваючих виступів, опозиційні сили в Україні розпочали підготовку до чергових президентських виборів, термін яких приходився на осінь 2004 року. У березні 2003 року відбувся конгрес Всеукраїнського зібрання об'єднаної опозиції за участю Віктора Ющенка і Юлії Тимошенко, політиків, які презентували проєвропейську орієнтацію і декларували здійснення інституціональних програм реформ. Натомість, президент Кучма – в той період – продовжував балансування між Росією і Європою. Одночасно по мірі наближення терміну президентських виборів, щораз більше зав'язував стосунки з Москвою. У лютому 2003 року він за рекомендацією президента Путіна був обраний головою Ради співпраці СНД, а у вересні коментуючи чергову ініціативу ЄС «Розширення Європи» (з березня 2003 р.) стверджував, що «українцям досить очікувати на лаві записних» [19, с. 261]. Пізніше по входженню Польщі до ЄС (1.05.2004), коли Польща виступила в Брюсселі зі зверненням, аби Європейський Союз запропонував Україні перспективи членства, Європейська Комісія відповіла новим документом про «Європейську політику сусідства», обіцяючи Україні статус партнерства. У відповідь, президент Кучма 15 липня 2004 року наказав вилучити з оборонної доктрини України формулювання, де йшлося про те, що стратегічною метою України є членство в Європейському Союзі та НАТО [19, с. 261-262]. Одночасно в українській внутрішній політиці наступив процес скасування ліцензій опозиційним

медіа, що знайшло відображення в резолюції Європейського Парламенту, яка виражала занепокоєння ситуацією стосовно медіа в Україні.

Апогею політична криза в Україні набула під час президентських виборів восени 2004 року. Безкомпромісна виборча компанія (також із парламентської трибуни) точилася між головними кандидатами: найпопулярнішим політиком Віктором Ющенко, лідером опозиційної «Нашої України», та тогочасним прем'єром Віктором Януковичем, лідером Партії регіонів, підтриманим представниками влади, президентом Кучмою та кланами: донецьким, дніпропетровським, київським [20, с. 8, 9]. Після першого туру виборів, що відбулися 31 жовтня, за оцінками оглядачів жоден з кандидатів не набрав більшості, але переміг Віктор Ющенко (39,87 % голосів), випередивши на 0,55 % Віктора Януковича (39,32 % голосів). Натомість, в другому турі виборів (21.11.2004), за рішенням Центральної виборчої комісії від 24 листопада, прийнятому при декількох голосах проти, проголошено «перемогу» Віктора Януковича (49,46 % голосів) із 3 % перевагою над Віктором Ющенко. Той факт спричинив численні протести на зловживання виборами, влада багатьох головних міст Західної України відмовилася визнавати результати виборів, у центрі Києва розпочалися маніфестації, пікетування урядових споруд, а на майдані Незалежності вже від другого туру виборів збиралося все більше число прихильників В. Ющенка. Занепокоєння перебігом виборів висловили США, ЄС, НАТО, ОБСЄ. В тій ситуації лідери опозиції закликали спільноту до непокори, внаслідок чого акція громадської непокори поширилася на Західній Україні і отримала назву «помаранчевої революції». Одночасно звернулися з «Відозвою до парламентів і народів всіх країн світу» про «підтримку прагнень українського народу, підтримку його прагнень до демократії» [21, с. 352]. 23 листопада, під час скликаного за ініціативи опозиційних депутатів засідання парламенту, бойкотованого урядовою більшістю, В. Ющенко склав президентську присягу. Події «помаранчевої революції» також розбурхали Польщу, де на вуличних зібраннях, маршах, концертах виражали солідарність з Україною. «Помаранчеві» отримали підтримку всіх польських політичних угруповань, сейму і уряду Польської Республіки, а на майдані появився колишній президент Польщі Лех Валенса – лідер «Солідарності», Лех Качинський – президент Варшави, не кажучи про численні «мандрівки» польських студентів. Українська влада хоч допускала силовий варіант, але не зважилася на оголошення військового стану. Остаточо Верховний суд України 3 грудня 2004 року розглянув численні протести і не визнав другий тур виборів, а Центральна виборча комісія призначила нову дату голосування на 26 грудня 2004 року.

Але ті події відбулися після завершення другого туру засідання українського «круглого столу»

(26.11.2004 – 6.12.2004), ідея якого появилася у момент, коли президент Кучма попросив про висвітлення і допомогу в розв'язанні конфлікту президентів Польщі та Литви. З огляду на факт залучення міжнародного чинника у «помаранчеву революцію» формула «круглого столу» набула характеру, коли за ним засідали: президент Л. Кучма, два головних суперника українських виборів (В. Ющенко і В. Янукович), голова Верховної ради Володимир Литвин, президент Республіки Польща Александр Квасневський, президент Литви Адамкус, представник ЄС Хавер Солана, генеральний секретар ОБСЄ Ян Кубіч та керівник Російської державної думи Борис Гризлов. Після трьох раундів переговорів досягнуто компромісу. Представники влади погодилися на повторний тур президентських виборів на підставі зміненого виборчого законодавства в заміну на підтримку опозицією змін до конституції, що значно обмежувало повноваження президента. Змінено також склад Центральної виборчої комісії, а прем'єр Янукович пішов у відпустку. Внаслідок того порозуміння опозиція припинила пікетування урядових споруд і закликала до завершення протестів на майдані за винятком «помаранчевого містечка». Належить підкреслити активність президента А. Квасневського в тих українських умовах, а особливо у подоланні попередньо стриманої позиції ЄС, про яку пізніше міністр закордонних справ Адам Даніель Ротфельд писав: «Західна Європа оцінювала свого часу кризу в Україні категоріями правної казуїстики, а була то криза політична. Тому вимагала політичного розв'язання» [19, с. 281].

Внаслідок повторного туру українських виборів президентом став Віктор Ющенко, набравши 51,99 % голосів (В. Янукович 44,2 % голосів). Перемогу допомогла здобути про-європейська орієнтація В. Ющенка над євроазійською орієнтацією В. Януковича. Новий президент під час численних візитів до країн Західної Європи (січень-лютий 2005 р.) декларував, що Україна пориває з попередньою політикою «багатовекторності», а пріоритетом української політики буде набуття членства в ЄС та НАТО. Закликав надати Україні «сигнал щодо європейських перспектив» [19, с. 290]. Відповідь ЄС була беззвільною. Уже 21 лютого 2005 року був підписаний «План дій для України» (на 3 роки), за яким українська сторона зобов'язувалася демократизувати урядові структури, лібералізувати і юридично урегулювати господарчу сферу згідно зі стандартами ЄС, було запроваджено спеціальний проект Tacis, що продовжував європейську політику сусідства від 2003 року та програму сусідства Interreg для Польщі, України і Білорусі. Україна отримала також обіцянку щодо членства у ВТО і визнання країною з ринковою економікою. Починаючи з квітня 2005 року, Україна розпочала інтенсивний діалог з НАТО стосовно питання членства. Належить підкреслити, що Польща, як

член ЄС, енергійно підтримувала зусилля президента Ющенка і працювала, «аби викристалізувати Східного напрямку політики сусідства ЄС наближувала охоплені нею держави, ніж прирікала їм на роль вічних партнерів».

Коли в Польщі внаслідок парламентських і президентських виборів (осінь 2005 р.) змінилася розстановка політичних сил і президентом Польської Республіки став Лех Качинський, у внутрішніх стосунках України наступив поступовий спад «помаранчевої революції». Відставка прем'єра Юлії Тимошенко (8.09.2005) і значні розбіжності у «помаранчевому» таборі, програли парламентські вибори (березень 2006 р.), у яких перемогла партія регіонів (хоч не набула більшості), «перехідний» уряд Юрія Єханурова (вересень 2005 – серпень 2006 р.) і зрештою прихід уряду Віктора Януковича (4.08.2006) засвідчили, що українська демократія знову вийшла на дорогу балансування між Брюсселем і Москвою. Щоправда В. Янукович перед виконанням функцій прем'єра підписав так званий Універсал національної єдності, в якому зобов'язався керуватися пріоритетами і стандартами політики президента, в тому числі втіленням євроатлантичних прагнень України і дотриманням статусу української мови як єдиної державної, однак відмова від тих обіцянок ставала все більш очевидною. Серед частини політиків проявилася тоді негативне ставлення до проєвропейської і особливо до проатлантичної політики президента Ющенка. Характерним сигналом цього були демонстрації (2006 р.) проти запланованих маневрів НАТО на Чорному морі, наслідком яких було замороження роботи над «Планом діяльності», що мав привести політику Польщі стосовно України відповідно до опрацьованій ЄС політиці, намагалася продовжувати підтримку курсу президента Ющенка. Президент Л. Качинський, із позицій свого попередника А. Квасневського, утримував добрі стосунки з президентом України, принагідно підтримував не тільки польсько-українські ініціативи співпраці (Євро 2012, але й продовжував роль адвоката України на міжнародній арені, а також східної політики ЄС і НАТО.

Восени 2007 року в Польщі і в Україні відбулися позачергові парламентські вибори. В їх результаті в Польщі був створений коаліційний уряд (ПО-ПСЛ) Дональда Туска, в Україні теж коаліційний уряд (блок Юлії Тимошенко і Наша Україна з Народною самообороною) Юлії Тимошенко (18.12.2007). Прихід двох урядів збігся в часі з входженням Польщі до Шенгенської зони 31 грудня 2007 року. Починаючи з 1 січня 2008 року, українські громадяни, що бажали перетнути кордон ЄС, якої став із 2004 року польсько-український кордон, змушені були оплачувати отримання шенгенської візи. Щоправда польські громадяни й надалі перетинали український кордон без віз, але українська сторона пригадала

польській владі про свого часу непідписану угоду щодо малого прикордонного руху, а також пригадала ЄС, яка попередньо обіцяла, що по мірі розширення Шенгенської зони відбудеться для українців полегшення візового питання [22, с. 21]. У кінці кінців угода про малий прикордонний рух була підписана у березні 2008 року під час візиту прем'єра Д. Туска в Київ і вступила в дію з липня 2009 року, а питання полегшення з ЄС візових проблем затихло.

Під час візиту прем'єра Д. Туска в Київ, хоч він підкреслив продовження політики стратегічного польсько-українського партнерства, однак пам'ятаємо факт його попереднього візиту до Москви (січень 2008 р.). Коли Д. Туск провадив розмови у Москві, в Польщі і Україні звучали голоси критики. Перший президент України Леонід Кравчук сказав: «Уперше від часу набуття Україною незалежності маємо враження, що поляки не є з нами щирі. Виглядає на те, що кардинально змінилася політика», яку Александр Квасневський прокоментував: «Великі стратегії будують великі політики, а не торгівці, що рахують кожну копійку, щоби зайшовся баланс. Скажу ширше: зараз повинні ми більше давати ніж отримувати, бо покладали на велику ставку» [23, с. 14]. Натомість, на переконання професора Богдана Осадчука «Дональд Туск програв Україну, яка була ключовим елементом польської політики. Тепер по виборах у Києві очікували на його приїзд. Але він вибрав іншу дорогу... Не повинен він шукати прихильності Росії коштом України...» [24, с. 4]. Також – видається, – що уряд Ю. Тимошенко переглянув українську політику стосовно Польщі, бо перемогли підходи, що «польської підтримки немає чого просити, коли і так поляки мають бути в цім зацікавлені» [25, с. 18], або «можливо Польщі надовіла та роль» (Юрій Андрухович) [24, с. 4].

У Києві розвивалося протистояння між президентом В. Ющенко і прем'єром Ю. Тимошенко, що позначилося на політиці з ЄС і НАТО. Ю. Тимошенко, беручи під увагу факт наближення президентських виборів, віддавала собі звіт, що понад 60% українців не підтримувала проєвропейську політику В. Ющенка, зайняла щодо того питання достатньо обережну позицію, на противагу президенту України, що співпрацював в тому питанні з президентом Л. Качинським... Також під час чергового саміту НАТО (2008) в Бухаресті, коли розглядалося питання прийому України та Грузії до плану дій щодо членства, окрім підтримки цієї ініціативи президентом Джорджем Бушем, президентом Лехом Качинським і польським урядом, те питання не отримало підтримки Німеччини, Франції та Італії. Але завдяки наполяганням президента Л. Качинського саміт прийняв декларацію, де йшлося, що «майбутнє двох держав (України і Грузії) пов'язане з блоком» [26, с. 10]. Україна

залишилася з неясною перспективою щодо членства в НАТО.

Подібна ситуація склалася з українськими намірами, пов'язаними з ЄС. Саміт ЄС у Брюсселі (червень 2008 р.) був підтвердженням скепсису стосовно України, а також різних підходів Франції та Німеччини у питанні розширення ЄС. Окрім того, президент Саркозі впродовж тривалого часу форсував концепцію більшого зацікавлення ЄС Середземноморським регіоном, прикладом чого є виділення 2/3 коштів Європейської політики добросусідства в той регіон, тоді як тільки 1/3 коштів призначено на країни поза східними кордонами ЄС [27, с. 11]. Натомість, політика Німеччини зорієнтована на Росію. Професор Богдан Осадчук написав: «Систематично зменшується німецьке угруповання зорієнтоване на Захід, зростає кількість прихильників – не Східної Європи, а виключно Росії. В той спосіб дійшло до того, що в ЄС існує німецько-російський троянський кінь... А. Меркель і її земляцтво нечувано задирають носа. Але тільки стосовно американців, поляків, українців. Тільки не проти росіян, бо в стосунку до них є незвично улесливі» [27, с. 11]. У тій ситуації, окрім входження України до ВТО (09.02.2008), що сприяло заходам по відкриттю українського ринку для закордонних інвесторів і частіших розмов з ЄС про сферу вільної торгівлі – як підкреслив віце-прем'єр Григорій Немиря, – «Україна хоче переконати лідерів країн ЄС, що без неї неможлива реальна візія сучасної Європи», при тому застеріг, що процес інтеграції України, найперше економічної, по тому політичної може мати характер довготерміновий [22, с. 21].

Окрім цієї достатньо корисної для України ситуації в процесі інтеграції з ЄС і НАТО, польський уряд – як видається – щораз більше відходить від попередньої своєї ролі регіонального лідера в Центрально-Східній Європі в бік спільної східної політики ЄС. Цей пріоритет закордонної політики Польщі проявився виразно в сеймовому *ex-poste* міністра Радослава Сікорського в словах: «Польща сильна з Європою, опікун і організатор її східної політики» [4, с. 231]. За тими словами крилася наразі нова програма польської ініціативи Східного партнерства, що офіційно була проголошена прем'єром Туском у червні 2008 року під час засідань Ради Європи, як спільний польсько-шведський проєкт. Очевидно то є програма, що має на меті зміцнення східного виміру попередньої європейської політики сусідства. Східне партнерство було запроваджене після саміту ЄС у Празі (07.05.2009) і охоплює фінансову допомогу, торговельну співпрацю і вирішення візових питань для 6 держав: України, Грузії, Молдови, Вірменії, Азербайджану і Білорусі. На цю мету ЄС виділив 600 млн євро.

Процес зближення України з НАТО безперечно прискорив російсько-грузинський збройний конфлікт у Грузії у серпні 2008 року. Тоді за цілісність Грузії висловився президент Л. Качинський, який разом із президентом В. Ющенко й іншими керівниками держав Східної Європи (Литви, Латвії, Естонії) прибув до Тбілісі, а польський уряд закликав політиків ЄС до спільного засудження Росії. Оскільки після місії президента Саркозі до Москви конфлікт не погас (остаточно Росія *de facto* відділила від Грузії Південну Осетію), то однак за кроками Качинського, який підтвердив тоді свою позицію лідера у гроні керівників держав Східної Європи, стало не актуальним питання вступу України і Грузії до НАТО.

Коли Вашингтон в ході триваючого конфлікту дав зрозуміти, що «не бачить жодних підстав, аби до кінця року Київ і Тбілісі не отримали план дій», зросли зусилля Польщі в напрямі реалізації цієї американської ініціативи. Однак, перед грудневою (2008 р.) зустріччю дипломатичних керівників країн НАТО держсекретар США Кондоліза Райс заявила, що Сполучені Штати не будуть підтримувати надання Україні і Грузії Плану дій, оскільки обидві країни «мають багато зробити, аби виконати умови членства», одночасно зазначаючи, що «в перспективі Київ і Тбілісі займуть своє місце в блоці» [28, с. 10]. Очевидно ті слова були викликані нестабільною політичною ситуацією в Україні (безперестанна боротьба по лінії: президент – прем'єр – парламент і поглиблення

української господарської кризи), а також залишення тих проблем майбутній американській адміністрації, яка в січні 2009 року прийшла до влади.

Бажаючи підсумувати польсько-українські відносини і їх європейський контекст на кінець 2008 року варто навести слова професора Ігоря Шевченка, виголошені в жовтні 2002 року під час конференції «Кордони і прикордонні держави, їх роль у формуванні Європи. Українське майбутнє і перспективи»: «Майбутнє України, в тому її розуміння Заходом, очевидно залежить від трьох чинників. Від урядової номенклатури в нашій державі; від способу, в який Захід (Європа і США) реалізує свої інтереси в Україні; нарешті від способу, в який свої інтереси реалізує Росія. Номенклатура поводиться двозначно. Захід і уявлення його середовища, для якого СРСР то Росія, а Україна була чимось на зразок Техасу, не має визначеної позиції. Ще більше, після 11 вересня 2001 року проявилися нові глобальні об'єднання, в підсумку змінився, не завжди на користь, підхід Заходу до питання підтримки прозахідних устремлінь в Україні. Єдина Росія проводить чітку політику: її метою є поворот до ситуації перед 1991 р. ...Допомога в перебудові правлячих еліт в Україні вимагає не десяти років, може 30 і більше. Теоретично те завдання належить виконати самим українцям, однак закордонні приятелі України повинні допомогти в тій довготривалій праці. Не тільки в інтересах українців, але також своїх інтересах» [29].

* Переклад з польської Є.Г. Сінкевича

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Kuzio T., Wilson A. Ukraine. Perestrojka to Independence. – London, 1994.
2. Uchwała Sejmu RP z 31 VIII 1991 r. w sprawie niepodległej Ukrainy // Monitor Polski. – 1991. – Nr. 29.
3. Kuźniar Doroga do wolności. Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej. – Warszawa, 2008.
4. Kapuśniak T. Polityka polski wobec Ukrainy // Polityka wschodnja Polski. Uwarunkowania, koncepcje, realizacja. – Lublin-Warszawa, 2009.
5. Binkowski H. Traktat między Rzeczpospolitą Polską i Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach współpracy w 15 rocznicę jego podpisania // Polska i Ukraina w kształtowaniu bezpieczeństwa europejskiego. – Przemyśl, 2007.
6. Uchwała Sejmu RP z 31 VIII 1991 r. w sprawie niepodległej Ukrainy // Monitor Polski. – 1993. – Nr. 126.
7. Surmacz B. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Politologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie. – Lublin, 2002.
8. Brzeziński Z. Wielka szachownica. Główne cele polityki amerykańskiej. – Warszawa, 1998.
9. Tymkiw J. Koncepcje polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Ukrainy // Ukraina w stosunkach międzynarodowych / red. M. Pietraś, T. Kapuśniak. – Lublin, 2007.
10. Fedorowicz K. Ukraina w polskiej polityce wschodniej w latach 1989-1999. – Poznań, 2004.
11. Bartkiewicz J. Kierunek wschodni perspektywy podejścia strategicznego // Między polityką a strategią / red. R. Kuźniarek. – Warszawa, 1994.
12. Całka M.J. Polityka wschodnja Polski w 1994 roku // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1995.
13. Surmacz B. Stosunki Ukrainy z Polską // Ukraina w stosunkach międzynarodowych / red. M. Pietraś, T. Kapuśniak. – Lublin, 2007.
14. Draus E. Polska-Ukraina-Europa // Polska i Ukraina w kształtowaniu bezpieczeństwa europejskiego. – Przemyśl, 2007.
15. Pietraś M. Stosunki Ukrainy z Sojuszem Północnoatlantyckim // Ukraina w stosunkach międzynarodowych / red. M. Pietraś, T. Kapuśniak. – Lublin, 2007.
16. Śmiałek W. Polsko-ukraińska współpraca wojskowa (1992-2002) // Polska i Ukraina w kształtowaniu bezpieczeństwa europejskiego. – Przemyśl, 2007.
17. Synowski R. POLUKRBAT (Polsko-ukraiński batalion) // Polska i Ukraina w kształtowaniu bezpieczeństwa europejskiego. – Przemyśl, 2007.
18. Hawajko J. Grupy polityczno-biznesowe jako gracze w polityce ukraińskiej // Polityka zagraniczna Polski. Unia Europejska, Stany Zjednoczone / red. nauk. J. Czaputowicz. – Warszawa, 2008.
19. Chojnowski A., Bruski J. Ukraina. – Warszawa, 2006.
20. Stępień S. Pomarańczowa rewolucja. Kalendarium i dokumenty wyborów prezydenckich na Ukrainie w 2004 roku. – Przemyśl, 2006.

21. Rotfeld A.D. polska w niepewnym świecie. – Warszawa, 2006.
22. Gazeta Wyborcza. – 2008. – 27.03.
23. Rzeczpospolita. – 2008. – 25.02.
24. Rzeczpospolita. – 2008. – 30.01.
25. Gazeta Wyborcza. – 2008. – 1.04.
26. Rzeczpospolita. – 2008. – 3.04.
27. Rzeczpospolita. – 2008. – 4.03.
28. Dziennik. – 2008. – Nr. 279. 29-30.11.
29. Szewczenko I. Na Wschód od Zachodu // Gazeta Wyborcza. – 2003. – 15-16.01.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г.В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю.В. Котляр**

© Ян Драус, 2010

Стаття надійшла до редакції 29.01.2010

ЕВАКУАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ МЕТАЛУРГІЙНИХ ПІДПРИЄМСТВ НА УРАЛ І ЇХ РЕЕВАКУАЦІЯ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У статті показано роль і значення для здобуття перемоги у Великій Вітчизняній війні процесу функціонування металургійних підприємств евакуйованих з України на Урал. Висвітлена та важлива роль, яку вони відіграли у справі забезпечення радянської армії всім необхідним. Наведені приклади допомоги Уралу в реевакуації підприємств і відновленні, зруйнованих в роки війни економіки України.

Ключові слова: Урал, металургійні підприємства, евакуація.

В статье показана роль и значение для обеспечения победы в Великой Отечественной войне процесса функционирования металлургических предприятий эвакуированных с Украины на Урал. Показана та важная роль, которую они сыграли в деле обеспечения советской армии всем необходимым. Приведены примеры помощи Урала в реевакуации предприятий и восстановлении, разрушенных в годы войны экономики Украины.

Ключевые слова: Урал, металлургические предприятия, эвакуация.

The role and significance of metallurgic enterprises' functioning process evacuated from Ukraine to Ural in the guaranteeing the victory in WWI is shown in the article. That important role is shown, which they played in matters of provision the Soviet army with everything needed. Examples are given of the Ural helping in re-evacuation and restoration of the enterprises that were demolished during Ukraine economic war.

Key words: Ural, metallurgic enterprises, evacuation.

Прошло 65 років від дня Перемоги, однак тема Великої Вітчизняної війни була і буде ще довго актуальною для громадян країн, що взяли участь в цьому важкому випробуванні в історії людства. Для нині живучих це важливо з огляду на ту обставину, що неможливо стерти з пам'яті значення Перемоги. Дуже важливо знати яку ціну заплатили народи за перемогу над «коричневою чумою» німецького фашизму. Необхідно зберегти і донести до прийдешніх поколінь правду про ті часи.

Однією з важливих сторінок Великої Вітчизняної війни є хроніка трудового подвигу народів СРСР у тилу. Важливо відмітити маловідомі факти. Такий, як, масова евакуація українських підприємств на Урал. Ту роль, яку вони відіграли у справі переведення металургійних підприємств краю на воєнні рейки.

Не менш складним та важливим був процес реевакуації металургійних підприємств в Україну і та роль, яку відіграли металургійні підприємства Уралу для відновлення української металургії на завершальному етапі війни. Цим двом сюжетам присвячена дана розвідка.

Із самого початку війни прийшлося терміново вживати надзвичайних заходів з мобілізації всіх сил на відсіч агресору. В цьому контексті важливою була евакуація населення, обладнання і підприємств західних регіонів країни. Це була вимушена міра, яка відбувалася у надзвичайно складних умовах і потребувала значних зусиль. У результаті, на кінець 1941 року в тил було переміщено більше 10 млн. осіб і обладнання 1 523 підприємств. На початок 1942 року на Урал прибуло близько 1 660 тис. евакуйованих і обладнання 667 підприємств.

27 червня 1941 р. було прийнято постанову «Про порядок вивозу і розміщення людських контингентів і цінного майна». Таким чином, підприємства прифронтової зони евакуйовалися на Схід вже з перших днів війни. Туди ж, згідно наміченого плану організації комплексного військового виробництва перевозилися підприємства із інших регіонів, що не знаходилися в безпосередній зоні бойових дій. Перебазування окремих агрегатів і підприємств розпочалося і липні 1941 р. Зокрема, 2 липня 1942 року було вирішено перевести броньовий стан Жданівського заводу ім. Ілліча на Магнітогорський комбінат. У кінці

липня Держаний комітет оборони (ДКО) постановив припинити будівництво доменної печі № 4 на заводі «Запоріжсталь» і перевезти обладнання і металоконструкції на Ново-Тагільський завод для будівництва доменної печі № 3.

За вказівкою ДКО одним із перших серед великих промислових центрів України масову евакуацію заводів, наукових установ та інститутів розпочав Київ. Упродовж двох місяців із міста було відправлено на Схід 197 підприємств.

Про ситуацію, в якій відбувалася евакуація, до деякої міри можна судити при аналізі послань між Києвом та Москвою. 9 липня 1941 року. М. Хрущов направив на ім'я Г. Маленкова телеграму, в якій запропонував: «У зоні 100-150 км. від супротивника негайно приступити до знищення всіх комбайнів та інших машин... Трактори своїм ходом переганяти вглиб країни. Автомобілі, які не можуть бути використані частинами Червоної армії, підлягають негайному знищенню... У зоні 100-150 км. необхідно знищити все цінне обладнання на заводах, сховищах...».

Йому відповів Й. Сталін: «Ваші пропозиції мають на увазі негайне знищення всього цінного майна в зоні 100-150 км. від супротивника, незалежно від стану фронту. Такі заходи можуть деморалізувати населення, викликати невдоволення Радянською владою, дезінтегрувати тил Червоної армії і створити як в армії, так і серед населення настрій відходу відступу, замість прагнення дати відсіч ворогу. ДКО зобов'язує вас тільки у випадку відводу військ, в районі 70-верстної смуги від фронту застосовувати ці міри. Електростанції і заводи не підривати, але знімати всі ті цінні частини, без яких вони довго не зможуть діяти. Водогонів не підривати. Що стосується евакуації заводів далі від 70-верстної смуги, то цю евакуацію здійснити заздалегідь, вивозячи головним чином станки та інше найбільш цінне обладнання» [1, с. 54-55].

За оцінкою М. Симонова, в жовтні 1941 року розпочалася масова евакуація приблизно 65 % підприємств військово-промислових наркоматів. Масштабне переміщення в глибокий тил значної кількості людських ресурсів і виробничого потенціалу відразу стала однією з форм боротьби з ворогом. При цьому складностей і небезпек було придостатньо. Хронічно не вистачало рухомого складу, особливо вагонів. На місцях не поспішали їх вивантажувати – ні складських приміщень, ні укриття просто не було. Не було кранів для зняття із залізничних платформ важких станків і машин. Нерідко, місце вивантаження являло собою чисте поле або лісову галявину [2, с. 142]. Основною причиною затримки введення евакуйованого обладнання на місцях стала гостра нестача кваліфікованих кадрів. Наркомати при вивезенні обладнання не могли забезпечити евакуацію необхідної кількості робітників.

На початку 1942 року перша, найбільш потужна хвиля евакуації завершилася, що дозволило

краще організувати облік і працевлаштування. На 14 найбільших підприємствах Уралу – машинобудівних, металургійних, вугільних нараховувалося в 1941 р. 157 тис. персоналу, з яких 48 тис. (31 %) були евакуйовані робітники. На деяких заводах їх доля доходила до 50-75 % [3, с. 166]. Ці заводи піддавалися докорінній реконструкції за допомогою евакуйованих кадрів та обладнання. Фактично трудові колективи тут були створені заново. У першій половині 1942 року деякий вплив на цей процес здійснила часткова реевакуація трудящих у Центр, особливо в Москву, в другій половині – повторна евакуація з частини Донбасу, Північного Кавказу і Сталінграду.

Глибоке вторгнення німецько-фашистських військ, безперервне бомбування авіацією наших територій породили евакуацію у східні райони великої кількості промислових підприємств. Причому, прийшлося евакуйовувати не окремі підприємства, а майже всю військову промисловість. Прийшлося не тільки перемістити її на нові місця, але й заново її там сформувати, так як евакуація повністю розрушила всі існуючі виробничі зв'язки. Радянському Союзу в кінці кінців у 1941 – листопаді 1942 років прийшлося створювати в східних районах нову військово-промислову базу, яка забезпечила перемогу у війні.

У липні-листопаді 1941 року були евакуйовані промислові підприємства: в Поволжя – 226, Західний Сибір – 224, Східний Сибір – 78, Казахстан і Середню Азію – 308. Впродовж 1942 року на Урал були евакуйовані 788 заводів, у тому числі в Свердловську область – 212, Челябінську – 200, Пермську – 124, Оренбургську – 60, Башкирію – 172, Удмуртію – 20, що значно зміцнило військово-промисловий потенціал регіону. Влітку 1942 року, у зв'язку з проривом фашистських військ до Волги були евакуйовані у східні райони ще 150 заводів [4, с. 59].

У зв'язку з окупацією ворогом промислово розвинутих районів на заході країни, і евакуацією на схід військового потенціалу різко виросла питома вага Уралу у виробництві загальносоюзної продукції: в 1942 році на його долю приходилося 65,3 % чавуна, 56,1 % сталі, 58,2 % прокату, 50,6 % коксу, 89,3 % залізної руди, 40,4 % марганцю, 21,7 % вугілля, 100 % алюмінію, 31 % електроенергії [5, с. 100, 115, 140, 142, 144, 147, 161].

Уся промисловість Уралу була переведена на військові рейки. Регіон перетворився в одну з основних баз військової економіки СРСР. У газеті «Правда» від 1 березня 1943 р. йшлося: «Урал прийняв на свої могучі плечі головний тягар постачання Збройних Сил нашої країни». На Уралі була створена потужна база танкобудування. Евакуйований у Нижній Тагіл з Харкова танковий завод № 181, розпочав роботу на виробничих площах Уралвагонзаводу. До нього долучили обладнання московського станкобудівного заводу ім. Орджонікідзе і Жданівського броньового заводу. На заводі налагодили випуск танків Т-34.

Окрім того, на площах Уралмашу розмістили обладнання Іжорського, брянського «Червоного Профінтерну», київського «Більшовика» і організували випуск корпусів танків і башт танків Т-34, самохідних артилерійських установок. У результаті злиття Челябінського тракторного заводу з Ленінградським Кіровським і Харківським дизельмоторним був створений комбінат («Танкоград»), що випускав важкі танки «Климент Ворошилов» і «Йосип Сталін».

Зросла потужність Магнітогорського комбінату, Нижньотагільського, Чусовського, Златоустовського та інших металургійних заводів, Уральського алюмінієвого (м. Кам'янськ Уральський) і Солікамського магнієвого заводів, комбінату «Южуралнікель» (м. Орськ Оренбургської обл.). В короткі терміни були побудовані: Челябінський і Чебаркульський металургійні, Богословський алюмінієвий, Міаський автомобільний, Челябінська і Солікамська ТЕЦ. У період війни на Уралі було введено в експлуатацію: 10 доменних, 28 мартенівських, 9 електросталеплавильних печей, 2 бесімерівських конвектора, 9 прокатних станів, 11 коксових батарей, більше 100 шахт і вугільних розрізів [6, с. 4].

Виключно всі роботи вів Інститут електрозварювання Академії наук Української РСР під керівництвом академіка Є.О. Патона. Прибувши в евакуацію на Урал, науково-технічний персонал Інституту в 1942 році сконструював апарат для швидкісного автоматичного зварювання танкових корпусів і впровадив його у виробництво. Новий апарат прискорював продуктивність праці на зварювальних роботах у декілька раз і набагато збільшував міцність зварного шва. Зварювання за методом Є.О. Патона отримала в роки війни широке розповсюдження на танкових заводах Уралу. Радянським науковцям і танкобудівникам належить пріоритет у винаході та впровадженні у виробництво швидкісного автоматичного зварювання під флюсом. До кінця війни промисловість Німеччини не оволоділа цим методом. У США він появився тільки в 1944 році [7, с. 252].

Із визволенням окупованої території СРСР розпочався процес реєвакуації кадрів. На Уралі була проведена велика і трудомістка робота по їх заміщенню. На кінець 1943 року реєвакувалося близько 190 тис. робітників і службовців. Це стало серйозною допомогою визволеним районам. Прибулі кадри стали основою на базі якої розпочалося

відновлення трудових колективів реєвакуйованих підприємств.

Із визволенням окупованих територій надавалася допомога населенню. Промисловість Свердловської області в 1944 році передала підприємствам Донбасу 100 станків, 820 електромоторів, 1650 транспортерів тощо. Металурги м. Магнітогорська подарували підприємствам м. Макіївки 56 станків, 16 вагонів металу, 10 вагонів технічного і електротехнічного обладнання. У визволені промислові райони направлялися кваліфіковані робітники (в 1943 році в Донбас – 700 робітників-електромеханіків, 854 металурги, 200 залізничників). Гірники допомагали Криворізькому басейну, брали участь у відновленні Сталінграду [8, с. 76].

На початку 1943 р. на Уралі нараховувалося 165 млн. евакуйованих – 26,5 % з прибулих у східні райони Російської Федерації. Доля працездатних робітників була значно вищою (835 тис.) – 41,5 %, а робітників у промисловості (416 тис.) – 55 %. Якщо в Російській Радянській Федеративній Соціалістичній Республіці було працевлаштоване 45 % від всіх евакуйованих, то на Уралі – 47 %. Ці дані підтверджують те, що на Уралі знаходилася найбільш чисельна і кваліфікована частина евакуйованих робітників. Їх роль у зростанні трудових ресурсів краю була значно вищою ніж в інших регіонах республіки.

До 1943 року відбувся перерозподіл трудових ресурсів між регіонами країни. В промисловості питома вага Уралу досягла 17,5 % (у вугільній – 28 %, в чорній металургії – 46 %, в будівництві – 23,5 %) [9, с. 167].

Загалом, до 1945 року в західні і центральні райони з Уралу виїхало до 84 % всіх евакуйованих. Поруч з іншими заходами, це сприяло більш швидкому зростанню чисельності робітників і службовців в цих регіонах та перерозподілу на їх користь трудових ресурсів. У 1945 році на їх долю приходилося 51,6 % всіх робітників та службовців, тоді як на східні регіони – 48,4 % [3, с. 167]. Урал давав 40 % всієї воєнної продукції країни, в тому числі виробляв 70 % від всіх танків: середніх – 60 %, важких – 100 % [5, с. 169,171, 177,181]. У роки війни регіон перетворився в справжню кузню зброї, «опору держави», і в цьому був внесок евакуйованих із західних регіонів СРСР радянських громадян, в тому числі і тих, хто приїхав з України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Белоусов Р. Экономическая история России: XX век. – Кн. IV. Экономика России в условиях «горячей» и «холодной» войн. – М., 2004.
2. Симонов Н. Военно-промышленный комплекс СССР в 1920-1950 гг. – М., 1998.
3. Сафронов А.А. Перераспределение трудовых ресурсов между западными регионами страны и Уралом в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) // Урал в Великой Отечественной войне. 1941-1945 гг. – Екатеринбург, 1995.
4. Гаврилов Д.В. Уральский тыл в Великой Отечественной войне: геополитический аспект // Урал в Великой Отечественной войне. 1941-1945 гг. – Екатеринбург, 1995.
5. Антуфьев А.А. Уральская промышленность накануне и в годы Великой Отечественной войны. – Екатеринбург, 1992.

6. Урал ковал победу. – Челябинск, 1993.
7. Патон Е.О. Воспоминания. – М., 1958.
8. Дементьев И.В. Вклад горнорудного Урала в великую победу // Урал в Великой Отечественной войне. 1941-1945 гг., Екатеринбург, 1995.

РЕЦЕНЗЕНТ: д.і.н., професор **Г.В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю.В. Котляр**

© В.В. Запарій, 2010

Стаття надійшла до редакції 30.03.2010

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В СУЧАСНІЙ РОСІЇ (За матеріалами Сибіру та Уралу)

Розглянуто різні чинники, форми та засоби збереження національної самобутності серед українського населення Сибіру та Уралу, окреслено основні напрями діяльності місцевих українських національних громад на ниві культурно-національного відродження.

Ключові слова: українська діаспора, Російська Федерація, Сибір, Урал, національна самосвідомість, національно-культурна автономія, громадські об'єднання.

Рассмотрены различные факторы, формы и средства сохранения национальной самобытности среди украинского населения Сибири и Урала, выделены основные направления деятельности местных украинских национальных общин на ниве культурно-национального возрождения.

Ключевые слова: украинская диаспора, Российская Федерация, Сибирь, Урал, национальное самосознание, национально-культурная автономия, общественные объединения.

Different factors, forms and facilities of national originality maintenance among the Siberia and Ural Ukrainian Diaspora are considered; the basic activity directions of local Ukrainian national communities on the field of cultural and national revival are highlighted.

Key words: Ukrainian Diaspora, Russian Federation, Siberia, Ural, national consciousness, national and cultural autonomy, public associations.

Найчисельніша з українських діаспор – східна – нині явно поступається за рівнем внутрішньої консолідації, інформаційного забезпечення та зворотного впливу на державотворчі процеси в Україні. Тим не менше, сучасна історія української діаспори в Росії є органічною сторінкою історії українського розселення за кордоном «материкової України». Актуальними є питання формування громадських організацій українців Росії, проблем внутрішньої консолідації, збереження та підтримки національної самосвідомості української діаспори в різних регіонах Росії.

Ця розвідка має на меті проаналізувати шляхи збереження національної самосвідомості українців Росії на матеріалах регіонів інтенсивного розселення діаспори – Західного Сибіру та Уралу. Основними джерелами слугували інформаційно-статистичні та аналітичні матеріали регіональних українських організацій, інтерв'ю дієвих осіб організацій української діаспори в Росії. Ці джерела доступні здебільшого в електронному форматі.

Передусім, слід зауважити, що одним із потужних чинників, який впливає на стан

національної самоідентифікації українців Уралу, Сибіру та Далекого Сходу є належність до однієї з хвиль еміграції: дореволюційної, доби колективного переселення 1920–30-х років, «репресивних» 1930-х чи повоєнного періоду (зокрема, масові депортації кінця 1940 – початку 50-х років) та «робітничої» 1960–80-х рр. (здебільшого для заробітків у північних районах). Оскільки в цих хвилях переплелися доволі відмінні мотиваційні настрої, відповідно йдеться й про різні рівні інтеграції новоприбулих у традиційну соціальну структуру регіонів поселення, а також ідентифікації новоприбулих за національними та культурними ознаками серед населення Уралу, Сибіру та Далекого Сходу. Можна погодитись з дослідником А. Окарою, який вважає одним із потужних факторів системотворчого значення української діаспори Росії те, що «українці склали істотну (іноді домінуючу) частку і при первісній колонізації азійської частини «Великого Євразійського простору», і при «столипінському» переселенні, і на численних «будовах комунізму», і у міграціях совєцького часу – освоєнні Сибіру,

Крайньої Півночі, казахстанської Цілини» [10, с. 159].

Важливим чинником консолідації сучасної української діаспори в Російській Федерації стала руйнація єдиного економічного і територіального простору могутньої донедавна союзної держави, що суперечливо відбилася й на рівні національної ідентифікації та самосвідомості українців Уралу, Сибіру та Далекого Сходу. При цьому тут досить виразно простежуються відмінності між рівнем консолідації національної самосвідомості українських переселенців різних хвиль. Скажімо, у тих українців, які були примусово переселені в ці райони СРСР, і які зі зрозумілих причин представляли себе радянському режиму, й дотепер спостерігається високий рівень протестних настроїв, слугуючи одним із сталих джерел підживлення їх національно-культурної самосвідомості. Навпаки, у більшості українців, які їхали на Північ та Далекий Схід добровільно, з метою їх освоєння, а заодно і у пошуках так би мовити, кращої долі, відчувається більша налаштованість на інтенсивні контакти з т. зв. «автохтонними» мешканцями, внаслідок чого зростає загроза їх асиміляції.

На рівень підтримки національної самосвідомості українців істотно вплинуло також скорочення міграцій з «материкової» України після розпаду СРСР. Наприклад, у Томській області навіть після 1991 року ще впродовж кількох років зберігався високий рівень міграцій, коли число українців на території регіону було максимальним. У 1995 році з України прибуло – 847 осіб, а вибуло – 623; у 2000 році ці цифри склали відповідно 315 і 180. У наступне десятиліття гору взяли зворотні тенденції [18].

Згідно з даними перепису населення Російської Федерації 2002 року у країні нараховувалося 2 943 тис. українців. Для порівняння – за даними перепису 1989 року у Росії проживало 4 362,8 тис. українців, тобто кількість українців у Росії зменшилася на 32,5 % [12, с. 83]. З цього приводу дослідники висловлюють припущення, що «загальне скорочення українців відбулося за рахунок тих, що відмовилися від свого українського походження, також зреклися й своєї рідної мови» [12, с. 83].

Регіонами компактного проживання українців у Російській федерації є Москва, південні (Краснодарський край, Ростовська область), і східні регіони (Урал, Сибір та Далекий Схід). У Тюменській області, зокрема, мешкало 211,4 тис. осіб [18]. У 2003 році в Красноярському краї залишилося лише 68,7 тис. осіб (у 1989 році – 105,5 тис.) [19]. Станом на 2004 рік у Ханті-Мансійському автономному окрузі проживало 148 317 етнічних українців [6]. Найбільш чисельні українські діаспори Західного Сибіру – в м. Сургуті (12 % населення) та Сургутському районі, Нижневартовську (11 %), Нефтеюганську та Нефтеюганському районі. За переписом 2002 року у

Свердловській області нараховувалося близько 80 тисяч українців, у м. Єкатеринбурзі – майже 40 тисяч осіб [7].

Становлення української діаспори в Сибіру як консолідованої національної громади розпочалося на рубежі 1980–90-х років, коли було прийнято закон СРСР від 9 жовтня 1990 р. «Про громадські об'єднання». Після розпаду СРСР юридичною базою діяльності українських національних громад став федеральний закон «Про громадські об'єднання» від 19 травня 1995 р. Правову основу сучасного функціонування національних, у тому числі українських громад у Російській Федерації становить закон «Про національно-культурну автономію» від 17 червня 1996 р., з пізнішими змінами та доповненнями.

Одним із перших осередків українського національно-культурного відродження в Сибіру стало м. Сургут. У 1991 році тут було організоване культурно-просвітницьке товариство «Українська родина», одне з перших у Росії, під егідою якого виникла недільна школа для дітей. У 1996–1998 роках тут виходила газета «Українська родина», радіопрограма «Благовість», з 2000 року – програма «Родовід». Регулярно проводяться Дні України в м. Сургут [6].

Слідом за Сургутом почали формуватися та реєструватися українські громади у містах Тюмень, Нижневартовськ, Ялуторовськ, Нефтеюганськ, Лангепас, Радужний та ін. Наприклад, у м. Нижневартовськ у 1999 році було створене культурно-просвітницьке товариство «Україна», яке щорічно організовує різні заходи, в тому числі День української культури.

На початку XXI ст. в Тюменській області налічувалося вже близько 20 громадських організацій українців. Як результат – зріс показник консолідованих зусиль українців Західного Сибіру, концентрованим виразником яких стали щорічні фестивалі «Дні української культури в Тюменській області» та «Сибірські барви України».

З 2000 року розпочала свою діяльність газета «Голос України в Західній Сибіри» [14]. Основне її завдання – інформаційне забезпечення життя української діаспори. Крім основної популяризаторської функції, газета використовується як навчальний посібник для стаціонарних середніх та недільних шкіл. Газета видається двома мовами: українською та російською. Спектр публікацій дуже широкий – від історичних матеріалів до юридичних консультацій. Газета фінансується урядом Тюменської області, а також дотується консульством України [1].

Нова громадська організація українців Тюменщини «Батьківщина» була заснована у 2004 році й сьогодні відіграє роль координатора українського життя регіону. Цікавий факт: тюменські українці щорічно проводять науково-практичну конференцію «Росія-Україна – діалог народів та культур».

У 1992 році в Красноярську було засноване крайове національно-культурне товариство «Україна». У 1997 році регіональне об'єднання української діаспори вийшло на якісно новий рівень – була організована крайова національно-культурна автономія «Україна». У Ханті-Мансійському автономному окрузі станом на 2004 рік діяло 13 культурно-просвітницьких товариств.

У листопаді 1989 року було засновано перше громадське об'єднання українців м. Новосибірська. Спочатку воно являло собою первинну організацію Всеукраїнської «Просвіти», а у 1998 році його реорганізували в організацію «Національно-культурна автономія українців м. Новосибірська» [11]. Станом на 2009 рік чисельність членів автономії становила 77 осіб [17].

У м. Єкатеринбург українська діаспора вперше об'єдналася на початку 1992 року як Уральська регіональна асоціація українців. У 2002 році було зареєстровано «Товариство української культури «Промінь». Остаточне організаційне оформлення регіональної української діаспори відноситься до 2004 року, коли була зареєстрована «Українська національно-культурна автономія м. Єкатеринбург» [5].

Одним із найбільш дієвих чинників збереження національної самосвідомості російських українців є постійні і плідні контакти з батьківщиною. Велику роль відіграє, зокрема, їх участь в різноманітних заходах, що відбуваються на теренах України. Так, численна делегація російських українців була серед учасників у Світового конгресу українців, який проходив 18 серпня 2003 року в м. Києві у Будинку вчителя (у м. Києві конгрес проходив перший раз з 1967 р.). 3-поміж 300 делегатів були представники ста українських громадських організацій з 25 зарубіжних країн, у тому числі з Росії [16].

Значний вплив на збереження та підтримання самоідентифікації української меншини справляють конкретні кроки культурницького спрямування, котрі влаштовуються самими російськими українцями. Причому це, на наш погляд, найадекватніший спосіб їх діяльності та самореалізації в даному напрямку. Йдеться, насамперед, про такі досить масштабні акції за участю багатьох людей, як щорічні вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка, ювілеїв видатних українців минулого – Б. Хмельницького, Л. Українки, Г. Сковороди, П. Грабовського та ін. Важливе місце в цій роботі займають також літературно-музичні зустрічі, зокрема відтворення спектаклів за класичними творами («Наталка Полтавка» та «Енеїда» І.П. Котляревського, «Наймичка» Т.Г. Шевченка тощо).

Ось лише кілька характерних прикладів. Українська громада м. Єкатеринбург щорічно влаштовує свято «Українські вечорниці». Сценарії свята варіюються, але необхідним елементом є фрагменти творів М. Гоголя та новорічні колядки [2]. У 1992 році в Красноярську засновано хор

«Барвінок», який швидко перетворився на найбільший (50 осіб) хоровий колектив краю, у 2004 року отримавши звання народного [19].

Український культурний центр у м. Новосибірську є координуючим органом діаспори на території регіону. У 2003 році у 18 районах області працювали філіали центру. На базі самого центру були утворені гуртки мовознавства, історії та етнографії. У місті Новосибірську стало доброю традицією щорічно проводити фестиваль української культури під девізом «Роде наш красний...» [9].

Важливою подією культурного життя українців Новосибірського регіону стала презентація у листопаді 2009 року спеціального випуску місцевого часопису «Сибирские огни», присвяченого українській літературі. Зміст часопису склали поезії легендарних митців – В. Стуса та Л. Костенко, а також сучасних митців – Ю. Андруховича, С. Жадана, Г. Крук [15].

У м. Єкатеринбург Український культурний центр був відкритий у кінці 2002 року. Під патронатом центру в місті проводяться урочисті зустрічі офіційних делегацій з України, а також різноманітні культурно-мистецькі заходи за участю українських поетів, письменників, концерти і вистави в театрах (сцени з п'єс М. Гоголя, декламування поезії Т. Шевченка, Л. Українки та ін.), літературно-мистецькі вечори, молебні на честь видатних постатей української історії, загальні збори громади тощо [9].

У 2009 році у Москві було проведено Всеросійський конкурс на краще виконання поетичних творів Т.Г. Шевченка. У конкурсі брали участь 70 представників Воронежської, Омської, Тюменської, Московської областей. Переможцями стали сестри Марія та Ганна Тирпак з м. Тюмень. Вони отримали привітання від Генерального консула України в Тюмені [4].

Помітну роль у збереженні національної самобутності українців Росії відіграє адміністративно-управлінський чинник. Це виявляється у питаннях формування первісних територіальних общин, а також участі в різних громадсько-політичних організаціях регіонального та федерального рівня. Так, зокрема, керівники української національно-культурної автономії Красноярського краю беруть участь також у Палаті національностей Громадянської асамблеї Красноярського краю [19].

Чутливим інструментом й водночас певним індикатором національної самосвідомості стає реакція на так звані «зовнішні подразники», у вигляді окремих антиукраїнських висловлювань або дій. До останніх можна віднести й деякі інформаційні приводи. Неабиякий протестний резонанс серед наших співвітчизників у Росії викликав вихід на екрани гучного фільму «Брат-2» (2000 р.), в якому містилися образливі вислови на адресу українців та негативні зображення представників української діаспори в США. Українська національно-культурна автономія

Новосибірської області з цього приводу виступила із спеціальною заявою, де висловила рішучий протест проти показу фільму по телебаченню й вимагала вилучення з продажу відеокaset з записами стрічки [13].

Цікаво окреслити роль персональних чинників у збереженні та розвитку української самосвідомості серед нашої діаспори на теренах Сибіру та Уралу, які відіграють винятково важливу роль у самоствердженні та консолідації українців цього величезного краю. Маємо на увазі, поряд з іншим, й шляхетні ініціативи окремих осіб українського походження щодо меценатської підтримки української культури в Росії.

У 2002 році у м. Єкатеринбург, приміром, було відкрито український культурний центр на кошти підприємця П.С. Щербини [9]. Відзначимо також пожертви на українську справу мецената з м. Сургут В.Т. Самборського (нар. 1949 р.). Уродженець м. Дрогобич, він переїхав у молодому віці до Сургути, де пройшов шлях від помічника дизеліста до голови Сургутського торгово-промислового дому. На власні кошти В.Т. Самборського у місті було відкрито пам'ятник Т.Г. Шевченку на постаменті з чорного лабрадориту загальною висотою 6 метрів [3].

Принагідно зазначимо, що встановлення пам'ятних знаків, пов'язаних із внеском української діаспори в розвиток регіону, теж слугує певним джерелом збереження національної пам'яті та консолідації української громади. Серед подібних заходів варто згадати, перш за все, відкриття у місті Муравленко пам'ятника Герою Соціалістичної Праці, лауреату Ленінської та Державної премій, першому начальнику «Головтюмень-нафтогазу» Віктору Івановичу Муравленку [14].

Наведемо ще один цікавий приклад персональних ініціатив у культурній сфері. Член тюменського українського товариства В.М. Віткалов, будучи вже пенсіонером, у 2008 році за підтримки уряду області організував перший у Тюмені джаз-оркестр, ставши його директором та художнім керівником [8].

Незважаючи на охарактеризовані вище позитивні тенденції, українське національно-культурне відродження на території Сибіру та Уралу зазнає впливу низки негативних чинників. Серед цих чинників, головним, без сумніву, є відсутність шкіл з українською мовою викладання. Поряд із цим, іншою негативною тенденцією у національно-культурному відродженні українського життя в місцях розселення етнічних українців Західного Сибіру стає неухильне зменшення чисельності української меншини, а відтак, носіїв української мови та культури. Досить сказати, що у Красноярському краї за переписом 2002 року українську рідною мовою серед етнічних українців назвали 67 % [19].

Незважаючи на певний рівень консолідованості українських громад у Західному Сибіру, головними проблемами на сьогодні залишаються: 1) порівняно мала чисельність громад у загальній пропорції до всього українського населення регіонів; 2) проблеми з фінансуванням та матеріальною забезпеченістю громад; 3) проблеми з інформаційним забезпеченням українських організацій; 4) дедалі більші асиміляційні тенденції, зважаючи на активно проникаючу глобалізацію.

Підводячи підсумок, зазначимо, що процеси національно-культурного відродження української діаспори Росії на території Сибіру та Уралу за останні двадцять років отримали міцну законодавчо-правову основу. Основним джерелом відродження українського культурного життя в цих регіонах Російської Федерації стала, без сумніву, культурна та національна свідомість українців – представників кількох поколінь переселенських хвиль. Дев'яності роки ХХ ст. стали часом пробудження української громади та становлення українських організацій Сибіру та Уралу. Досвід першого десятиліття ХХІ ст. засвідчив існування цілої мережі українських громадських організацій, які ведуть активну культурно-просвітницьку роботу на теренах регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. «Нас поздравил сам Президент России». О газете «Голос Украины в Западной Сибири» рассказывает ее главный редактор. 09.02.2008: [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://kobza.com.ua/content/view/2230/44/>.
2. «Українські вечорниці» на Уралі. 31.01.2007: [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://kobza.com.ua/content/view/1717/43/>.
3. Володимир Самборський між Шевченком і Пушкіним. Про українського мецената з російського Сургуту напередодні його 60-річчя: [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ukrrevue.ucoz.ua/news/2009-07-13-592>.
4. Генконсул України поздравил тюменок с победой на всероссийском конкурсе. 05.03.2009: [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://t-l.ru/123624384731394.html?lot_id=123624384731394.
5. Зарєєстровано УНКА Єкатеринбургу. 24.10.2004: [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://kobza.com.ua/content/view/378/43/>.
6. Інформація о сотрудничестве Ханты-Мансийского автономного округа – Югры с Республикой Украина: [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.admhmao.ru/news/New_gub/2004/septem/01.htm.
7. Із історії Уральської асоціації українців. 26.03.2005: [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://kobza.com.ua/content/view/769/43/>.
8. Людина, закохана в джаз. 11.11.08: [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://kobza.com.ua/content/view/2537/44/>.
9. Нарада голів національно-культурних об'єднань українців Західного Сибіру. 18.07.04: [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://kobza.com.ua/content/view/773/44/>.

10. Окара А. «Утримуюча місія»: українська діаспора як системотворчий фактор російської державності / А. Окара // «І»: незалежний культурологічний часопис. – 2001. – № 22. – С. 156-160.
11. Про ювілей нашої української громади. Національно-культурній автономії українців міста Новосибірська сповнилося 20 років. 29.11.2009: [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://kobza.com.ua/content/view/3169/104/>.
12. Романцов В. Рідна мова в українській діаспорі на теренах Російської Федерації (1926-2002 рр.) / В. Романцов // Університет. – 2006. – № 5. – С. 72-83.
13. Украинская диаспора протестует против фильма «Брат-2». 22.06.2001: [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.pravda.ru/?area=articleItem&id=860761#>.
14. Украинская диаспора Тюменской области. Заметки о становлении, развитии и перспективах: [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://kobza.com.ua/content/view/2491/44/>.
15. Україна через «Сибірські вогні». 14.12.2009: [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://kobza.com.ua/content/view/3189/104/>.
16. Характеристика української діаспори Сибіру та Далекого Сходу: [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.uvkr.com.ua/ua/visnyk/visnyk2005/april2005/nedashkivska.html>.
17. Щоб пам'ятали своє коріння. Цього року українській національній автономії Новосибірська виповнюється 20 років. 04.09.2009: [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://kobza.com.ua/content/view/3016/104/>.
18. Этническая панорама Томской области. Украинцы: [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://etno.tomsk.ru/ru/75/>.
19. Этноатлас Красноярского края. Украинцы: [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.krskstate.ru/society/nations/etnoatlas/0/etno_id/6.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г.В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю.В. Котляр**

© В.В. Іваненко, М.Е. Кавун, 2010

Стаття надійшла до редакції 11.03.2010

ВПЛИВ ВИСУНСЬКОЇ І БАШТАНСЬКОЇ РЕСПУБЛІК НА ЛІТЕРАТУРУ І МИСТЕЦТВО УКРАЇНИ

У статті показано вплив героїчних подій Висунської і Баштанської республік на художню та науково-популярну літературу, музичне мистецтво і кінематограф України. Значна увага приділена творчості відомого письменника Ю. Яновського.

Ключові слова: Висунська республіка, Баштанська республіка, українське мистецтво, Ю. Яновський.

В статье показано влияние героических событий Висунской и Баштанской республик на художественную и научно-популярную литературу, музыкальное искусство и кинематограф Украины. Значительное внимание уделяется творчеству известного писателя Ю. Яновского.

Ключевые слова: Висунская республика, Баштанская республика, украинское искусство, Ю. Яновский.

The Vysunskaya and Bashtanskaya republics' heroic events influence on artistic and popular science literature, music art and cinema of Ukraine is shown in the article. Considerable attention is paid to the creative work of a known writer Yu. Yanovskiy.

Key words: Vysunskaya republic, Bashtanskaya republic, Ukrainian art, Yu. Yanovskiy.

Селянський повстанський рух на Николаївщині, незважаючи на велику кількість наукової та краєзнавчої літератури, до цього часу є недостатньо вивченою сторінкою історії України. Враховуючи, підвищений інтерес громадян до історії держави, вивчення раніше замовчуваної важливої складової частини історичного процесу, він має особливу наукову актуальність і значне суспільно-політичне значення.

Повстанський рух селян у 1919 році на Николаївщині досяг найвищої точки розвитку. Були створені формування державного типу – Висунська та Баштанська республіки, які у складній ситуації громадянської війни намагалися створити «селянську владу», об'єднавши навколо великих сіл декілька волостей. Саме в «республіках» склався симбіоз «селянської вольниці» і партійної дисципліни. Він виявився життєвим і протягом кількох місяців успішно протистояв переважачим силам денікінських військ.

Незважаючи на те, що перебіг подій Висунської та Баштанської республік в загальних рисах висвітлений в сучасній історіографії [6; 7; 8; 9; 19; 20], слід звернути увагу на вплив висунських і баштанських подій на художню літературу і мистецтво України. Саме вказаній проблемі і присвячена наша стаття.

Історико-героїчні події, що відбувалися в південноукраїнських степах не могли не зацікавити письменників, поетів, композиторів та кінорежи-

серів. І тому образи героїв-повстанців Висунської та Баштанської республік знайшли своє висвітлення в літературі та різних жанрах мистецтва.

Уперше нарис про Висунську республіку опублікував у 1927 році в журналі «Всесвіт» Г.Л. Раппепорт – член професійної спілки фотографів м. Херсону та Херсонського повіту, м. Николаєва та Дніпровського повіту Таврійської губернії, який з 1920 році працював у донецькій газеті «Кочегарка», активно співробітничав з харківським журналом «Всесвіт», московськими газетами «Известия», «Правда», журналами «Огонек», «Работница», «Крестьянка», з ленинградськими журналами «Наука и техника», «Красная нива», «Красная панорама», «Экран».

Г. Раппепорт був відомий як надзвичайно талановитий фотокореспондент. Його запрошували до співробітництва, коли був потрібен «фотодокумент, действующий на читателя без текста или чуть заметным текстом, но идущий как самостоятельный материал» [1]. Нарис Г. Раппепорта «Висунська народна республіка» об'єднав у собі дві грані таланту митця: журналіста-репортера і фотографа. Пожовклі сторінки журналу «Всесвіт» зберегли для нас текст, написаний за свідченнями очевидців-учасників подій та ряд фотографій, які вже тоді – в далекому 1927 – стали унікальними [12, с. 12-14].

У 30-х роках ХХ ст. Висунськ і Полтавку-Баштанку відвідав український письменник

Ю. Яновський. Він кілька місяців прожив на Миколаївщині, зустрічався з учасниками повстансько-партизанського руху: З. Мурляном, М. Іванцем, Я. Кужільним, С. Божком, М. Руденком, Г. Скиданом [13, с. 230-231]. Героїка південно-українського степу вплинула на письменника і вилилася в написання романів «Вершники», «Чотири шаблі» (заборонений на той час цензурою) та революційної драми «Дума про Британку».

В основу роману «Чотири шаблі» було покладено факти, пов'язані з селянським повстанським рухом на Півдні України. Працюючи головним редактором Одеської кінофабрики, Ю. Яновський познайомився і потоваришував із легендарним військовим діячем українського партизанського руху Ю. Тютюнником. Тютюнник на той час працював у Всеукраїнському фотокіноуправлінні. Грав себе у художньо-документальному фільмі «ПКП». Разом з М. Йоганесом та О. Довженком написав сценарій до фільму «Звенигора», який вийшов на екрани в 1928 році [4]. Зйомки фільму проходили в Одесі і саме там відбулася зустріч Ю. Тютюнника і Ю. Яновського. Отаман розповів письменнику чимало цікавого з тих героїчних часів, із яскравими подробицями, деталями, які і були використані у романі. Твір був різко засуджений ортодоксальною вульгарно-соціалістичною критикою як націоналістичний, неправдивий, наклепницький стосовно тріумфальних дій Червоної армії під проводом комуністів. Авторів дорікали за оспівування анархії та отаманства. За ці серйозні «вади» «Чотири шаблі» надовго були викреслені з української літератури, перші видання заховані до спецфондів. Митця змусили виправдовуватися за переклади роману чеською та німецькою мовами, появу їх за кордоном, а невдовзі й прилюдно засудити роман як свою помилку. Певно, треба було мати в серці багато мужності, щоб витримати всі звинувачення за цей по-справжньому щирий, чесний і правдивий твір, щоб насильно змінити свої ідейно-художні орієнтири, власне, відректися від свого «Я». «Чотири шаблі» стали останнім твором, у якому Ю. Яновський був ще самим собою [21].

Прагнучи увіковічнити в слові визвольний рух рідного народу, Ю. Яновський втілював його, насамперед, у героях «Чотирьох шабелъ». «Присячую партизанам України» – ці слова стоять біля автографа твору, однак не ввійшли в жодне його видання. Проте продовжилися у «Вершниках» та «Думі про Британку».

Ю. Яновський – видатний український романіст, новеліст, драматург і поет, який увійшов до української літератури як натхненний романтик революції. Він добре усвідомлював, що сила художньої прози – це, насамперед, сила реалізму, тому і весь його творчий шлях проходив від романтичної ескізності ранніх образів до картин реалістичної конкретики життя. Його улюблені герої – трудівники і воїни, мислителі й творці,

люди з розвинутим почуттям прекрасного, люди високих духовних поривів і активного діяння. Кращі твори Ю. Яновського стали окрасою українського мистецтва слова та світової літератури.

У духовному формуванні і творчості Яновського значну роль відіграли його рідний південний український степ, що прославив себе переможними повстаннями 1919 року, і дружба з такими різними людьми, як Ю. Тютюнник, О. Довженко та М. Хвильовий. Він виріс у Єлисаветграді, одній із нових «столиць» степової України, в місті, що ввібрало в себе дух традицій козацького степу [6, с. 112].

Суттєвим для письменника було те, що Єлисаветград був одним із осередків керованого Григор'євим і Тютюнником великого селянського повстанського руху, який боровся проти всіх без винятку чужоземних інтервентів – німців, денікінців, більшовиків. Цей рух, в якому, наче відродився військовий геній і козацький дух історичного Запоріжжя, Яновський переживав юнаком як очевидець, а пізніше самостійно усвідомив його характер і значення та відтворив його образ у своїх творах.

Картини сільського життя, події громадянської війни, ідеї оновлення світу зробили значний вплив на формування світоглядних переконань Ю. Яновського. Значну роль у визначенні своєрідності таланту поета, прозаїка і драматурга відіграли освоєння кращих традицій вітчизняної та світової літератури, народної пісні й думи, схильність до мрійливості, фантазування.

Проте найвпливовішим, найавторитетнішим для нього був, мабуть, все-таки його власний внутрішній голос, те, що можна назвати совістю художника, його пристрасно і його власним, не позиченим розумінням світу.

Справжнє визнання драматурга Яновському принесла романтична трагедія «Дума про Британку» (1937) [22, с. 252-306], вперше видана окремою книжкою Держлітвидавом України в 1938 році. У Рукописному відділі Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка зберігається вісім редакцій твору. В архіві ж самого письменника нараховується кілька сотень чорнових заміток до героїко-революційної трагедії і близько ста варіантів назв.

У першому пункті плану роботи над патетичною трагедією Ю. Яновський зазначив: «М'ятежне село – виселене 150 років тому в степи – знову стало вільним, як колись, коли воно було панів і розігнало суд. А тепер його ідея – республіка...» [13, с. 231]. Яке ж село мав на увазі драматург? Виявляється – Висунськ. А допоміг відповісти на це запитання відомий миколаївський письменник, журналіст, художник – А. Сірош у своїх публікаціях «Прототипи героїв Юрія Яновського» [15, с. 216-217] та «Хто прототипи героїв драми Ю. Яновського?» [17].

У результаті – склався логічний ланцюжок, розроблений Яновським. Виселене в степи повста-

ле село – це Турбаї з Турбаївським повстанням. За його прикладом козацька голота на чолі з Федором Британом повстала у містечку Батурино Чернігівської області та була за це виселена до Висунська. Висунчани-батуринці підняли повстання проти денікінців, продовживши давні козацькі традиції. Таким чином, маємо: Турбаї – Батурино – Висунськ. А також прізвище Ф. Британа – історичної особи, яка пов'язує всі ці події. Звідси – назва драми «Дума про Британку» – написана на основі подій Висунської народної республіки.

Важливою є ще одна історична паралель. Турбаївське повстання 1789-93 років – це один із найбільших антикріпосницьких селянських виступів у Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. Відбулося у селі Турбах Гладизького повіту Катеринославського намісництва (тепер Глобинський район Полтавської області). Безпосередньою причиною повстання стала спроба селян добитися звільнення від кріпацтва. У червні 1788 року сенат прийняв рішення про визнання козацьких прав і привілеїв лише за 76 турбаївськими родинами (у селі проживало близько 2 тисяч чоловік), які ще у 1738 році були переведені у козаки миргородським полковником Василем Капністом. Ухвала сенату, яку турбаївцям було оголошено 5(16) січня 1789 року, викликала невдоволення в частини селян, чії козацькі права не були визнані. Селяни вирішили добитися волі власними силами, вони негайно відмовилися працювати на панщині, перестали коритися Базилевським і створили самоврядування за козацьким зразком на чолі з Назаром Оліфером (отаман), Григорієм Яструбенком (суддя) та Трохимом Довженком (писар). Найважливіші питання вирішувались на загальному сході жителів села [6, с. 115].

Для врегулювання «справи про козацтво» і втихомирення селянського заворушення у село в травні 1789 року прибули представники земського суду разом з військовою командою. Проте суд, під впливом поміщиків Базилевських, визнав козаками лише 29 турбаївців, до того ж з'ясувалося, що судді не мали і списку осіб, визнаних сенатом приналежними до козацького стану.

8(19) червня селяни висловили свої обурення проти такого рішення суду і за ініціативою селян Г. Ракші, Степана і Леонтія Рогачків, Мусія і Мануїла Пархоменків, Г. Величка, А. Бондаря, Семена Помазана та інших розпочали збройне повстання. Озброївшись косами, списами, кочергами вони обеззброїли військову команду, побили і заарештувавши членів суду, добилися від них написання документа про «добровільне переведення в козаки» турбаївських селян, напали на панський будинок, вибили вікна й виламали двері, стали розбирати майно, а самих поміщиків – Івана, Степана та Марію Базилевських – забили до смерті. Запровадивши самоврядування – «Громадську збірню» – селяни впродовж чотирьох років самостійно вирішували всі громадські справи. За

прикладом турбаївців виступили селяни навколишніх сіл Очеретувате, Кринок, Остап'я.

Через ускладнення міжнародного становища (війни з Туреччиною і Швецією, революційні події у Франції) уряд Катерини II тривалий час намагався припинити селянський виступ без застосування військової сили. Проте, зазнавши невдачі, влада вдалася до жорстоких каральних дій. У червні 1793 року в село було введено батальйон піхоти Бузького егерського полку і 200 козаків, на озброєнні яких було навіть дві гармати. Урядові війська провели масові арешти селян. Суд над повстанцями тривав з 11(22) липня 1793 року до 31 січня (11 лютого) 1794 року. Найбільш активних учасників побили канчуками, вирвали ніздрі, зробили на щоках і лобі тавро «вор» і відправили на довічні каторжні роботи в Тобольськ, інших – покарали канчуками. 15 селян після знущань померли. Частина турбаївців було виселено у степи Херсонської і Таврійської губерній. Влада змінила навіть назву села Турбаї, перейменувавши його у Скорбне (до колишньої назви повернулись лише у 1919 році) [6, с. 116].

Таким чином, «спрацював» хронологічний та термінологічний ланцюжок: 1789-1919 і як наслідок: Турбаї – Скорбне – Турбаї – Висунськ.

Перший значний виступ висунчан проти самодержавства відбувся під час революції 1905-1907 років: було роззброєно поліцію й розігнано суд. «У січні 1906 року Висунськ захопили козаки. П'ятох активних учасників повстання рішенням військово-польового суду було страчено, багатьох засудили на каторгу, відправили на поселення до Сибіру. Серед засуджених був Федір Савич Юхименко – майбутній голова уряду Висунської народної республіки, виведений Ю. Яновським в образі Лавріна Устиновича Мамає – керівника Британської республіки» [15, с. 217]. Особисто драматург познайомився з Ф. Юхименком у 1929 році на будівництві Дніпрогесу.

Досконало вивчивши історію повстанських осередків степової України, Яновський зрозумів: цього епізоду громадянської війни не можна обійти. Про нього слід розповісти сучасникам і наступним поколінням. І розповісти так, щоб мистецька простота та епічна велич органічно зливалися з поетичною привабливістю, а героїчні образи замальовувалися у плані революційно-романтичної символіки [13, с. 232-233].

Поетика народних дум та пісень була найближчою до творчості Ю. Яновського. Органічне злиття епічної розповіді з романтичною піднесеністю та глибоким ліризмом захоплює нас у романі в новелах «Вершники». Тому й «Дума про Британку» написана в дусі українського народного епосу і нагадує народні думи не тільки монументальністю характерів, а й піднесеним урочистим стилем викладу [18, с. 10].

В основу сюжету «Думи про Британку» Ю. Яновський поклав справжні події, що відбувалися у Висунську, Полтавці-Баштанці та інших тери-

торіях степової України в 1919 році. Проте, образи героїв не слід оцінювати «критеріями звичайної життєвої, а тим більше побутової правдоподібності, бо Яновський зображав виняткові характери і показував їх у незвичайних обставинах гострої революційної боротьби» [18, с. 11].

Мудрий філософ, живе втілення довголіття народу, Мамаїха – баба Лавріна Устиновича – в найтрагічніший момент протистояння з ворогом говорить: «Слухайте, люди, старшої од мене в селі немає... І скажу вам... Ця війна народна! Вона вгодна Богу» [22, с. 256].

До революційно-романтичного символу піднесення і реалістичний образ уповноваженого ревкому Єгора Івановича. Його праобразом був Сергій Давидович Аносов – представник Миколаївського підпілля у Висунську, знайомий Ф. Юхименка по Херсонській каторжній в'язниці [13, с. 235].

Високохудожньо змальовує Ю. Яновський і представника інтелігенції – вчителя Матвія Степановича. Його праобраз можна знайти серед членів ревкому Полтавки-Баштанки. 1918 року в Баштанці був створений ревком. До його складу, крім робітників та селян (В. Гайдука, П. Тура, Н. Руденка) та інших, увійшов вчитель Іван Васильович Легенький. Колишні повстанці згадували, що вони збиралися на квартирі Легенького і мріяли про той час, «коли герої будуть з'являтися з народних мас – цілим потоком, коли ціла країна буде героєм» [11].

Знамениті фінальні слова одинадцятирічного сина Ганни Іванової Романа: «Нас усіх розстріляли, а я встав...» [22, с. 306]. Цим образом Яновський утворює ідею безсмертя селянської вольниці, незламного козацького духу. В. Петренко вважає, що в образа Романа також був реальний прототип – Роман Іполитович Фощенко, якому в 1919 році також було одинадцять років. «Юрій Яновський неодноразово зустрічався з Романом Іполитовичем, який ділився з письменником своїми дитячими спогадами про повстання» [11].

Уродженець Баштанки Р. Фощенко став режисером Київської кіностудії хронікально-документальних фільмів. За період з 1944 року до 1970 р. він написав сценарії та створив 60 документальних фільмів, кіножурналів. До 50-річчя Баштанської республіки Р. Фощенко створив фільм «Сини Баштанської республіки» [6, с. 119].

Знайшли своє відображення події Висунської та Баштанської республік і у художньому кіно. Відомий український режисер, письменник-шістдесятник, сценарист, актор, уродженець міста Первомайськ Миколаївської області Микола Вінграновський разом з Ігорем Ветровим у 1969 році зняв художній фільм «Дума про Британку», де особисто зіграв роль Петра Несвятипаски [6, с. 119]. Сценаристом фільму був Ю. Пархоменко, а музику написав П. Майборода. Фільм було знято на кіностудії імені О. Довженка, а головні ролі виконали відомі українські актори: В. Мірош-

ниченко, М. Олялін, Н. Поліщук, К. Степанков, К. Єршов, О. Найдук [6, с. 119].

Перед зйомками свого нового кінофільму «Дума про Британку» за однойменною п'єсою Ю. Яновського кінорежисер М. Вінграновський вирушив у поїздку по Україні, вибираючи місця, де б «розгорнулися» події далекої громадянської війни. Мандруючи берегами Хаджибейського лиману, на одному з пагорбів, де відкривалися степові простори і як на долоні лежала водна гладінь, Вінграновський, не приховуючи задоволення від поїздки, твердо сказав: «Отут буду знімати свою «Британку»!» Ця поїздка засвідчила, як ретельно готувався режисер до здійснення своєї нової кінороботи.

Зйомки кінокартини «Дума про Британку» проходили неподалік с. Алтестове Роздільнянського району Одеської області в теплі осінні дні 1969 року. З раннього ранку і режисер, і актори, і піротехніки були вже на ногах. У долині біля Алтестового стояла велика кількість гнідих і сірих коней, яких привезли для «червоних» і «білих» вершників. На пагорбах, що підіймалися над лиманом, у «бойових сутичках» вирішувалася доля селянської республіки. Під час перегляду кінокадрів в одеському кінотеатрі «Батьківщина» М. Вінграновський вирішив деякі з них перезняти. Це вдалося зробити дещо пізніше [5].

О. Гончар назвав драму Ю. Яновського «Кришталевою «Думою»», що повіяла «свіжим ароматом грозової ночі в спалахах сухих блискавиць» [13, с. 239].

За мотивами «Думи про Британку» заслужений діяч мистецтв Української РСР у В. Губаренко у 1970 році створив оперу «Мамаї» [6, с. 120]. Особливе місце в творчій біографії Губаренка належить С. Турчаку. Вони були майже ровесниками. Діти війни, підлітки сорокових, молоді люди шістдесятих. Обидва відчували своє творче покликання як долю. Турчак підтримав і перші музично-театральні задуми Губаренка. Сподіваючись на перспективу постановки першої своєї опери «Загибель ескадри» на київській сцені, композитор у рекордний термін підготував партитуру, вніс запропоновані зміни. «Ця опера, – писав у листі до композитора С. Турчак, – повинна бути на найвищому рівні. Ти не маєш права на написання посередніх творів, бо ти хороший композитор і музикант. Від тебе всі очікують більше, можливо, навіть більше, ніж від будь-кого іншого». Аби безпосередньо брати участь у створенні київського спектаклю, Губаренко майже рік жив у готелі в Києві, тісно спілкуючись із постановочною групою: диригентом С. Турчаком, режисером Е. Пасинковим, художником Ф. Ніродом, хормейстером В. Колесником, солістами Г. Туфтіною, Д. Гнатюком, В. Третьяком та багатьма іншими.

Услід за блискучим дебютом на київській сцені створюються ще два нових спектаклі за творами Губаренка з участю С. Турчака: опера «Мамаї» та

балет «Камінний володар». Ці твори викликали ентузіазм критики. Вольова енергія та щедра емоційність диригента захоплювали слухачів. Він блискавично входив у новий стан і вимагав того самого від акторів і оркестру. Особливо добре йому вдавалися «примхливі моменти», раптові зміни настрою, несподівані переходи, на які така багата музика В. Губаренка [3].

У 60-70-х роках ХХ ст. вийшли одні з найкращих художньо-документальних творів, присвячених подіям Висунської та Баштанської республік. Їх авторами були журналісти і письменники А. Сірош [16], Д. Педанюк [10], О. Сизоненко [14].

У степовій Новоолександрівці Баштанського району народився відомий український письменник, лауреат Державної премії УРСР ім. Т.Г. Шевченка (1984 р. за роман-трилогію «Степ»), лауреат премії ім. Ю. Яновського (1987 р.) Сизоненко Олександр Олександрович. Життя письменника завжди було не з легких. Він писав про омріяний степ і коней на вигоні, про кавуни і славу Баштанку, несходимі степові дороги, про багато-

страждальну Новоолександрівку, про те, як розкуркулювали сусідів, як забрали батька. І про себе – тактовно, з повагою до читача. Письменник має щасливу творчу долю: дев'ять романів, трохи більше повістей, десятки оповідань чи не у тридцяти книжках дійшли до читача. Багато з них перекладено російською, польською, болгарською, німецькою, англійською, естонською, казахською, таджицькою та іншими мовами [2]. Проте, однією з найулюбленіших є невеличка книжка «Підняті обрії», де висвітлені події Баштанської республіки.

Події Висунської та Баштанської республік були яскравим прикладом героїзму, самопожертви та трагічної долі українського селянства, яке своєю боротьбою здобуло гідне місце в історії нашої держави.

Значимість повстанських осередків – Висунської та Баштанської республік знайшла своє втілення в прозі, драматургії, музиці та кіномистецтві, як прояв справжнього незламного духу козацької вольниці та українського селянства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Билай Л. Дети: взгляд сквозь время // Взгляд. – 2006. – 8 июня.
2. Блажко Е., Югов В. Степ і білі хмари Олександра Сизоненка. До ювілею письменника і публіциста // Дзеркало тижня. – 2003. – 20-26 вересня.
3. Драч І. Щоб музика звучала... // Дзеркало тижня. – 2002. – 8-14 червня.
4. Звенигора (фільм) // <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
5. Зустріч з майстром // <http://litavry.pp.net.ua/publ/1-1-0-17>.
6. Котляр Ю.В. Висунська і Баштанська республіки (До 90-ї річниці проголошення). – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2009. – 142 с.
7. Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925). – Миколаїв-Одеса: ТОВ ВіД, 2003. – 196 с.
8. Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919-1920 рр.) – Миколаїв: ПП «Спрінт – прінт», 1999. – 117 с.
9. Миколаївщина: літопис історичних подій. 65-річчю утворення Миколаївської області присвячується / За ред. М.М. Шитюка. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2002. – 709 с.
10. Педанюк І. Буремні дні Баштанки // День за днем. – К.: Політвидав України, 1967. – С. 33-42.
11. Петренко В. «Кришталева «дума» // Літературна Україна. – 1983. – 3 листопада.
12. Раппепорт Г. Висунська народна республіка // Всесвіт. – 1927. – № 45. – С. 12-14.
13. Семенчук І.Р. Юрій Яновський: Життя і творчість. – К.: Радянська школа, 1990. – 256 с.
14. Сизоненко О. Підняті обрії. – К.: Дніпро, 1971. – 111 с.
15. Сірош А. Прототипи героїв Юрія Яновського // Вітчизна. – 1976. – № 9. – С. 216-217.
16. Сірош А. Республіка повсталих. – Одеса: Маяк, 1969. – 88 с.
17. Сірош А. Хто прототипи героїв драми Ю. Яновського? // Народна трибуна. – 1979. – 7-9 серпня.
18. Стеценко Л. // Дума про безсмертних // Юрій Яновський. Дума про Британку. – К.: Дніпро, 1967. – С. 5-16.
19. Шкварець В.П., Мельник М.Ф. Історія рідного краю. Миколаївщина: Навчальний посібник. – 2-ге вид. – Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2003. – 280 с.
20. Шкварець В.П., Мельник М.Ф. Миколаївщина: погляд крізь століття. Нарис історії. – Миколаїв, 1994. – 386 с.
21. Юрій Яновський «І світ розчинено як двері» // <http://www.ukrlit.vn.ua/article/346.html>.
22. Яновський Ю.І. Дума про Британку // Твори: в 5 т. / Упоряд. К. Волинський. М. Острик. – К.: Дніпро, 1983. – Т. 3. – С. 252-306.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я.В. Верменич**, д.і.н., професор **П.М. Тригуб**

© Ю.В. Котляр, 2010

Стаття надійшла до редакції 26.02.2010

ПИТАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ (2008-2010 рр.)

Автор здійснив аналіз впливу внутрішньополітичної ситуації в Україні та зовнішніх чинників, які обумовлювали проблеми в просуванні до європейської та євроатлантичної інтеграції у 2008-2010 роках. Події останніх років засвідчили, що уряд і населення України не повинні мати ілюзій про швидке запрошення на вступ до ЄС.

Ключові слова: євроатлантична інтеграція, ЄС, Україна, світова економічна криза.

Автор произвел анализ влияния внутривполитической ситуации в Украине и внешних факторов, которые обусловили проблемы в продвижении к европейской и евроатлантической интеграции в 2008-2010 годах. События последних лет показали, что правительство и население Украины не должны иметь иллюзии относительно быстрого приглашения на вступление в ЕС.

Ключевые слова: евроатлантическая интеграция, ЕС, Украина, всемирный экономический кризис

The analysed the influence of internal political situation in Ukraine and external factors that caused problems in progression to the European and Euro-Atlantic integration in 2008-2010. The last years events have shown that Ukrainian Government and population shouldn't have illusions for prompt invitation to join the EU.

Key words: Euro-Atlantic integration, European Union, Ukraine, world economic crisis.

Одним із важливих питань зовнішньої політики України є інтеграція до європейських структур, зокрема до ЄС. Адже третина зовнішнього товарообороту нашої країни припадає на країни Європейського Союзу, звідти до нас надходить 3/4 зарубіжних інвестицій. «Помаранчева» влада вустах президента В. Ющенка проголосила: «Європейський вектор зовнішньої політики України є провідним і не має альтернативи». Надзвичайно болючим і дражливим питанням для суспільства виявилось намагання владних структур країни стати повноправним членом НАТО, зважаючи на неприйняття цієї ідеї більшістю населення України та жорсткої позиції Російської Федерації.

Питання європейської та євроатлантичної інтеграції України знайшло своє відображення в численних наукових працях істориків, політологів, філософів, юристів, економістів. Щодо зазначеного нами періоду, то маємо низку інформаційно-аналітичних статей у періодичних виданнях, зокрема в журналі «Зовнішні справи» [1]. Базуючись в основному на матеріалах офіційних вітчизняних періодичних видань, автор цієї статті

ставить за мету висловити свій погляд на дану проблему.

Тодішній міністр закордонних справ Володимир Огризко сформулював наступні завдання зовнішньої політики України на 2008 рік: 1) завершити підготовку нової посиленої угоди між Україною та Європейським Союзом; 2) забезпечити реалізацію прав українських громадян на свободу міжнародного пересування; 3) зміцнити національну безпеку України; 4) утвердження України в ролі важливого енерготранзитного і транспортного регіонального партнера; 5) просування європейської ідентичності України за кордоном: розвиток стратегічного партнерства з Російською Федерацією, Сполученими Штатами Америки, Республікою Польща; 7) просування інтересів України в рамках ГУАМ; 8) посилення захисту прав та інтересів закордонних українців [2].

Для автора особливий інтерес викликають перші три завдання, зокрема зміцнення національної безпеки України, де йдеться про намір нашої держави приєднатися вже 2008 року до Плану дій щодо членства (ПДЧ) в НАТО. Цей намір був озвучений в середині січня в листі до

Генсека НАТО Яапа де Хооп Схеффера, підписаним президентом Віктором Ющенком, прем'єр-міністром Юлією Тимошенко і головою Верховною Радою України Арсенієм Яценюком і викликав гостру дискусію в середовищі політичних кіл.

18 січня на пленарному засіданні ВРУ фракція партії регіонів висунула вимогу відкликати цей лист, говорячи, що всі ці дії можливі лише після проведення референдуму. До цієї вимоги приєдналися комуністи. Голова ВРУ А. Яценюк заявив, що жодних юридичних підстав для відкликання немає, бо ще у 2003 році ВРУ проголосувала за Закон «Про основи національної безпеки України», в якому визначається можливість повноправного членства України в НАТО [3].

Що нам дало б приєднання до ПДЧ?

Всеукраїнський прес-центр при національно-інформаційному агентстві «Укрінформ» та фонд «Демократичні ініціативи» 25 січня провели прес-конференцію на тему: «Приєднання до Плану дій щодо набуття членства в НАТО (ПДЧ) – наступний крок держави». Про зміст ПДЧ, наслідки приєднання до нього, останні результати загальнонаціонального опитування населення щодо його ставлення до євроінтеграції розповіли журналістам директор фонду «Демократичні ініціативи» Ілько Кучерів, науковий керівник цього фонду Ірина Бекешкіна, заступник директора департаменту НАТО МЗС України Віктор Недопас. НАТО відслідковуватиме, за словами доповідачів, лише п'ять напрямів реформ: реформування економіки, політичної системи, силових структур, ефективність використання бюджетних ресурсів, забезпечення прав і свобод наших громадян. Це сприятиме побудові конкурентоспроможної економіки, відкритого суспільства європейського взірця, підвищення обороноздатності армії.

На початку січня 2008 року понад 200 представників неурядових організацій звернулись до керівників держави з проханням інтенсифікувати політику євроатлантичної інтеграції і здійснити кроки для отримання ПДЧ. Проте, ставлення населення до перспективи набуття членства в НАТО було іншим. За даними опитування, проведеного в грудні 2007 року, лише 16 % респондентів висловились за повну підтримку ПДЧ, 16 % заявили, що перед прийняттям остаточного рішення необхідно провести референдум, 49 % виступили категорично проти [4].

Тим часом, здійснювалось активне співробітництво з різними структурами Альянсу. Так, у Національній академії оборони України 12 лютого відкрився восьмий міжнародний тиждень НАТО в Києві. Впродовж тижня слухачі академії, інших військових і цивільних навчальних закладів прослухають цикл лекцій, з якими виступлять натовські генерали і офіцери [5].

Курс України на приєднання до ПДЧ був підтриманий політичними лідерами більшості країн НАТО, зокрема США. Президент Дж. Буш напередодні свого візиту до Києва говорив: «Від

членства в НАТО Україна і Грузія переваги отримують не лише ці держави, а й сам Альянс. Я переконаний, що сигнал, який ми маємо і повинні послати під час саміту, – це те, що для У і Г двері до НАТО відкриті. Остаточне рішення, звичайно, буде прийнято в Бухаресті. Але я проаналізував ситуацію і вважаю, що це в інтересах НАТО взагалі та кожної із держав-членів окремо». «ПДЧ є першим кроком країни на шляху до повноправного членства в організації Північноатлантичного договору, а темпи досягнення поставленої мети залежатимуть від України та тих реформ, що реалізовуватимуться її керівництвом». За членство України в НАТО висловився й сенатор США Барак Обама, який включився у боротьбу за президентську посаду: «Я вітаю бажання і кроки цих двох держав (*України і Грузії – П.Т.*) наблизитися до НАТО і сподіваюся, що НАТО прихильно відреагує на їхні звернення – відповідно, до передумов членства» [6]. Це дало надії політичному керівництву нашої держави на підтримку євроатлантичних прагнень на Бухарестському саміті країн НАТО, який мав відбутися на початку квітня 2008 року.

У цьому плані «помаранчева» команда з великою увагою поставились до одноденного візиту американського президента до столиці України. До української делегації входили міністр закордонних справ Володимир Огризко, секретар РНБОУ Раїса Богатирьова, глава Секретаріату Віктор Балога, міністр оборони Юрій Єхануров, заступник глави Секретаріату Олександр Чалий, перший заступник міністра закордонних справ Володимир Хандогій, посол України в США Олег Шамшур.

Американську делегацію представляли держсекретар Кондоліза Райс, глава адміністрації президента Джошуа Болтен, помічник президента з питань національної безпеки Стівен Хедлі, помічник президента, заступник глави адміністрації президента Джос Хегін, помічник держсекретаря Деніел Фрід, помічник президента, секретар адміністрації президента Рауль Йейнс.

Під час візиту була підписана «Дорожня карта» відносин між Україною і США на два роки, зокрема розширення контактів між громадянами двох держав на всіх рівнях; угода про торговельне та інвестиційне співробітництво, яка передбачає майбутні переговори про створення зони вільної торгівлі; рамкова угода про співробітництво у дослідженні та використанні космічного простору в мирних цілях. Було заявлено про безумовну підтримку з боку США приєднання до ПДЧ у НАТО.

Дж. Буш підкреслив, що Україна – єдина країна не член НАТО, що бере участь у всіх місіях Альянсу, здійснюючи значний внесок у підтримання миру і стабільності. Він наголосив на тому, що НАТО об'єднане не лише навколо проблем безпеки, а й ґрунтується на спільних демократичних принципах, які поділяють члени Альянсу.

«Україна продемонструвала свою відданість принципам демократії та вільного ринку», – сказав він, нагадавши про проведені вільні вибори та приєднання до СОТ.

Допомога Україні у просуванні до членства – в інтересах кожного члена Альянсу, сказав президент США, зазначивши, що воно стане внеском у гарантуванні безпеки в регіоні та у всьому світі. Саме таку позицію американська сторона прагне довести до кожного члена НАТО [7].

Саміт у Бухаресті відкрився 2 квітня 2008 року. Для участі у форумі було запрошено 3 тис. делегатів з понад 60 країн світу включно з президентом РФ Володимиром Путіним, афганським лідером Хамідом Карзаєм та Генсеком ООН Пан Гі Муном. На порядку денному – розширення Альянсу. Розглядатимуться заявки на членство Хорватії, Албанії та Македонії, а також приєднання України і Грузії до ПДЧ.

Дж. Буш закликав членів Альянсу підтримати прагнення пострадянських країн до євроатлантичної інтеграції. Конгрес США напередодні саміту ухвалив резолюцію про підтримку прилучення України і Грузії до ПДЧ. Генсек НАТО Яап де Хооп Схеффер сказав, що саміт НАТО підтвердить політику відкритих дверей для потенційних нових членів. На їхні заявки не повинні впливати треті сторони, особливо Росія. В жодному разі двері не будуть зачинені для України і Грузії.

Однак, окремі члени Альянсу висловили свою незгоду щодо надання ПДЧ цим двом країнам. Французький прем'єр Франсуа Фійон виголосив офіційно негативну оцінку своєї держави про ПДЧ для України: «Ми проти вступу України і Грузії до Північноатлантичного Альянсу. Ми не підтримуємо цих кандидатів, бо вважаємо, що це не стане доброю справою з точки зору балансу сил у Європі, зокрема з Росією. Ми хочемо підтримувати з нею діалог. Французька позиція докорінно відрізняється від американської». Крім французів, щодо української та грузинської кандидатур висловились також німецький канцлер Ангела Меркель. Найактивніше проти заявки цих двох країн виступила Росія [8].

Отже, Україна і Грузія не отримали можливості перейти до виконання ПДЧ у НАТО під час Бухарестського саміту. Про це заявив генсек НАТО Яап до Хооп Схеффер. Водночас він зазначив: «Ми погодилися, що обидві країни стануть членами Альянсу, обидві держави роблять вагомий внесок в поточні операції Альянсу». «ПДЧ є наступним кроком для України і Грузії на шляху до членства, – стверджував Генсек. – Сьогодні ми вирішили підтримати заявки цих держав щодо ПДЧ. Водночас ми зараз започаткували період інтенсивних контактів з обома країнами на високому політичному рівні для того, щоб вирішити питання, які все ще залишаються для переходу до ПДЧ» [9].

Глави держав та урядів доручили міністрам закордонних справ вивчити прогрес України і Грузії, досягнутий на шляху переходу до ПДЧ та прийняти рішення щодо їх заявки під час зустрічі у грудні поточного року.

Українська громадськість звістку про дипломатичну поразку України зустріли неоднозначно. Більшість населення зітхнула з полегшенням, правочентристські й націоналістичні партії – з неприхованою досадою і надією, що у грудні 2008 року на зустрічі міністрів закордонних справ країн Альянсу буде прийняте бажане рішення. Не втрачав свого оптимізму й президент. **В. Ющенко назвав це рішення виключною перемогою (виділення наше – П.Т.)**, бо НАТО вітає євроатлантичні прагнення України. Президент Франції Ніколя Саркозі та федеральний канцлер ФРН Ангела Меркель під час заключної прес-конференції намагались пом'якшити свою негативну позицію щодо членства України і Грузії в НАТО, говорячи, що вони не ставлять під сумнів євроатлантичну перспективу України і Грузії. Як зазначив Ніколя Саркозі, Франція і Німеччина мають схожі погляди на розширення Альянсу, зокрема на те, що Україна і Грузія мають здійснити ще певну роботу для того, щоб перейти до виконання ПДЧ в НАТО: «Разом ми захистили цю позицію. Доля України і Грузії однозначно пов'язана з приєднанням до Альянсу, і ніхто не може накласти на це вето. Але при цьому ми маємо знайти вірну відповідь щодо часу такого кроку, щоб всі умови, необхідні для такого входження, були дотримані. Німеччина і Франція говорили одним голосом, є гарантія, що цей голос буде почуто». Меркель заперечила припущення, що позиція Німеччини була сформована під зовнішнім тиском. За її словами, компроміс щодо ПДЧ для України і Грузії «союзники знайшли досить спокійно» [10].

2-4 червня 2008 року в Києві відбувся Міжнародний форум «Євроатлантичне майбутнє України, який об'єднав інтелектуальне експертне середовище України, США та країн Європи для підтримки євроатлантичних прагнень України. Форум організували та провели Інститут зовнішньої політики Дипломатичної академії МЗС України разом з Центром американсько-українських відносин у партнерстві з Фондацією польсько-української співпраці, фондами «Демократичні ініціативи», «Відкрий Україну» та Інститутом євроатлантичного співробітництва.

Упродовж трьох днів вітчизняні та зарубіжні фахівці, іноземні дипломати, відомі політичні діячі обговорювали та оцінювали прогрес України на шляху досягнення членства в НАТО та ЄС, уроки Бухарестського саміту та перспектив ПДЧ для України.

Міністр закордонних справ Володимир Огризко вважав, що «до кінця 2008 року міністри закордонних справ країн-членів НАТО дадуть позитивну оцінку нашій заявці і запросять

приєднатися до ПДЧ». Директор зовнішньої політики ДАУ Григорій Перепелиця зазначив, що є кілька причин, які завадили нам отримати ПДЧ: заява Віктора Януковича в Брюсселі про неготовність і небажання України інтегруватися в НАТО і політична криза в Україні й розвал коаліції. Інша внутрішня причина – це могутня протидія про-російських сил, зокрема розгорнута антинатовська кампанія партії регіонів і комуністів. Відсутня також євроатлантична команда на верхніх ешелонах влади. Щодо зовнішніх чинників, то тут слід зазначити три моменти: російський фактор, проблеми в самому НАТО і тандем України з Грузією.

Науковий директор Інституту євроатлантичного співробітництва Олександр Сушко вважає: для того щоб Україна одержала позитивне рішення щодо ПДЧ, необхідно досягнути консенсусу на внутрішньополітичній арені України та послідовно виконувати цільові плани Україна – НАТО. Директор Офісу зв'язку НАТО в Україні Джеймс Грін звернув увагу на потребу ефективного врегулювання відносин з Росією. Надзвичайний та Повноважний Посол Словацької Республіки Урбан Руснак заявив, що Словаччина є найбільшим прибічником євроатлантичної інтеграції України, проте Україна втратила ресурс довіри з боку світової спільноти. Про українську політичну нестабільність говорили керівник української програми Фонду Конрада Аденауера Ніко Ланге, Надзвичайний і Повноважний Посол США в Україні Вільям Тейлор. Всі доповідачі наголошували на необхідності подальшої праці над наближенням України до натовських стандартів, провести переговори з сусідами, вирішити домашні проблеми всередині країни [11].

Вищі посадові особи України не полишали спроб домогтись бажаного ПДЧ для членства в НАТО. У червні відбулася зустріч Віктора Ющенка з делегацією Північноатлантичної Ради та Генсеком НАТО Япом де Хооп Схеффером за участю членів РНБО В. Огризка, Ю. Єханурова, А. Яценюка і 26 представників від усіх країн-членів Альянсу. Ющенко відзначив прогрес у взаєминах з НАТО після Бухарестського саміту: рішення, ухвалене 13 червня в Брюсселі, про можливість участі України в силах реагування НАТО; початок участі у британсько-французькій ініціативі з ремонту та модернізації вертольотів, підготовки екіпажу та технічного персоналу, про що було ухвалено у спільній заяві президента України і прем'єра Великобританії 15 травня. «Ми налаштовані розвивати цей вимір взаємин Україні, – сказав В. Ющенко, – і надалі активно працюватимемо разом з Альянсом для забезпечення стратегічних перевезень та інших потреб місій з підтримання миру і стабільності, за які несе відповідальність НАТО». Він нагадав, що Україна – єдина з країн-партнерів Альянсу бере участь у всіх його операціях з підтримки миру й стабільності.

8 травня 2008 року затверджена Державна цільова програма інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції на 2008-2011 роки зі щорічним фінансуванням близько 2 млн дол США. Програма передбачала 77 різних заходів, мета яких – подолання стереотипів, породжених пропагандою минулих часів. В. Ющенко переконував світову спільноту, що у нас немає планів розміщення на власній території будь-яких військових баз чи ядерної зброї, майбутнє членство в НАТО буде вирішуватися шляхом референдуму. Політика приєднання до ПДЧ – це не є політика проти когось, вона не має антиросійського чи якогось іншого забарвлення [12].

У листопаді 2008 року Інститутом трансформації суспільства було проведено соціологічне опитування про ставлення населення до НАТО. За вступ до Альянсу висловились 32 % опитаних, у т. ч. на Сході – 16 %, в центрі – 28 %, на Заході – 69 %. 83 % опитаних вважають, що питання про вступ до НАТО повинно бути ухвалено на референдумі [13].

У владних колах переважав оптимістичний настрій. В. Огризко перед початком засідання комітету «Україна – НАТО» заявив, що наша держава практично одержала ПДЧ: «На цьому етапі ми досягли такого результату, якого прагнули. Сьогодні де-факто отримали План дій по підготовці до вступу в НАТО». «З 2009 року ми фактично розпочинаємо інтеграцію до Альянсу».

Але 2 грудня 2008 року міністри закордонних справ країн-членів НАТО в Брюсселі в рамках засідання Північноатлантичної ради не прийняли жодного рішення про надання ПДЧ Грузії й Україні. Водночас вони підтвердили принципи щодо відносин з обома країнами, задекларовані Бухарестським самітом НАТО, а також погодились підвищити рівень співпраці з Україною та Грузією. Генсек НАТО Яап де Хооп Схеффер зауважив, що обидві сторони досягли великого прогресу, але мають попереду ще великий обсяг роботи, який потрібно виконати. «Можу сказати, що сьогодні прийшли до згоди з двох головних питань. Перше: всі елементи рішень стосовно України і Грузії, прийняті главами держав і урядів країн НАТО в Бухаресті, залишаються незмінними. Україна та Грузія одного дня стануть членами НАТО, якщо вони того бажатимуть, й важливо додати, коли вони відповідатимуть усім стандартам НАТО. По-друге, НАТО надаватиме надалі підтримку обома країнам в імплементації необхідних реформ, які вони мають здійснити на шляху до членства», – сказав Схеффер. В центрі співпраці буде комісія «Україна – НАТО». Україна має самотужки щорічно розробляти щорічні національні програми для просування власних реформ [14].

Коментуючи рішення Брюссельського саміту, В. Огризко визначив три завдання для України з євроатлантичної інтеграції: 1) стабілізація політичної ситуації та подолання політичної кризи;

2) посилення фінансування сектору безпеки та сектору оборони; 3) більш ефективне інформування населення про двосторонню співпрацю [15]. На прес-конференції В. Огризко заявив, що після того як Україна продемонструє свою готовність стати членом НАТО, питання про формалізацію ПДЧ може стати зайвим (*Україну приймуть і без ПДЧ – П.Т.*) [16].

Оптимістичний настрій українського міністра закордонних справ панував і під час підсумкової прес-конференції «Про зовнішньополітичну діяльність Міністерства закордонних справ України у 2008 році та пріоритетні напрями на 2009 рік». У контексті євроатлантичної інтеграції процес фактично ритмізовано. Формально не отримавши запрошення до ПДЧ, по-перше, є політичне рішення про те, що Україна буде членом Альянсу. Це ключовий політичний елемент, необхідний нам, – вказав міністр. По-друге, отримано офіційний інструмент підготовки до вступу в НАТО – Щорічна національна програма. Тож, не отримавши назви, ми отримали суть. «Вважаю, що в даному випадку справді плюсів більше, ніж мінусів, – підсумував міністр. – Перед нами дуже чітко і ясно стоїть конкретне завдання: перетворити ці рішення на конкретні дії. Упродовж кількох перших місяців після новорічних свят маємо намір спільно з нашими колегами по НАТО підготувати всеосяжну Щорічну національну програму».

В. Огризко відзначив як здобутки розширення договірної-правової бази співробітництва, Україна бере участь у всіх миротворчих операціях Альянсу, початок широкого інформування населення про НАТО, наслідком чого стало збільшення кількості тих, хто підтримував ідею вступу України до НАТО з 18 до 32 відсотків [17].

У 2009 році євроатлантичний інтеграційний процес загальмувався. Головною причиною цього була криза як економічна, так і політична. Фактично дестабілізована була робота вітчизняного Міністерства закордонних справ: Верховна Рада України відправила Володимира Огризку у відставку, тривалий час обов'язки міністра виконував Володимир Хандогій, його перший заступник. Лише 9 жовтня 2009 року міністерство очолив Петро Порошенко. Через відсутність коштів припинилася діяльність євроатлантичних центрів інформування населення на місцях. Виборча кампанія 2009-2010 років відволікла увагу суспільства від ідеї вступу до НАТО, тим паче, що кандидати на вищу державну посаду в своїх виборчих програмах або замовчували це питання, або рішуче декларували своє неприйняття Альянсу. Однак, процес, хоч і мляво, але йшов. 6 березня 2009 року відбулося засідання Комісії Україна – НАТО за участю в.о. міністра закордонних справ України Володимиром Хандогієм і Генсеком НАТО Япом де Хооп Схеффером. Обговорено питання про реалізацію Україною першої Річної національної програми, а також

доповнення Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО [18].

Утім, президент Віктор Ющенко наполегливо повторював, що від ідеї євроатлантичної інтеграції ніколи не відмовиться. Про це йшла мова під час візиту до Києва віце-президента США Джозефа Байдена в липні 2009 року. Під час його зустрічей з В. Ющенком, Ю. Тимошенко і В. Литвином були обговорені питання євроатлантичної політики України. «Найкращою відповіддю для захисту суверенітету і цілісності нашої країни є євроатлантичний інструмент», – зазначив при цьому український президент. Джозеф Байден запевнив: «Барак Обама заявив дуже чітко, що коли ви бажаєте бути частиною євроатлантичної інтеграції – ми вас підтримаємо. Ніхто не має права диктувати, в які союзи вступати або ні. США підтримують суверенітет і незалежність України і її право на вільний вибір, що вимагає вибору своїх партнерів» [19].

Інтенсивно і наполегливо в зазначений період йшли переговори з ЄС про набуття статусу асоційованого членства в Євросоюзі. 28-29 січня 2008 року відбувся візит глави українського уряду до Брюсселя. Юлія Тимошенко зустрілася з Президентом Єврокомісії Жозе Мануелем Баррозу, під час якої обговорювалося питання про створення поглибленої зони вільної торгівлі. Баррозу висловив надію про досягнення в Україні політичної стабільності для проведення демократичних реформ. Прем'єрша нагадала, що напередодні відбувся шостий раунд переговорів України з ЄС про укладення посиленої угоди, виконання угоди про реадмісію і спрощення візового режиму, зокрема зі Словаччиною, Польщею і Румунією. У полі зору раунду знаходились проекти транскаспійського і трансьчорноморського нафто- і газопроводів. Глава Єврокомісії підтримав цей проект.

Юлія Тимошенко зустрілася з головою Європарламенту Гансом Гертом Поттерінгом, комісарами: з енергетики Андрісом Пібалгсом, зносин та європейської політики сусідства Бенітою Ферраро-Вальднер, з питань зовнішньої торгівлі Пітером Мендельсоном, віце-президентом Єврокомісії, комісаром ЄС з питань юстиції, свободи і безпеки Франко Фраттіні, Генсеком Ради Міністрів ЄС, Високим представником з питань спільної зовнішньої та безпекової політики Хав'єром Соланою. З ними вона обговорила важливі питання енергетичного співробітництва [20]. Після завершення візиту глава українського уряду виступила на конференції, зупинившись, зокрема, на об'єднанні зусиль України і ЄС в питанні диверсифікації постачання газу в Європу (транскаспійський, трансьчорноморський трубопроводи), з приводу візових проблем, нової посиленої угоди з ЄС [21].

27-29 лютого 2009 року в Києві відбувся II Міжнародний форум «Європа – Україна». Відкриваючи форум, президент Віктор Ющенко заявив, що Україна хоче отримати статус асоційо-

ваного члена Євросоюзу. Для цього, на його думку, необхідна реалізація принципів малого прикордонного руху, переговори про створення зони вільної торгівлі Україна – ЄС, ухвалення нової посиленої угоди між Україною та Євросоюзом. За його словами, у новій посиленій угоді з ЄС Україна хотіла б бачити дві базові речі – політичну асоціацію та економічну інтеграцію. Віктор Ющенко висловив сподівання на те, що цей статус Україна отримає вже на вересневому саміті Україна – ЄС [22].

На спільній конференції з керівниками делегації ЄС, яка відбулася в Брюсселі за результатами XII засідання Ради з питань співробітництва між Україною і ЄС, Юлія Тимошенко заявила, що обидві сторони позитивно оцінюють виконання Трирічного плану дій Україна – Європейський Союз. Досягнуто домовленостей про продовження Плану на 1 рік, після чого буде прийнятий новий документ, спрямований на посилення співпраці між Україною і ЄС до моменту укладення нової посиленої угоди [23].

У квітні 2008 року Юлія Тимошенко здійснила робочий візит до Страсбурга і виступила з промовою на трибуні ПАРЕ, основні моменти якої полягали в тому, що Україна вже зробила європейський вибір, який підтримують 70 % населення України, необхідні реформи, потрібно вже зараз ввести вільне пересування українських громадян у країнах Європи шляхом запровадження в країнах Шенгенської зони безвізового режиму. Для України важливим є енергетична безпека, енергозбереження і диверсифікація енергетичних потоків; визнання з боку ПАРЕ Голодомору 1932-1933 років геноцидом проти українського народу; Європа може бути спокійна за постачання російського газу через Україну. «Росія, як і жодна країна світу, – заявила прем'єрка, – не повинна мати право вето щодо процесів відносно вступу України до НАТО чи у питанні євроінтеграції. Водночас Україна зацікавлена у зміцненні відносин з Росією» [24].

9 вересня 2008 року в Парижі відбувся XII саміт Україна – Європейський Союз. Його головними досягненнями стали досягнення домовленостей на вищому політичному рівні про укладення нової посиленої угоди Україна – ЄС на принципах асоціації (з відповідним їх фіксуванням у назві документа), а також започаткування діалогу щодо умов запровадження безвізового режиму поїздок громадян України до держав-членів Євросоюзу.

За підсумками саміту було ухвалено Спільну декларацію щодо угоди про асоціацію між Україною та ЄС та Спільний заключний документ щодо співробітництва України з ЄС, а також схвалено Другий спільний звіт, присвячений прогресу в переговорах. Департамент Європейського Союзу МЗС України визначив ключові досягнення цього саміту:

1. Визначення формату нової посиленої угоди між Україною та ЄС у вигляді угоди про асоціацію.

2. Закріплення компромісного положення про європейські перспективи України.

3. Нова угода залишає відкритим шлях до подальшого прогресивного розвитку у відносинах між Україною та ЄС.

4. Угода посилить політичну асоціацію та економічну інтеграцію на основі взаємних прав та обов'язків.

5. Вона створить міцну основу для подальшого взаємного зближення між Україною та ЄС у сферах зовнішньої політики та безпеки, включаючи повагу до забезпечення принципів незалежності, територіальної цілісності та непорушності кордонів.

6. Створення всебічної та поглибленої зони вільної торгівлі з масштабним сегментом наближення регуляторного законодавства України до стандартів ЄС сприятиме поступовій інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС.

7. Започаткування діалогу про впровадження безвізового режиму між Україною та ЄС.

8. Лідери підкреслили важливість підготовки нового практичного інструменту, який замінить «План дій Україна – НАТО» у березні 2009 р. [25].

Оцінюючи результати цього саміту, В. Огризко зазначив на підсумковій прес-конференції «Про зовнішньополітичну діяльність Міністерства закордонних справ України у 2008 році та перспективні напрями на 2009 рік», що укладення нової посиленої угоди на засадах асоціації створить міцну основу, яка допомагатиме зближенню України та Європейського Союзу в таких сферах, як зовнішня політика, безпека, економічне та секторальне співробітництво, юстиція, свобода та внутрішня безпека. Надзвичайно важливим є початок переговорів про створення зони вільної торгівлі, доручення України до розробки нової концепції політики ЄС щодо своїх східних партнерів, запровадження діалогу щодо запровадження безвізового режиму поїздок громадян України до держав-членів ЄС [26].

У 2009 році на розвиток взаємовідносин України з ЄС негативно вплинула «газова війна» з Росією. Була підірвана довіра країн ЄС до спроможності України надійно здійснювати транзит російського газу. Політичне керівництво країни змушене постійно переконувати європейську спільноту в тому, що Україна – надійний транспортер.

Певним етапом розвитку співробітництва України з Європейським Союзом стала програма «Східне партнерство». Вона була вперше озвучена у Лісабонському договорі від 13 грудня 2007 року, обговорена 2-3 березня 2009 року на конференції в Брюсселі «Громадянське суспільство в Чорноморському регіоні та країни Східного партнерства на шляху до громадянського та соціального діалогу», яка передбачала співробітництво країн ЄС з

Азербайджаном, Білоруссю, Вірменією, Грузією, Молдовою, Росією, Туреччиною та Україною Борис Тарасюк на брифінгу під час проведення конференції «Україна в концепції Східного партнерства» заявив, що Україна має всі підстави стати лідером «Східного партнерства» [27].

7 травня 2009 року у Празі саміт країн-членів ЄС офіційно відкрив програму «Східне партнерство». Була запрошена й українська делегація на чолі з Віктором Ющенком. У складі делегації – прем'єр-міністр Юлія Тимошенко, віце-прем'єр Григорій Немиря, в.о. міністра закордонних справ Володимир Хандогій, представник України в ЄС Андрій Веселовський, заступник глави секретаріату Андрій Гончарук, керівник офісу президента України Руслан Демченко, Надзвичайний і Повноважний Посол України в Чеській Республіці Іван Кумба [28].

16 червня 2009 року у Люксембурзі на саміті Ради з питань співпраці між Україною та ЄС був затверджений новий інструмент співпраці – Порядок денний асоціації. Цей документ, замінивши План дій, передуватиме укладанню майбутньої угоди про асоціацію з євро спільнотою [29].

Європу, що дужче турбували проблеми енергетичної безпеки. У листопаді відбулося засідання круглого столу «Україна – ЄС: спільні енергетичні виклики та перспективи». В ньому взяли участь голова представництва Єврокомісії в Україні Жозе Мануель Пінту Тейшейра, віце-прем'єр Григорій Немиря, посол Швеції в Києві Стефан Гуллгрена. Обговорені питання співробітництва в енергетичній сфері, проекти технологій для використання альтернативних та відновлюваних джерел енергії. Немиря повідомив, що наразі вже готово до 50 проектів. Для їх фінансування передбачається в ЄБРР створити спеціальний фонд, донорами якого стануть провідні західні країни та низка міжнародних установ [30].

4 грудня 2009 року відбувся XIII саміт «Україна – ЄС», на якому Україна сподівалася на підписання угоди про асоціацію з ЄС. Господарем саміту був Віктор Ющенко, його супроводжував міністр закордонних справ Петро Порошенко. У саміті взяли головуючий в ЄС прем'єр-міністр Швеції Ф. Райнфельдт, президент Єврокомісії Жозе Мануель Баррозу, їх супроводжували міністр закордонних справ Швеції Карл Більдт, комісар ЄС з питань торгівлі та європейської політики сусідства Зеніта Ферраро-Вальднер.

Учасники саміту обговорили президентські вибори, а також виконання поточного порядку денного реформ в Україні. Вони підкреслили необхідність політичної та економічної стабілізації, поновлення зусиль у боротьбі з корупцією, покращання ділового та інвестиційного клімату, а також закликали докласти більше зусиль для просування процесу реформ в Україні. Сторони дійшли висновку, що Україна і ЄС мають посилити свої зусилля щодо нівелювання наслідків

кліматичних змін і запропонувати середньострокові цілі щодо скорочення викидів до 2020 року.

Лідери наголосили на важливості зусиль щодо реформування енергетичного сектора, привітали Спільну декларацію, схвалену на спільній Міжнародній інвестиційній конференції Україна – ЄС щодо модернізації газотранспортної системи України від 23 березня 2009 року, схвалили започаткування Порядку денного асоціації Україна – ЄС, висловили свою відданість Східному партнерству, започаткованому 7 травня 2009 року, окремо зупинилися на проблемах, які не дозволили досі Україні приєднатися до Договору про енергетичне співробітництво (гальмування реформ в енергетичній сфері, не забули про газовий конфлікт з Росією): «Ми зацікавлені, щоб були розв'язані двосторонні проблеми і щоб Україна стала передбачуваним постачальником енергоносіїв до Європи» (Ф. Райнфельдт). Обговорено питання про оптимізацію візового режиму. Ющенко заявив, що реформування ЄС є одна з об'єктивних причин, яка гальмувала угоду про асоціацію; світова економічна криза ускладнила питання про створення зони вільної торгівлі. Він звинуватив український уряд і Верховну Раду України, чия неефективна робота не дозволила ухвалити важливі для просування реформ зміни до вітчизняного законодавства.

Але підписання угоди про асоціацію не відбулося. Голова представництва ЄС в Україні Жозе Мануель Пінту Тейшейра заявив: «Ще керівництво України не виконує своїх зобов'язань перед ЄС щодо проведення реформ». Журналісти відзначали, що настрої у Віктора Ющенка був кепський [31].

Підведемо підсумки нашого дослідження. У щорічному посланні «Про внутрішнє і зовнішнє становище України» В. Ющенко так змалював досягнення і перспективи у зовнішній політиці: триває процес інтеграції до європейського і євроатлантичного простору, на чергу дня поставлено питання про об'єднання енергетичних систем України та ЄС і підписання договору, підписана угода про «Східне партнерство», завершено роботу над угодою про спільне небо; розпочато офіційні переговори про безвізовий режим України – ЄС, здійснюється переговорна робота з ЄС з приводу зони вільної торгівлі; здобуто членство в СОТ. Україна приєдналася до Булонської системи [32]. 22 грудня 2009 року, у день дипломата, В. Ющенко в оцінці успіхів зовнішньої політики України був далеко скромнішим, відзначивши «поступ у відносинах з ЄС, зокрема схвалення Радою ЄС приєднання України до енергетичного співтовариства». Він обминув питання про євроатлантичну інтеграцію [33].

Наші висновки зводяться до наступних моментів. Найбільш спірним питанням української зовнішньої політики було прагнення до членства в НАТО. Колишній президент Віктор Ющенко

ніколи не згадував слова «НАТО» і тим більше прагнення до членства в НАТО у своїх виборчих програмах 2004 року або 2010 року, але як президент взявся реалізовувати політику євроатлантичної інтеграції.

У той же час опитування, які проводилися різними соціологічними центрами в період з 2002 до 2009 року, свідчать про те, що підтримка членства в НАТО істотно не виросла у період президентства Віктора Ющенка, при цьому нижній рівень підтримки становило 15,4 %, а верхній – 30 %. Опитування Фонду Демократичних Ініціатив і Української Соціологічної Служби від лютого 2010 року показав, що 60 % українців виступали проти членства в НАТО й лише 21 % виступали «за». У Криму й Донецьку число виступаючих проти членства в НАТО було безпрецедентно й склало 94 % [34]. Можна констатувати, що політика євроатлантичної інтеграції зазнала повного провалу.

Новообраний президент України В. Янукович у своїй інаугураційній промові 25 лютого 2010 року заявив про нейтральний статус України, що виключає її участь у будь-яких військово-політичних блоках. Можна сподіватися, що цим самим буде поставлено остаточний хрест на непродуманих спробах втягування України в НАТО проти волі українського народу. Київ поліпшить не тільки відносини з Росією, але й із ключовими західноєвропейськими країнами, такими, як Німеччина й Франція. Це, у свою чергу, принесе вигоду не тільки Україні, але й Америці, Європі й Росії, Брюсселю й Вашингтону повинен бути даний чіткий сигнал, що відповідь України НАТО – це «НІ», і що повернення до цього питання у майбутньому не буде. Ця позиція має бути підтверджена всенародним референдумом і внесенням відповідних змін до Конституції. Україна має співробітничати у межах програми «Партнерство заради миру». Можна стверджувати, що участь у ПІМ принесло вигоди Україні з

погляду військової реформи й реорганізації, і що участь у ній не суперечить нейтральному статусу країни; до того ж членства в НАТО не прагнуть інші учасники ПЗМ: Вірменія, Австрія, Казахстан, Сербія, Швеція й Швейцарія, не говорячи уже про Росію.

Якщо членство в НАТО мало лише незначну підтримку в Україні, цього не можна сказати про приєднання до Європейського Союзу. Як у колах еліти, так і серед населення є стійкий консенсус на користь членства в ЄС. У період 2002-2008 років підтримка членства в ЄС коливалася від 40 % до 65 %, при цьому регіональна концентрація виступаючих проти була менш виражена, чим у випадку тих, хто виступав проти вступу в НАТО. Зокрема, при проведенні Всеукраїнського соціологічного дослідження, проведеного Інститутом трансформації суспільства в кінці 2007 року, підтримка вступу до ЄС становила 56 % [35]. Однак істотних здобутків на шляху до ЄС команда Віктора Ющенка у 2008-2009 років не здобула.

Для переговорів з ЄС в Україні у перші роки президентства Януковича є три ключові теми: безвізовий режим між Україною і Європою, укладення Угоди про асоціацію й створення Зони вільної торгівлі. Ці три кроки будуть сприяти інтеграції України в Європу й дозвлять наблизити країну до мети членства. Резолюція Європейського парламенту від 25 лютого 2010 року, що визнає право України на членство в ЄС, повинна стати метою, навколо якої будуватиметься національний консенсус.

Проте уряд і населення України не повинні мати ілюзій про швидке запрошення на вступ у ЄС. Здатності ЄС з прийняття нових зобов'язань обмежені з огляду на нинішню кризу в Греції й проблемами таких країн-членів як Ірландія, Італія, Іспанія, Італія й Португалія, і перспективи розширення протягом наступного десятиліття, а то й більше, представляються малоімовірними.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дванадцятий самміт Україна – ЄС // Зовнішні справи. – 2008. – С. 9-11; Засідання комісії Україна – НАТО // Там само. – 2008. – Лип. – С. 9; Європа – Україна в Києві // Там само. – 2008. – Квіт. – С. 9; Дялбога І. Листи з Америки // Там само. – С. 49-50; Огризко В. Пріоритети 2008 // Зовнішні справи. – 2008. – Берез. – С. 9-12; Його ж. Орієнтуючись на конкретику // Там само. – 2009. – Січ. – С. 3-5; Манжол В. Проект будівництва Великої Європи, або Міжнародні імперативи зовнішньої політики України // Там само. – 2009. – Лют. – С. 6-9; На шляху до євроатлантичної інтеграції // Там само. – 2009. – Квіт.-трав. – С. 33-35; Веселовський А. Україна – ЄС: етап, що завершується; етап, що починається // Там само. – 2009. – Серп.-верес. – С. 10-12; XIII самміт Україна – ЄС // Там само. – 2009. – Жовт.-листоп. – С. 5; Дипломатія як мистецтво неможливе робити реальним: інтерв'ю з міністром закордонних справ України Петром Порошенком // Там само. – С. 6-9; Манжол В. ЄС – НАТО – Росія: місце та перспективи України (на матеріалах конференції) // Там само. – С. 22-25 та ін.
2. Огризко В. Пріоритети 2008 // Зовнішні справи. – 2008. – Берез. – С. 9-12.
3. Урядовий кур'єр. – 2008. – 19 січ.
4. Там само. – 26 січ.
5. Там само. – 13 лют.
6. Там само. – 29 берез; Зовнішні справи. – 2008. – Квіт. – С. 49.
7. Там само. – 2 квіт.
8. Там само. – 3 квіт.
9. Там само. – 4 квіт.
10. Там само. – 2010. – 5 квіт.
11. Берлінська стіна II // Зовнішні справи. – 2008. – Лип. – С. 14-17.
12. Урядовий кур'єр. – 2008. – 18 черв.

13. Там само. – 29 листоп.
14. Там само. – 4 груд.
15. Там само. – 5 груд.
16. Там само. – 9 груд.
17. Огризко В. Орієнтуючись на конкретику // Зовнішні справи. – 2009. – Січ. – С. 3-4.
18. Урядовий кур'єр. – 2009. – 7 берез.
19. Там само. – 22 лип.
20. Там само. – 2008. – 29 січ.
21. Там само. – 30 січ.
22. «Європа – Україна» в Києві // Зовнішні справи. – 2008. – Квіт. – С. 9.
23. Урядовий кур'єр. – 2008. – 13 берез.
24. Там само. – 18 квіт.
25. Дванадцятий саміт Україна – ЄС // Зовнішні справи. – 2008. – Жовт. – С. 9-11.
26. «Орієнтуючись на конкретику» // Зовнішні справи. – 2009. – Січ. – С. 3.
27. Східне партнерство // Зовнішні справи. – 2009. – Лют. – С. 35; Урядовий кур'єр. – 2009. – 27 берез.
28. Урядовий кур'єр. – 2009. – 7 трав.
29. Там само. – 17 черв.
30. Там само. – 20 листоп.
31. Там само. – 5 груд; XIII саміт Україна – ЄС // Зовнішні справи. – 2009. – Жовт.-листоп. – С. 5.
32. Урядовий кур'єр. – 2009. – 1 квіт.
33. Там само. – 23 груд.
34. На пути к консенсусу // Киевский вестник. – 2010. – 3 апр.
35. На шляху до євроатлантичної інтеграції // Зовнішні справи. – 2009. – Квіт.-трав. – С. 35.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г.В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю.В. Котляр**

© П.М. Тригуб, 2010

Стаття надійшла до редакції 4.04.2010

ЦИВІЛІЗАЦІЙНО-КУЛЬТУРНІ МАРКЕРИ УКРАЇНИ У ВИМІРІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Автор визначив особливості цивілізаційно-культурного розвитку України під впливом сучасних глобалізаційних процесів. Цей розвиток передбачає активну участь у цивілізаційному діалозі на основі міжкультурної комунікації глобального суспільства. Цивілізаційно-культурний поступ України розглянуто, і в цьому наукова новизна дослідження, на основі аналізу п'яти визначальних маркерів – цивілізаційного розлому, пострадянського синдрому, культурної ідентичності, лімітрофності, революції. Саме їх вплив визначає особливості та проблемне поле розвитку сучасного українського суспільства та держави у вимірі процесів і явищ глобалізації.

Ключові слова: цивілізація, глобалізація, культура, Україна, маркер, ідентичність, лімітрофність, Помаранчева революція.

Автор определил особенности цивилизационно-культурного развития Украины под влиянием современных глобализационных процессов. Такое развитие предвидит активное участие в цивилизационном диалоге на основании межкультурной коммуникации глобального общества. Цивилизационно-культурное развитие Украины рассмотрено, и в этом научная новизна исследования, на основании анализа пяти определяющих маркеров – цивилизационного разлома, постсоветского синдрома, культурной идентичности, лимитрофности, революции. Именно их влияние определяет особенности и проблемное поле развития современного украинского общества и государства в измерении процессов и явлений глобализации.

Ключевые слова: цивилизация, глобализация, культура, Украина, маркер, идентичность, лимитрофность, Помаранчевая революция.

The author has defined the peculiarities of the Ukraine civilised-cultural development under the modern global processes influence. Such development foresees active participation in the civilised dialogue on the basis of intercultural communication of global society. Civilised-cultural development of Ukraine is considered (and that is a scientific originality of the research) as the analysis of five definitive markers – civilisation break, Post Soviet syndrome, cultural identity, limitrophe, revolution. Their influence defines peculiarities and problematic field of modern Ukrainian society and state development in the scope of globalisation processes and events.

Key words: civilisation, globalisation, Ukraine culture, marker, identity, limitrophe, Orange revolution.

Глобалізація в контексті сучасної цивілізаційної еволюції є порівняно новою і найвищою стадією розвитку давно і добре відомого процесу інтернаціоналізації (транснаціоналізації) численних аспектів суспільного життя. Перефразовуючи вислів відомого російського історика М. Болховітінова про те, що міжнародні відносини з точки зору возз'єднання Східної та Західної півкуль розпочалися з епохи відкриття Нового світу і політики тодішніх великих держав [7], ми можемо стверджувати про доленосне значення рубежу XV – XVI ст. у започаткуванні глобалізаційних процесів.

Пройшовши у своєму розвитку низку етапів, пов'язаних із створенням міжнародної системи капіталу, колоніалізму, науково-технічних зв'язків, новітніх комунікаційних технологій і т. д., глобалізація нині відображає об'єктивний процес активізації взаємопроникнення та взаємозалежності сучасних соціально-економічних і суспільно-політичних процесів у світовому масштабі. Вони не лише долають національні бар'єри, а й поєднують на перший погляд несхожі та різновекторні явища. Глобальний масштаб означає включення у їх сферу практично всіх країн і народів. культур і цивілізацій. Тут під циві-

лізацією ми маємо на увазі найвищий рівень культурної спільності різних суб'єктів: окремих людей, країн, соціальних груп, народів, націй тощо. Не є винятком і український сегмент, аналіз якого в контексті сучасних глобалізаційних процесів уже давно привертає увагу дослідників. Водночас віддамо належне науковцям, які на високому професійно-фаховому рівні прагнуть осмислити цивілізаційний вимір сучасного суперечливого розвитку України на фоні в тому числі далеко неоднозначних глобалізаційних процесів [1; 3; 8; 12-13; 19]. Ми пропонуємо, і в цьому оригінальність дослідження, характеристику цивілізаційно-культурного феномену України на основі п'яти визначальних контекстів (маркерів і водночас «проблемних зон», за визначенням А.М. Киридон [6, с. 33]) – цивілізаційного розлому, пострадянського синдрому, культурної ідентичності, лімітрофності, революції.

Україна, за визначенням С. Хантінгтона, належить до так званих «розколотих» цивілізацій регіонального чи локального рівня (М. Михальченко [11]). Ми дотримуємося точки зору, що локальна цивілізація – це окреме самобутнє цивілізаційне утворення, неповторний синтез соціокультурних, етнонаціональних, релігійних, технологічних та інших особливостей, притаманних великій групі людей, об'єднаних спільністю духовних цінностей, історичних доль і геополітичних домагань. Водночас, наша держава знаходиться на перехресті трьох великих і потужних цивілізаційних просторів – західноєвропейського, євразійського, ісламського – і в українському суспільстві очевидні розходження й навіть протистояння щодо відповідних культурно-цивілізаційних орієнтацій. Звідси, належність України до периферійних зон декількох цивілізацій дозволяє визначити її приналежність до розколотих цивілізацій.

При цьому вона має необхідний потенціал, щоб стати єдиною культурно-цивілізаційною системою у плані цінностей та ідентичності. Але водночас ситуація невизначеності може залишатися ще довго і призводити до кризових явищ у міжцивілізаційних відносинах. У таких країнах, як наша, великі групи належать до різних цивілізацій та постійно йде протиборство між ними: кожна намагається визначити країну як свій політичний інструмент та зробити свою мову, релігію і символи державними. Окрім того, сили відштовхування розколюють ці країни на частини та притягують до цивілізаційних магнітів інших суспільств. Водночас, на нашу думку, наявність ознак внутрішнього розколу української цивілізації, не прирікає її на безперспективність. Для України, як важливої на сьогодні другорядної регіональної держави, моделі співіснування різних етнічних груп і цивілізацій, необхідно й оптимально залишитись єдиною, зміцнювати незалежність, мати тісні стосунки з Росією і водночас розвивати дружні зв'язки із Заходом.

Загалом спільна історія проживання в Радянському Союзі, а ще ширше – «дружби» з Росією з часів Переяславської Ради 1654 року – продовжують накладати серйозний відбиток на перебіг суспільно-політичного розвитку новітнього українського суспільства. Певна його частина навіть продовжує ідентифікувати себе з неіснуючою державою, що відповідним чином позначається як на ситуації цивілізаційного вибору України, так і визначення культурної ідентичності представників нашого суспільства.

Загальновідомо, що частина мешканців Центру, Півдня і Сходу України вважають себе ближчими за характером, звичаями і традиціями до жителів Росії, ніж до західних українців; західні українці – до поляків, аніж жителів Донбасу; жителі Донбасу і Криму – до росіян і білорусів порівняно з жителями Центральної та Західної України. До того ж слід враховувати, що «регіональні або локальні ідентичності превалюють над загальнонаціональною, яка лежить в основі модерних політичних націй» [5]. Вповні обґрунтовано уявляється точка зору доктора філософських наук, завідувача відділу соціальної філософії Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ А. Єрмоленка, що в Україні є західна і східна цивілізаційні ідентичності [4]. Іншими словами, можна говорити про наявність хоча й суперечливого, але реально існуючого моменту ідентифікації українських суспільних зрізів із західноєвропейською і російською (у широкому розумінні – контекст пострадянського синдрому історичної спільності) «цивілізаціями». Це відображається на особливостях характеру культурної ідентичності.

Відповідний контекст визначається біаспектністю підходу. З одного боку, ми маємо розглядати нашу культурну ідентичність у загальноцивілізаційному вимірі, а з іншого, – з точки зору єдності загальноукраїнської культурної ідентичності. Очевидно, що обидва аспекти органічно взаємопов'язані та нерозривні. Водночас тут приховані і серйозні колізії нашого розвитку. Погодимося з точкою зору української дослідниці Юлії Зерній, яка стверджує: «Стає дедалі очевиднішим, що дві України – це не економічні диспропорції, не політичні табори, хоча й вони теж. Дві України – це дві ідентичності, які мають до того ж виразну цивілізаційну прив'язку. Перша. Українська, традиційна, проєвропейська. Друга. Малоросійська, з імперським (радянським) компонентом, виразно антизахідна, а відтак за багатьма ознаками – азійська. Маємо визнати, що у багатьох своїх вимірах ці ідентичності є не компліментарними, а в окремих проявах – антагоністичними» [5].

Зауважимо, що феномен цих двох ідентичностей закладений відмінністю розуміння геополітичного вектору розвитку, ціннісних орієнтацій, структури історичної пам'яті, культурної та політичної практики, релігійної приналежності їх носіїв. Тому від балансу двох ідентичностей

залежатиме: а) чи буде Україна демократичною європейською державою з виразним національним обличчям, повноправним суб'єктом міжнародної політики; б) чи наша держава і суспільство розчиняться у євразійському просторі, де неминуче потраплять до зони тяжіння російського геополітичного і культурно-цивілізаційного чинника. Отже, в Україні не вирішена до кінця проблема подолання системної «кризи культурно-цивілізаційної самоідентичності», яка хоча і притаманна більшості сучасним державам світу, в зв'язку із процесами глобалізації, але в нашій країні відчувається особливо гостро [16, с. 159]. Не в останню чергу це зумовлено тим, що відсутня спеціальна, послідовна державна політика в цьому напрямку.

У такому складному і суперечливому контексті Україні доводиться здійснювати свій національний проект. На нашу думку, його успіх може бути досягнутий на шляху поступового, делікатного, толерантного, але неухильного утвердження демократичної національної ідентичності, європейської за цивілізаційною ознакою.

З огляду на попередні «проблемні зони» культурно-цивілізаційного виміру України під кутом сучасних глобалізаційних процесів важливої ваги набуває проблема її лімітрофного положення (від латин. *limitrophus* – прикордонний – назва держав, які утворилися після Жовтневої революції 1917 року на окраїні колишньої Російської імперії: Естонія, Литва, Латвія, Фінляндія [14]).

Український філософ, політолог, соціолог М. Михальченко на основі соціокультурної методології розробив загальну концепцію трансформацій і модернізацій суспільств перехідного характеру у світлі діалогу цивілізацій і культур. Фактично її складовою стала концепція транс-формації і модернізації України останньої чверті ХХ і початку ХХІ століття [9-10] через призму аналізу особливостей її лімітрофності – проміжного, міжцивілізаційного простору між західною і російсько-євразійською цивілізаціями. Зауважимо, що таке лімітрофне становище неоднозначно оцінюється. Так, Європа (натовська) вважає східні кордони України лінією розмежування між Європою і Росією (Росія з тюркськими анклавом і є окремою російсько-євразійською цивілізацією). З іншого боку, Росія вважає західні кордони України лінією розмежування між НАТО і простором СНД, який розглядає як зону своїх особливих інтересів [20].

Лімітрофне положення – це проміжне становище або стан. Якщо народ «лімітроф» не укорінюється в структуру якоїсь регіональної цивілізації, то його самоутвердження у формі незалежної держави залишається проблематичним, як проблематично створити і свою локальну цивілізацію. Україна є лімітрофом у трьох вимірах. У геополітичному вона опинилася між НАТО і Росією. В економічному – між країнами з переважно ринковою економікою Заходу і державно-монополістичною під контролем нового правлячого класу

економікою Росії. У духовно-моральному – між тоталітарно-моноідеологічним минулим і багато в чому невизначеним майбутнім у формі фактично лише ідеї про правову, демократичну, соціально орієнтовану державу. Усі три зрізи характеризують прикордонний, перехідний характер української держави і суспільства.

Звідси як проблемність, так і політична необхідність віднайти свій шлях розвитку, своє місце у світі глобальних зрушень із врахуванням переваг моделі так званої «м'якої модернізації» і особливостей власної української культурно-цивілізаційної ідентичності.

Багато надій і сподівань у цьому плані покладалося на перспективи і можливості, пов'язані з Помаранчевою революцією. Можна навіть говорити, що в її результаті в Україні встановилася хоча й нестійка, але все ж цивілізаційна рівновага, що зміцнило на певний час позиції нашої держави у світлі глобалізаційних процесів і викликів.

Науковий (і не тільки, а й політичний, публіцистичний, ідеологічний тощо) аналіз контексту подій на зламі 2004-2005 років в Україні дозволив дати їм різні – часто діаметрально протилежні – визначення: «революція», «спонтанний виступ мас», «антидержавний переворот», «комплекс політичних технологій»... Ми в погляді на «український мирний вибух» наближені до точки зору вітчизняного політолога В. Якушика, який веде мову про «політичну і духовно-цивілізаційну революцію» [18]. Інша справа полягає в проблемі її завершеності. На прикладі Помаранчевої революції ми маємо справу з незавершеним варіантом. Понад те, результати президентських виборів 2010 року – перемога лідера Партії регіонів Віктора Януковича і швидке формування «біло-голубої» вертикалі влади – зі всією очевидністю засвідчили не лише про повернення до етапу «реставрації», але й про невирішення «кардинальних проблем модернізації України» [17, с.122].

Водночас важливо відзначити, в тому числі з точки зору культурно-цивілізаційного та глобалізаційного вимірів революційних подій в Україні, що їх доречно і необхідно розглядати як мінімум у трьох вимірах – «помаранчевому», «біло-голубому» та ціннісному або духовно-цивілізаційному [18].

Перший вимір – помаранчевий – формально пов'язаний з кольором символіки політичних сил, які здобули перемогу. У глибшому контекстуальному розумінні мова йде про визнання майже всіма учасниками політичного процесу права сторони-переможниці на встановлення свого інституційного домінування. Це означає, що «помаранчеві» отримали можливість офіційно від імені держави проголошувати свої концепції та лозунги. У цьому розумінні революція 2004-2005 років була специфічним поєднанням ідей демократизму, україноцентризму або українофільства, євроатлантизму. Під помаранчевими прапорами навіть намітився своєрідний цивілізаційний союз

національної буржуазії з робітничим класом Сходу та Півдня України.

Другий вимір – біло-голубий – від кольору символіки Партії регіонів і її союзників – основних противників «оранжевих» – мав «канонічно православне», «пострадянське», євразійське консервативне цивілізаційне наповнення. Ця революція відбувалася переважно на Півдні та Сході України серед широких неукраїнофільських мас населення, які усвідомили себе в якості особливого суб'єкта цивілізаційного процесу в Україні. Змістовно «біло-голубий революційний порив» знайшов вираження у боротьбі значної частини поліетнічного українського народу за свої законні політичні та культурні права, які не здатні забезпечити ні кучмізм, ні оранжизм, ні будь-який інший рух, зорієнтований на замовчування докорінних цивілізаційних проблем українського суспільства перед обличчям викликів глобалізованого світу.

Третій вимір – духовна, цивілізаційна революція – «спільна для всього українського народу революція духу, торжества цінностей плюралізму і толерантності в душі народу, стратегічна орієнтація на єдність у багатоманітності» [18]. Можна констатувати, що Помаранчева політична революція була водночас і незавершеною цивілізаційною революцією. Для такого висновку є кілька підстав: по-перше, вона намагалася реалізувати задачу кардинального реконструювання всього пострадянського простору на основі зміни загальної парадигми його розвитку, у тому числі й культурно-історичної; по-друге, завдяки революційним подіям у 2004-2005 років цивілізаційна євроатлантична тенденція досягла відносної переваги у протистоянні з євразійською тенденцією; по-третє, внаслідок прямого зіткнення суспільних сил, які представляли ці дві тенденції і дві геополітичні орієнтації, був досягнутий якісно новий духовний стан українського суспільства як на даний час біцивілізаційного і білінгвістичного.

Загалом у результаті Помаранчевої революції в українському суспільстві зміцнилися цінності культурно-цивілізаційного плюралізму. У зв'язку з цим найважливіше цивілізаційне, геополітичне і глобальне питання для України після 2004-2005 років сформулював відомий представник україн-

ської діаспори Б. Гаврилишин: «Україна стоїть перед серйозним вибором, який матиме наслідки і для всього західного світу. Це вибір між інтеграцією євроатлантичною і євроазійською» [2]. Порушена проблема залишається особливо актуальною і після зміни влади на українському політичному Олімпі.

Бурхливий розвиток глобалізаційних процесів і посилення їх впливу на характер і особливості цивілізаційної еволюції в сучасному світі слід розглядати як імператив, вимогу часу. Потужно зростають транснаціональні переміщення капіталів, послуг і людських ресурсів, технологічна інтеграція, розгортається інформаційно-комунікаційна революція, пов'язана, насамперед, з Інтернетом. У цьому сенсі для України важливо врахувати і використати можливості глобалізації, щоб не залишитися обабіч світових процесів. Це має пряме відношення і до контексту сучасного українського культурно-цивілізаційного виміру, зокрема у сенсі погляду на Україну як на окрему геополітичну й історико-культурну реальність у сучасному глобальному світі. Принаймні для України обов'язково потрібна національна стратегія адаптації до цих процесів. Вона «повинна передбачати відновлення власного цивілізаційного ритму, культурно-етнічної самоідентифікації українського суспільства на підставі творчої усвідомленої і модернізованої тисячолітньої національної культури, збагаченої кращими зразками сучасної глобальної цивілізації» [15].

Це означає, насамперед, вирішення найважливіших модернізаційних проблем українського суспільства: 1) національно-культурної ідентифікації; 2) структурного цивілізаційного вибору суспільства; 3) відповідності культурно-історичного тла модернізаційним перетворенням; 4) реалізації механізму особистісної трансформації; 5) адекватності «реформаторської» свідомості [17, с. 122].

Такий розвиток має враховувати активну участь у культурно-цивілізаційному діалозі на основі міжкультурної комунікації глобального суспільства. Водночас він виступає важливим засобом збереження кращих рис української ідентичності при активному включенні України в глобалізаційні процеси.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бурдяк В.І. Україна в сучасних глобалізаційних процесах: загрози і виклики національній державі / В. Бурдяк // Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10-11 травня 2007 року) / Укл. Поліщук М., Скочиляс Л., Угрин Л. – Львів, ЦПД, 2008. – С. 226-232.
2. Гаврилишин Б., Вишневецький Ю. Украина: выбор цивилизации / Б. Гаврилишин, Ю. Вишневецкий // Киев Weekly. Украина и мир за неделю. – 2004. – № 40(131), 29 окт. – 5 нояб.
3. Горський В.С. Україна на порозі планетарної цивілізації / В. Горський // Практична філософія. – 2001. – № 2(3). – С. 214-220.
4. Ермоленко А. Виступ на круглому столі «Цивілізаційні ідентичності в регіонах України: відмінності та проблеми їхнього подолання» / А.Ермоленко // Форум націй: газета Конгресу національних громад України. – 2007. – Серпень. – № 8(63).
5. Зерній Ю. Виступ на круглому столі «Цивілізаційні ідентичності в регіонах України: відмінності та проблеми їхнього подолання» / Ю. Зерній // Форум націй: газета Конгресу національних громад України. – 2007. – Серпень. – № 8(63).
6. Киридон А.М. Російсько-грузинський конфлікт 2008 року в причинно-наслідковому вимірі / А.М. Киридон // Форум: суспільно-політичний журнал. – 2008. – № 2(7). – С. 33-40.

7. Комиссаров Б.Н. Ас отечественной американистики / Б. Комиссаров: [Режим доступу] <http://america-xix.org.ru/library/komissarov-bolkhovitinov/printable.html>.
8. Коппель О.А. Україна в контексті світових цивілізацій / О.А. Коппель // Актуальні проблеми міжнародних відносин. В 32 ч. Ч. 1. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2002. – С. 18-23.
9. Михальченко М. Лімітроф Європи: випадковість чи доля України? / М. Михальченко // Людина і політика. – 2000. – № 3. – С. 34-39.
10. Михальченко М. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / М. Михальченко. – К.: Інститут соціології НАН України, 2001. – 440 с.
11. Михальченко М. Українська регіональна цивілізація / М. Михальченко // Політичний менеджмент : Український науковий журнал. – 2003. – № 1. – С. 19-28.
12. Новакова О.В. Модернізація українського суспільства у контексті глобальних загальноцивілізаційних змін / О.В. Новакова // Грані. – 2001. – № 3(17). – С. 37-44.
13. Павленко Ю.В. Україна в системі глобальної цивілізації / Ю.В. Павленко // Практична філософія. – 2001. – № 2. – С. 224-236.
14. Словopedia: Толковый словарь Ушакова: [Режим доступу] <http://www.slovopedia.com /3/203/796954.htm>
15. Тітарчук В. Український чинник у творенні світової цивілізації / В. Тітарчук // Віче. – 2008: [Режим доступу] <http://www.viche.info/archive/2008/24/>
16. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2004 / За ред. А.С. Гальчинського. – К.: НІСД, 2004. – 344 с.
17. Шайгородський Ю.Ж. Політичні реалії і міфи «перехідного періоду» в Україні / Ю.Ж. Шайгородський // Грані. – 2009. – № 5(67). – С. 118-123.
18. Якушик В.М. Политические и цивилизационные аспекты украинской революции / В.М. Якушик: [Режим доступу] <http://www.3dway.org/node/6052>
19. Ямко Н.М. Україна в Європейській цивілізації / Н.М. Ямко // Філософія, соціологія, політологія: Зб. наук. пр. – Х., 1998. – Вип. 2. – С. 56-62.
20. Trojan S. Ogólnoeuropejski kontekst samoidentyfikacji procesów integracyjnych na przestżeni postradzieckiej / S. Trojan // Przeszłość, terażniejszość i przyszłość integracji europejskiej / Pod red. M. Klimeckiego, H. Szczechowicz. – Włocławek: PWSZ, 2008. – S. 105-110.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г.В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю.В. Котляр**

© С.С. Троян, 2010

Стаття надійшла до редакції 25.03.2010

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

КУЛЬТУРА КООПЕРАТИВНОЇ ТОРГІВЛІ У ХАРКОВІ В РОКИ НЕПУ

Стаття присвячена вивченню культури торгівлі в столиці УСРР – Харкові у 20-ті роки ХХ ст. Досліджені фактори, які сприяли або гальмували процес обслуговування населення міста кооперативними торгівельними закладами. Проаналізовано місце і роль кооперативної торгівлі Харкова у задоволенні споживчого попиту і покращенні культурного рівня діяльності кооперативної мережі міста.

Ключові слова: неп, кооперативна торгівля, історія Харкова, економіка.

Статья посвящена изучению культуры кооперативной торговли в столице УСРР – Харькове в 20-е года ХХ в. Исследованы факторы, тормозившие процесс улучшения культуры обслуживания населения города кооперативными торговыми заведениями. Проанализированы место и роль кооперативной торговли Харькова в удовлетворении покупательского спроса и повышении культуры деятельности кооперативной сети города.

Ключевые слова: нэп, кооперативная торговля, история Харькова, экономика.

The article is devoted to the analysis of cooperative trade culture in the capital of the USRR – Kharkiv during 20s. XX c. Factors, that hampered the city population service culture improvement process by the co-operative point-of-sale establishments, are investigated. The place and role of Kharkiv co-operative trade in satisfaction of consumer's demand and the city co-operative network culture activity increase is analysed.

Key words: NEP, cooperatives, trading service culture, advertisement.

У сучасних умовах, коли відбувається розбудова ринкової економіки важливе місце серед її господарюючих суб'єктів посідає кооперація. Остання відіграла помітну роль і в часи нової економічної політики. На жаль, регіональні особливості функціонування кооперації України все ще вивчені епізодично та фрагментарно, що збіднює наше уявлення про роль та місце кооперативної торгівлі в окремих регіонах України в роки непу. Ще недостатньо досліджено також культурний рівень кооперативної торгівлі в різних районах республіки. До числа таких слабо вивчених аспектів належить стан культури торгівельного обслуговування населення кооперацією в Харкові у 1920-ті роки.

На жаль, проблема, що розглядається, ще не знайшла достатнього висвітлення у науковій літературі, хоча загалом кооперативна торгівля, у тому числі й споживча кооперація, вже була предметом дослідження багатьох учених. Помітне місце у вивченні становлення торгівлі в Україні у 1921-1932 роках належить В.В. Лантуху, який у своїх роботах приділяє увагу не лише питанням становлення державної, кооперативної та приватної торгівлі, а й культурі міської торгівлі взагалі. Однак питання стану культури кооперативної

торгівлі в Харкові в роки непу розглядається ним епізодично [1; 2; 3]. Варто відзначити роботу О.А. Пиріг, у якій автор, зокрема, визначає умови становлення споживчої кооперації та її конкурентну боротьбу за ринок з приватною та державною торгівлею [4]. Останнім часом з'являються нові регіональні дослідження кооперації в роки непу, але, незважаючи на їхню наукову новизну, їх предметом все ж не стали питання обслуговування населення та якості товарів [5]. Культура кооперативної торгівлі також не була визначена серед тематики Міжнародної науково-практичної конференції «Споживча кооперація ХХІ століття: уроки трансформаційних реформ і перспективи розвитку», яка у 2008 році проходила у Полтавському університеті споживчої кооперації України.

Джерельну базу даного дослідження складають опубліковані документи вищих та місцевих партійних та державних органів влади та управління [6], законодавчі та нормативні акти про кооперацію [7], економічна та кооперативна періодика 1920-х років [11; 17; 23] як регіонального, так і республіканського значення, мемуарна література [19], а також матеріали Державного архіву Харківської області. Слід зазначити, що питання

культури торгівлі не сходило зі сторінок періодичних видань, зокрема, це газети і журнали «Кооперативне будівництво», «Рабочий кооператор», «Экономическая жизнь», у відповідності зі змістом яких автор прагнув висвітити основні проблеми та досягнення культури кооперативної торгівлі.

Виходячи зі ступеня розробки зазначеної проблеми метою статті є спроба проаналізувати стан культури кооперативної торгівлі у Харкові у 20-ті роки ХХ ст.

На Х з'їзді РКП(б) у березні 1921 року була прийнята резолюція, що вказувала на необхідність здійснення заходів з покращення розвитку діяльності кооперативів. На початку квітня 1921 року вийшов декрет «Про споживчу кооперацію», що передбачав низку заходів щодо поліпшення стану споживчої кооперації, яка вийшла ослабленою після років «воєнного комунізму» [6, с. 188]. Слід також вказати, що держава не мала достатніх коштів на розвиток власної торгівельної мережі і була зацікавлена у використанні кооперативної торгівлі.

У Харкові становленням кооперативної мережі займалися такі органи, як губернський союз, Харківське споживче товариство, губернський робітничий кооператив. 20 травня 1922 року був організований Харківський союз споживчих товариств, до складу якого входили 4 районних відділи губернського союзу [9, с. 18-20]. З цього часу почався активний розвиток місцевої кооперації та становлення її мережі. Харківський губернський союз, в основному, реалізовував товари, серед яких були сіль, цукор, кондитерські вироби, мило, тютюн, цигарки, сірники та мануфактуру [10, с. 362].

Як відомо, радянська влада покладала на кооперацію завдання утворення «змички» між містом та селом, але для цього необхідно було, щоб вона мала розгалужену мережу торгівлі, надавала споживачам якісні товари за низькими цінами, володіла культурою обслуговування та торгівлі, щоб *«кожен робітник і селянин побачив на власні очі переваги кооперації перед приватним ринком»* [11, с. 1]. Але в умовах швидкого розвитку приватної роздрібно торгівлі споживча кооперація не змогла ефективно і раціонально налагодити свій торгівельний апарат, тому питання про «кризу» кооперації активно дебатувалося у літературі та пресі початку 1920-х роках [12, с. 48]. Справа у тому, що у перші роки непу держава ще не ставила перед кооперацією завдання покращення культури обслуговування та рівня торгівлі, що врешті проявилось особливо гостро в середині 1920-х роках, коли був узятий курс на прискорене витіснення приватника з господарства радянської країни, а перед кооперацією у першу чергу було поставлено завдання усунення недоліків роботи з покупцем. У Харкові та ряді інших великих промислових міст питання насичення через кооперативну торгівлю ринку споживчих товарів стояло особливо гостро, тому тут вона мала головним чином звернути увагу на культуру обслуговування, якість

товарів і на задоволення потреб населення, що постійно зростало [13, арк. 14].

У звіті Харківського губвиконкому в жовтні 1923 року відмічалось, що впродовж року Губернською економічною нарадою не піднімалося питання про кооперацію, і кооперативні організації здебільшого зверталися до влади лише з проблем оренди чи прав власності на торгівельні приміщення [14, с. 110]. Це дає нам можливість стверджувати, що місцева влада практично не займалася проблемами підвищення рівня культури кооперативної торгівлі.

Якщо місцева влада не звертала належної уваги на культуру кооперативної торгівлі, то ця проблема не сходила зі сторінок радянської преси вже з перших років її становлення, і навіть тоді, коли вона охопила своєю мережею більшу частину споживчого ринку в останні роки нової економічної політики. Так, майже кожен номер «Рабочего кооператора» та інших газет, що видавалися робітничими та селянськими товариствами споживачів, питання покращення якості обслуговування, здешевлення кооперативного апарату, раціоналізації процесу торгівлі тощо. *«Порядок, чистота, правильна вага, швидкий продаж товарів покупцю, ввічливе ділове спілкування мають стати настановою для кожного працівника кооперації»*, – закликав «Рабочий кооператор» на початку 1924 року [15, с. 2].

28 грудня 1923 року вийшла постанова ЦВК і РНК СРСР «Про реорганізацію споживчої кооперації на засадах добровільного членства» [16, с. 89], що актуалізувала необхідність покращення роботи кооперативного торгівельного апарату. 3-8 січня 1924 року у Харкові проходила Всеукраїнська нарада завідуючих торгівельних відділів, на якій піднімалося питання про роботу низової споживчої кооперації. У березні 1924 року Вукопспілкою був розісланий циркуляр усім споживчим товариствам республіки, де особливо наголошувалося на проблемі місця і ролі продавця в торгівлі, який має вміти не лише реалізовувати товар, а й бути помічником покупця, «культурним продавцем-консультантом» [17, с. 31]. Ця ж тема знову була порушена і в одному з періодичних видань у 1927 році, коли вже на повну силу розгорнувся процес витискування приватної торгівлі. Це свідчить про те, що кооперацією було ще мало зроблено для покращення культури обслуговування населення. Оскільки *«не механічне відмірювання і зважування, а вміння продати, показати товар покупцю «обличчям», прийти на допомогу порадою»* свідчать про високу кваліфікацію продавця [18, с. 22]. Тобто, працівник кооперативу має володіти у першу чергу комунікативними навичками, мати особливий підхід до кожного відвідувача крамниці, що і вказує саме на вміння торгувати.

Але слід зазначити, що діяльність працівника кооперативної крамниці особливо неефективною була у порівнянні з напруженою працею приватного

крамаря. Кооператор виконував роботу значно гірше та повільніше за приватного торговця і не міг з останнім ефективно конкурувати [19, с. 172].

Ще одним чинником, без якого не було, немає і не буде самої культури торгівлі, є безперечно, реклама. Питання про необхідність її використання активно піднімала преса ще з середини 1920-х років. Необхідно віддати належне, що більшість кооперативів не приділяли серйозної уваги рекламуванню, дивлячись на нього «як на пусте витрачання часу», яким має займатися приватний торговець. У одній з газет пропонувалося покращити зовнішню привабливість магазинів шляхом виготовлення рекламних вивісок, оголошень, рекламувати про нові надходження товарів, зниження цін, кредитування через кооперативну пресу [20, с. 1]. Використання реклами в повному обсязі дало б можливість кооперації привабити більшу кількість покупців. Але необхідно сказати, що в умовах товарного голоду, на жаль, будь-яка реклама могла мало що змінити на споживчому ринку.

На якість обслуговування харківських споживачів, крім вище зазначених чинників, впливав також і стан складських приміщень. Склади не відповідали обсягам торговельних обігів кооперації, що в останні роки непу постійно зростали. Це врешті-решт погіршувало постачання магазинів, зберігання товарів. Проблема забезпечення міста товарами з початком курсу на індустріалізацію і збільшенням кількості робітників почала відчуватися особливо гостро. Харківський центральний робітничий кооператив звертав увагу місцевої влади, що постачання багатьох товарів украй недостатнє, серед яких була у першу чергу мануфактура, особливо суконно-вовняні тканини, готовий одяг тощо [21, арк. 52].

Як вже згадувалося, проголошення курсу на індустріалізацію країни загострило увагу кооперації на насиченні ринку товарами широкого вжитку та розширенні власної мережі, оскільки з 1926 року починається масове скорочення мережі приватної торгівлі. На розвиток споживчої кооперації зміна політичного курсу справила безпосередній вплив. Але кооперація, на жаль, не змогла у повній мірі ліквідувати ті «прогалини», які виявилися процесі поступового витіснення непманів з ринку. Так, у Харкові замість закритих наприкінці 1920-х років 1220 приватних торговельних закладів кооперацією було відкрито всього 22 магазини [22, с. 76-77]. Це спричинило появу в місті так званих «торгових пустель», що негативно відбилося на якості торговельного обслуговування споживачів.

Все більше обмежувалась і сама кооперативна торгівля міста. Так, за реалізацію великих партій картоплі (1930 р.) не членам ХЦРК (Харківського центрального робітничого кооперативу) винні каралися, як за розбазарювання продукції [23, арк. 42]. У 1928 році в кооперації сім'я робітника купувала 65,8 % придбаних продуктів харчування, тоді як у приватника – лише 34,2 %, а в січні –

березні 1929 року відповідно 72,9 % і 26,9 % [24, с. 85-86]. Зважаючи на вказані проблеми кооперативної торгівлі все ж найсуттєвішою і найпоширенішою були черги або «хвости», як їх тоді часто називали. У радянському суспільстві слова «кооператив» і «черга» фактично стали синонімами на довгий час [25, с. 2]. Газета «Экономическая жизнь» досить яскраво описує становище споживача, який змушений витратити все більше часу на процес купівлі необхідних товарів: *«дійшло уже до того, – пише газета, – що покупці приходять у лавку сім'ями, при чому один стає у чергу до каси, другий – за хлібом, а третій – за маслом»*. Звичайно, що за даних умов культура обслуговування залишала бажати кращого. Продавці були надзвичайно перевантажені. Дана проблема обговорювалася на різних рівнях влади, у процесі чого Центральна робітничка секція Харкова запропонувала вжити такі заходи проти «хвостів», як попереднє зважування товарів, доставка товарів на дім, встановлення годин торгівлі, зручних для покупця, розширення дрібної роздрібною мережі, нормалізація навантаження продавця [26, с. 3].

Наприкінці 1920-х років серед багатьох місцевих та республіканських газет поширеними були заголовки: «Наш торговельний апарат і потреби споживача», «Покращити обслуговування споживача» тощо. Як один із методів прискорення самого процесу торгового обслуговування покупців висувалася і активно пропагувалася ідея забезпечення магазинів найпростішими механічними установками для нарізання хлібу та інших продуктів, а також вагами [27, с. 3]. На сторінках кооперативних видань провідні працівники кооперації намагалися довести доцільність механізації розфасовки товарів, але цікаво, що придбання потрібних для цього машин було доступне лише для великих кооперативів і не завжди виправдувало себе економічно [15, с. 20]. Важливо звернути увагу, що всі ці питання піднімалися радянською пресою уже наприкінці 1920-х років, коли кооперація вже міцно «стояла на ногах», володіла значним капіталом і мала розгалужену мережу, але на жаль, ці об'єктивні передумови не викликали покращення роботи кооперативного апарату, якості обслуговування та врешті-решт і самої культури торгівлі. Періодичні видання кооперації ще з перших років непу наголошували на необхідності використання досвіду роздрібною торгівлі країн Заходу, раціоналізації та механізації роботи кооперативів. Але кооперативний апарат, місцева влада та інші господарські органи зосередили свою діяльність головним чином на витісненні приватного капіталу зі сфери торгівлі і на розширенні кооперативної мережі. Та й сама кооперація в цей час вже зазнала процесу одержавлення, втрачаючи навіть тинь своєї самостійності.

Отже, незважаючи на всі намагання значних і помітних досягнень у покращенні культури кооперативної торгівлі впродовж 1921-1929 років, так і не відбулося. Відтак багато в чому показовим

є те, що радянський кооператив взагалі довгий час асоціювався у нашому суспільстві з неввічливим продавцем, чергами, поганим асортиментом. Слід також зауважити, що радянська влада та її кооперативний апарат, не дивлячись на численні газетні публікації, так і не звернули належної уваги на значення розвитку культури торгівлі як

необхідної складової торгівельного процесу, тому її потенціальні можливості не були й не могли бути використані у повній мірі. Кооперативна торгівля практично не засвоїла конкурентний тип «поведінки» в умовах ринкового середовища епохи непу в столичному Харкові.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лантух В.В. Культура городской торговли в Украине в 1920-е годы / В.В. Лантух // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы). Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. – Х., 2004.
2. Лантух В.В. Місце і роль кооперативної торгівлі в придбанні товарів трудящими України в роки непу / В.В. Лантух // Вісник Харківської державної академії культури: Зб. наук. пр. – Х., 2001. – Вип. 8.
3. Лантух В.В. Становление и развитие торговли в Украине в 1921-1932 гг. / В.В. Лантух. – Х., 1992.
4. Пиріг О.А. Ринок і торгівля України (історичний аспект) / О.А. Пиріг. – К., 1996.
5. Голець В.В. Кооперативний рух Північного Лівобережжя України в період непу (20-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 / В.В. Голець. – Х., 2004.
6. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – 9-е изд., доп. и испр. – Т. 2. – М., 1970.
7. Сборник декретов и постановлений по кооперации и налоговому обложению. – Х., 1922.
8. Громыко Е.В., Рязов Н.Н. Советская торговля за 15 лет. Статистико-экономический сборник / Е.В. Громыко, Н.Н. Рязов. – М., 1932.
9. Бюлетень Вукопспілки. Орган Всеукраїнського кооперативного союзу «Вукопспілки». – 1923. – № 9-10.
10. Отчет Харьковского губернского экономического совещания. 1 октября 1921 г. – 1 апреля 1922 г.
11. Рабочий кооператор. Газета Киевского союза рабочих и крестьянских обществ потребителей. – 1924. – № 1, 5 января.
12. Илимский-Кутузов Д. Кризис кооперации / Д. Илимский-Кутузов. – М., 1922.
13. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. Р-869, оп. 2, спр. 31.
14. Отчет Харьковского Губисполкома VIII Губернскому Съезду Советов. 1 октября 1922 г. – 1 октября 1923 г. – Х., 1923.
15. Рабочий кооператор. – 1924. – № 1, 5 января.
16. Ашкинезер Ю.С. Законы о кооперации. Систематический сборник / Ю.С. Ашкинезер. – Х., 1925.
17. Кооперативне будівництво. Журнал споживчої кооперації України. Орган Вукопспілки. – 1928. – № 11-12.
18. Кооперативне будівництво. – 1927. – № 18.
19. Валентинов Н. (Вольский Н.). Новая экономическая политика и кризис партии после смерти Ленина: годы работы в ВСНХ во время НЭП: Воспоминания / Н. Валентинов (Н. Вольский). – М., 1991.
20. Рабочий кооператор. – 1924. – № 18, 3 мая.
21. ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 462.
22. Морозов Л.Ф. Решающий этап борьбы с нэпманской буржуазией. (Из истории ликвидации капиталистических элементов города. 1926-1929 гг.) / Л.Ф. Морозов. – М., 1960. – 102 с.
23. ДАХО, ф. Р-867, оп. 2, спр. 2.
24. Рудь А.А. Питома вага кооперативної торгівлі Харківської округи у 1928-1929 рр. / А.А. Рудь // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2009. – № 835. – С. 82-87.
25. Экономическая жизнь. – 1928. – № 273, 24 марта.
26. Экономическая жизнь. – 1928. – № 279, 1 декабря.
27. Экономическая жизнь. – 1928. – № 267, 17 ноября.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я.В. Верменич**, д.і.н., професор **П.М. Тригуб**

© Ю.П. Волосник, І.В. Шляхова, 2010

Стаття надійшла до редакції 23.02.2010

ВІДНОВЛЕННЯ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ М. ВОЛОДИМИРА-ВОЛИНСЬКОГО – УНІКАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТКИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ: КОНЦЕПЦІЯ, ЗДІЙСНЕННЯ, РЕЗУЛЬТАТИ

У статті висвітлюються заходи щодо збереження наприкінці XIX ст. архітектурної реліквії Волині, якою був і залишається Успенський собор м. Володимира-Волинського – пам'ятка середини XII ст. Показано політичне значення цієї діяльності, дискусії у середовищі пам'яткознавців про вибір того чи іншого методу реставрації споруди. Звернена увага на особливості проекту відновлення храму, що його запропонував А. Прахов, причини та хід реалізації на практиці проекту Г. Котова, результати реставраційних робіт.

Ключові слова: Успенський собор, Володимир-Волинський, А. Прахов, Г. Котов.

В статье освещаются мероприятия по сохранению в конце XIX в. архитектурной реликвии Волини, которой был и остается Успенский собор г. Владимира-Волинского – памятника середины XII в. Показано политическое значение этой деятельности, дискуссии в среде памятниковедов о выборе того или иного метода реставрации сооружения. Обращено внимание на особенности проекта восстановления храма, предложенного А. Праховым, причины и ход реализации на практике проекта Г. Котова, результаты реставрационных работ.

Ключевые слова: Успенский собор, Владимир-Волинский, А. Прахов, Г. Котов.

The article represents the measures taken to preserve the Volyn architectural relic of the middle of the XII century – the Assumption Cathedral in Volodymyr Volynsky. The article shows the political importance of that activity, discussions on the monument restoration methods held within the circle of artefacts scientists. A special attention is paid to the peculiar features of the monument restoration suggested by A. Prakhov, reasons for H. Kotov's project realisation and its course, restoration work results.

Key words: Assumption Cathedral, Volodymyr Volynsky, A. Prakhov, H. Kotov.

Збереження власної культурної спадщини продовжує залишатися актуальною і разом з тим болісною проблемою сучасної української нації. Її до сьогодні у її середовищі ще триває процес формування пам'яткоохоронних концептуальних підходів; державні інституції працюють над удосконаленням методів власної роботи; громадська ініціатива потребує кардинальних активізації та розвитку. У таких умовах важливим, повчальним й корисним виступає досвід збереження низки архітектурних шедеврів Наддніпрянської України, що належить дослідникам і шанувальникам старовини останньої третини XIX – початку XX століть.

Предметом особливого вивчення і збереження на цих українських землях, що перебували під владою Російській імперії, виступали пам'ятки

церковної архітектури. Серед їх розмаїття на теренах тодішньої Волинської губернії фахівці та аматори пам'яткоохоронної справи звернули увагу на дослідження і відновлення Успенського собору міста Володимира-Волинського. Ця подвижницька робота, що завершилася наприкінці XIX століття повною реконструкцією храму, і сьогодні залишається вражаючим прикладом наукової скрупульозності, громадського ентузіазму, зацікавлення у збереженні неординарної пам'ятки старовини, патріотизму – тобто тих і багатьох інших якостей, без залучення яких і тепер неможлива дійсно ефективна робота з охорони культурної спадщини.

Проблематика реконструкції Успенського собору міста Володимира-Волинського як унікальної пам'ятки зодчества XII століття в тій чи іншій мірі була предметом уваги дослідників XX –

початку XXI століть. Низки її аспектів торкалися П. Раппопорт [1; 2], Л. Прибега [3], Л. Гнатюк-Сосна [4], Н. Логвин [5], В. Лісовський [6], Ф. Мандзюк [7], автор цієї статті [8]. У названих працях йдеться про початки обстеження пам'ятки у XIX столітті, внесок київських науковців в обґрунтування потреби її відновлення, участь у цій справі світських і церковних кіл, стилістичні прийоми і форми, в яких здійснювалася відбудова цієї пам'ятки.

Однак поза увагою дослідників залишилися питання переплетення мистецьких і політичних аспектів реконструктивних робіт, роль у їх проведенні спеціально організованої будівельної комісії з відновлення Успенського собору, внесок Святоволодимирського православного церковного братства міста Володимира-Волинського, архітекторів А. Прахова, Г. Котова, М. Козлова в реконструкцію пам'ятки. Висвітлення цих та інших не досліджених сторін проблеми на підставі залучення віднайдених нами джерел з архівних збірок України та Росії і складає мету даної статті.

Як відомо, архітектурна пам'ятка є матеріальним втіленням думок, ідей, творчого натхнення певної суспільної верстви або особи у відповідний історичний період. Тому первісний вигляд давньої будівлі, усі зміни, що знайшли втілення у її перебудовах, допомагали зрозуміти процеси минулого, відігравали неабияку роль у формуванні суспільного зацікавлення вітчизняною історією та пам'ятками, що, у свою чергу, позитивно відбивалося на поглибленні змісту та розширенні кола учасників пам'яткознавчих досліджень у XIX столітті.

Значущість пам'яток архітектури посилювалася й тим, що вони виступали могутнім ідеологічним інструментом у досягненні царизмом великодержавних цілей. Це яскраво виявилось на теренах Волині, де з середини 1860-х років головну увагу офіційна влада зосереджувала на пам'ятках православного культового будівництва, пов'язаних з традиціями зодчества періоду Київської Русі, Галицько-Волинського князівства та литовсько-руської доби. Така робота проводилася з метою довести, що «право на західні губернії імперії ґрунтується не лише на одному завоюванні, але впливає з притаманних усьому західному краю основних російських начал та з самого складу історичного життя Росії» [9]. Обґрунтування значущості пам'яткознавчого фактору в суспільно-політичному протистоянні знаходимо в словах П. Батюшкова – царського чиновника, попечителя Віленського учбового округу, уповноваженого Міністерства освіти для вивчення релігійної ситуації у західних губерніях імперії після польського повстання 1863-1864 років. На підставі вражень від інспекційної поїздки у 1866 році губерніями так званих Західного і Південно-Західного країв він підкреслив: «Величні руїни храмів, – частково спотворених переробками в костели, частково розкрадених шляхтою і жидами

на господарські будівлі в навколишніх поселеннях, і частково потерпілих від татарських погромів, слугують красномовним свідченням (якби навіть безслідно зникли всі письмові про них перекази і літописи), – що земля, на якій храми були споруджені, – корінна, давня Русь» [10, л.15].

На теренах Волині до пам'яток, які привернули посилену увагу широких кіл громадськості, належав Успенський (Мстиславів) собор у місті Володимирі-Волинському. Його спорудження датується 1156-1160 роками (тобто, у нинішньому році виповнюється 850 років з часу завершення його будівництва – С. Г.). Зведений завдяки ініціативі князя Мстислава Ізяславовича – правнука Володимира Мономаха, впродовж XV – XVIII століть храм зазнавав неодноразових руйнувань і перебудов.

Так, у 1491 році його спустошили і пошкодили кримські татари. Проте уже в 1494 році будівля була відновлена. Ймовірно, саме тоді храм зазнав перших суттєвих перебудов, а навколо нього був зведений єпископський «замочок» [11, с.49].

Серйозної шкоди завдала храму боротьба двох єпископів – І. Борзобогатого та Ф. Лозовського – за володимирську кафедру в середині 1560-х років.

У 1683 році собор, що належав уніатам ще з кінця XVI століття, став жертвою пожежі: потріскалися і впали склепіння та куполи [11, с. 68]. Храм незабаром відремонтували, однак на початку XVIII століття він знову горів [1, с.18].

Значну перебудову храму було проведено у 1753 році за уніатського єпископа Ф. Гудебського. Прибудова нового західного фасаду повністю позбавила будівлю характеру пам'ятки архітектури Київської Русі.

У 1782 році спроба прорубати за розпорядженням єпископа С. Млодського в північно-західній підкупольній колоні новий вихід до проповідницької кафедри завершилася обвалом колони, а за нею – і частини склепіння [11, с.72]. Храм опинився в аварійному стані і став непридатним для богослужінь.

Після входження у 1795 році Західної Волині до Російської імперії постало питання про приведення Успенського собору до належного – відповідно до потреб російського православ'я – стану. Відновлення будівлі, що до того використовувалася як склад, розпочалося у 1805 році. Проте через прорахунки спеціалістів і нестачу коштів воно успіху не мало. Давній храм дедалі більше занедбувався. Дійшло до того, що його використовували як клуню, а прибудову – як хлів. У 1829 році впали одна з бань та склепіння [11, с. 101]. У першій половині 1830-х років внаслідок природних стихій зазнали руйнувань і завалилися всі інші куполи.

Спробою врятувати храм від руйнації став план його відбудови, поданий на розгляд Синоду в 1839 році. Згідно з кошторисом на проведення усіх необхідних робіт потрібно було затратити майже 58 тис. рублів. Вважаючи витрату такої суми

нераціональною, Синод визнав Успенський собор «ветхим», запропонував його вивести з відомства Російської православної церкви, розібрати, а будівельні матеріали – продати. Однак цього, на щастя, не сталося завдяки зусиллям місцевого протоієрея Д. Левицького. Він наприкінці 1830-х – у 1840-х роках неодноразово зазначав, що собор не вимагає таких значних затрат на ремонт. Щодо цегли й каменю, з яких храм зведений, то вони за століття, як зауважував священик, враховуючи й пожежі, злилися в одне ціле і розділити їх неможливо.

Але Синод надалі наполягав на розібранні руїн собору, які залишалися без нагляду і які місцеві жителі безперешкодно розтягували для господарських потреб. З таким рішенням не погодився новий протоієрей С. Косович. Наполягаючи на відновленні святині, священик звернувся за підтримкою до О. Ертеля – полковника, чиновника Міністерства внутрішніх справ, відповідального за церковне будівництво на Волині. О. Ертель у 1864 році змушений був відхилити пропозицію С. Косовича через високу вартість відновлювальних робіт. Водночас О. Ертель зауважив: «А тим часом відновлення цього храму було б украй необхідне і заслуговувало б теплого співчуття і сприяння з боку російського суспільства» [12].

Одним з перших, хто на підставі інформації О. Ертеля звернув увагу на політичну й мистецьку цінність Успенського храму, побачив у його відновленні ідеологічну вигоду для Російської православної церкви й держави загалом, був уже згадуваний П. Батюшков. Вивчаючи на початку 1860-х років релігійну ситуацію на Волині, він зобов'язав художника Московської Оружейної палати Д. Струкова, який подорожував разом з ним, зафіксувати у малюнках руїни давніх православних церков Волині, в тому числі Успенського храму [13, л.4]. Малюнки зацікавили імператора Олександра II, який розпорядився опублікувати їх спеціальним альбомом. Власне після появи першого випуску «Памятников старины в западных губерниях империи» в наукових і громадських колах Росії почало обговорюватись питання необхідності відновлення Успенського собору як унікального шедевру часів Київської Русі. Воно спиралося на певні практичні кроки стосовно обстеження й відбудови споруди, вжиті після відвідин Володимира-Волинського у 1866 році київським, подільським і волинським генерал-губернатором А. Безаком [7, с.37-38].

Однак формалізм і бюрократична тяганина спричинили до того, що в загальноросійському масштабі ідея відновлення собору поступово згасла. Храм продовжував занепадати. Відомий український історик, археограф, публіцист, дослідник пам'яток Волині О. Левицький у часописі «Киевская старина» писав: «У якому жакхливому нехтуванні виявилася ця священна пам'ятка православ'я і давньоруського мистецтва, перетворена невігласами в стайню і кошару! Сам факт

побудови цього храму давньоруським князем та існування при ньому впродовж 4 1/2 століть православної єпископської кафедри був відомий лише деяким місцевим жителям, більшість же, у тому числі деякі навіть представники православного духовенства, у простоті нецтва вірили безглуздій казці, начебто цей величний храм був побудований якимось латинським біскупом» [14, с. 286]. Описуючи долю собору, вчений зазначав: «Разом з речовими пам'ятками в населення остаточно стиралася остання пам'ять про його минуле національне життя, що передувало польському пануванню у краї» [14, с.287].

Переломним у долі Успенського храму стала середина 1880-х років. Ювілейне відзначення пам'яті слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія, наближення 900-ліття запровадження на Русі християнства спонукали вищу світську й духовну владу імперії, громадськість, у тому числі наукові товариства пам'ятокзнавчого профілю, знову повернутися до питання відбудови собору. Воно знайшло підтримку серед членів Імператорської археологічної комісії, Київської археографічної комісії, Історичного товариства Несторалітописця, інших науково-громадських осередків.

Для здійснення в майбутньому реставраційних робіт улітку 1886 року розпочалося практичне історико-археологічне обстеження Успенського собору. Його проводила спеціальна комісія, утворена відповідно до прохання волинського губернатора і єпархіального архієрея на початку того ж року [15]. Комісію очолив голова повітового дворянства Г. Боровиков. У її складі працювали архімандрит Володимирського монастиря о. Олександр, священик Василівської церкви Д. Левицький, голова місцевого з'їзду мирових суддів О. Дверницький, архітектор церковно-будівельного комітету В. Юрченко, професор Київського університету, археолог В. Антонович, секретар Київської археографічної комісії О. Левицький, професор Петербурзького університету, історик мистецтва та археолог А. Прахов [16, л.7].

Дослідники розкопали й детально оглянули територію, що безпосередньо прилягала до руїн храму, а також його підземелля. На основі вивчення кладки стін підтвердилося припущення, що собор є пам'яткою XII століття. Були замальовані й рештки фресок, що збереглися на вцілілих стінах. У підземеллях, які, за твердженнями історичних джерел, довгий час служили місцем захоронення волинських князів та єпископів, вдалося віднайти давні поховання. Члени експедиції вивчили спосіб кладки стін, особливості й характер конструкцій – фундаментів, арок, склепінь, описали тиньк, підлогу, голосники, вікна, входи, провели обміри споруди.

Чимало зусиль для вивчення та обґрунтування історико-архітектурної цінності Успенського собору, необхідності його відновлення як однієї з найдавніших православних споруд Волині доклав професор А. Прахов. Дослідникові належить

авторство унікальних знімків, які зафіксували хід обстежувальних робіт, їх учасників, виявлені пам'ятки [17]. 6 лютого 1890 року А. Прахов виступив в Педагогічному музеї військово-навчальних закладів Санкт-Петербурга з доповіддю про обстеження Успенського собору Володимира-Волинського та проведену впродовж 1886-1890 років підготовку його реставрації. Вона супроводжувалася різноплановою виставкою. Тут демонструвалися креслення, що розкривали хід археологічних розкопок та показували місця виявлених поховань, копії фресок і предметів, знайдених під час вивчення собору, 124 фотографії, проект відновлення храму, підготовлений ученим на підставі результатів досліджень [18, л.1].

Слід зауважити, що до недавнього часу було неможливим скласти уявлення про те, як мав виглядати Успенський собор згідно проекту А. Прахова: адже малюнки вважалися втраченими. Однак завдяки щасливому збігові обставин у середині 2000-х років співробітниця Волинського краєзнавчого музею О. Огнева виявила ці масштабні (розміром близько 4 × 2 м і виконані на спеціальному полотні) малюнки у родині В. Мазюка – правнука А. Прахова, який сьогодні проживає у Києві. 2 листопада 2006 року від імені В. Мазюка його дружина Т. Мазюк передала ці малюнки до Волинського краєзнавчого музею на постійне зберігання.

Проект А. Прахова був неоднозначно сприйнятий у середовищі мистецької громадськості. Суперечливість його оцінок пояснювалася тим, що на кінець XIX століття в Російській імперії вже накопичився певний досвід проведення реконструктивних робіт. Їх спрямованість багато в чому залежала від панівних у суспільстві поглядів на те, що саме є цінним в архітектурній пам'ятці, а також культурних традицій у галузі збереження архітектурної спадщини, які склалися на той період. Значний відбиток на реконструктивні роботи накладав ідеологічний фактор, зумовлений великодержавною політикою царизму. Однак визначальними залишалися домінуючі в середовищі провідних російських спеціалістів теоретичні положення про зміст реконструкції і пов'язані з цим методи. Наприкінці XIX століття вони оформилися в кілька варіантів.

За першим з них кінцевим підсумком реконструкції мало бути досягнення чистоти стилю, притаманного певній історичній епосі. Пізніші прибудови і переробки не визнавалися цінними з погляду мистецтва, хоча могли бути досить давніми і являти високоякісні витвори зодчества. Тому такі елементи усувалися і одночасно з цим відбувалося нове будівництво в «первісному вигляді». Прихильники цього способу належали до так званого *стильового методу* реставрації. Цей метод при оцінці архітектурної пам'ятки першочергову увагу акцентував на цільності її сприйняття як мистецького шедевру. Менше врахо-

увалися її давність і здатність бути наочним джерелом при вивченні минулого.

Інший варіант передбачав збереження від архітектурної пам'ятки лише того, що дійсно від неї залишилося, навіть якщо це руїни. В таких пам'ятках суть відновлення полягала в тім, що деталі, які впали, встановлювалися на свої місця. Пам'ятка консервувалася і подальших відновлювальних робіт щодо неї не передбачалося. Якщо з якихось причин потрібно було відтворити втрачене, то це здійснювалося часто схематично і за допомогою архітектурних фрагментів, які відрізнялися від первісних. Цей спосіб реставрації отримав назву *археологічного методу*. Його застосування зумовлювало перестановку місцями акцентів при оцінці архітектурної пам'ятки. На перше місце виступало її значення як наукового джерела для вивчення минулого, потім – цінність як свідка старовини, і в останню чергу – як художнього витвору.

Охарактеризовані методи реставрації архітектурних пам'яток у Росії мали різне поширення. Спільним елементом для них виступало те, що вони не існували в чистому вигляді й у зазначений період тісно об'єднувалися в рамках так званого *національного, тобто російського стилю в архітектурі* [6, с. 167-189, 239-241]. Базуючись на традиціях зодчества Київської Русі і представляючи себе єдиним спадкоємцем її архітектурної спадщини, «національний стиль» ставив за мету продовжити ці традиції в російському обрамленні. Тому закономірним було нав'язування властивих цьому стилеві рис тим архітектурним пам'яткам, які знаходилися на історичних теренах Київської Русі і які передбачалося реставрувати.

Так сталося і з проектом А. Прахова. Обґрунтовуючи необхідність реконструкції володимирволинського Успенського собору, у квітні 1890 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор О. Ігнат'єв писав до міністра внутрішніх справ І. Дурново: «Видатне історичне значення Мстиславового храму не тільки для Волинської губернії, але й для прилеглих до неї місцевостей привісленських губерній та Галичини, не підлягає сумніву. Як багатоважкова монументальна пам'ятка на околиці імперії, храм цей був досі, навіть у руїнах, непорушним доказом віддавна квітучих на Волині православ'я та російської народності. Тому його відновлення в строго православному стилі, як це і представлено проектом, стало справою першорядної важливості» [5, с. 194].

Отже, в останніх рядках цього документа не було заперечень щодо проекту реставрації Успенського собору, підготовленого професором А. Праховим. Але інакше повернулася справа після розгляду проекту Імператорською археологічною комісією. На засіданні наприкінці 1890 року вона після детального обговорення відхилила проект. Головною причиною цього стало те, що взятий А. Праховим за основу стильовий метод реставрації передбачав – як це можна бачити з віднайдених

малюнків – відновлення пам'ятки у надзвичайно помпезних формах візантійського взірця. Таке бачення вигляду храму – при усьому пошануванні цього взірця в Російській імперії – не відповідало будівельним традиціям на Волині середини XII століття. А тим часом завдання полягало в тому, щоб «відновити по можливості Мстиславів храм у його первісному вигляді, зі строгим дотриманням особливостей давньоруського церковного стилю» [6, с.194].

Відхиливши проект А. Прахова, Комісія визнала за необхідне провести додаткові повні та всебічні археологічні дослідження наземних та підземних частин пам'ятки. У 1891 році храм обстежив представник Комісії М. Преображенський. Для продовження досліджень Успенського собору в 1893 році до Володимира-Волинського було відряджено членів Імператорської археологічної комісії академіків архітектури Г. Котова та В. Сулова [19, л. 2-4]. Вони провели додаткові обстеження пам'ятки й висловилися за її відновлення.

Новий проект відбудови собору було доручено підготувати Г. Котову, який і подав його у 1895 році [20, л. 1]. Як зазначав Г. Котов, проект враховував результати робіт Комісії і особисто А. Прахова у 1886 році щодо обстеження Успенського собору, вивчення фасадів будівлі академіком архітектури М. Преображенським у 1891 році, а також матеріали про дослідження храму в 1893 році Г. Котовим і В. Суловим [21, л. 12-14]. Г. Котов відкинув усі пізніші добудови до пам'ятки та запланував відновити її в імовірно первісному вигляді [1, с. 19]. У квітні 1896 року проект розглянула Імператорська археологічна комісія за участю представників Академії мистецтв, Синоду, Техніко-будівельного комітету Міністерства внутрішніх справ і запрошених спеціалістів. Було прийнято рішення затвердити даний проект.

Реконструкція Володимир-Волинського Успенського собору розпочалася влітку 1896 року і тривала чотири роки. В архівних документах знаходимо свідчення про копітку працю членів Володимир-Волинського Святоволодимирського православного братства, спрямовану на допомогу у відбудові Успенського собору. Так, у процесі відновлення храму братчики продовжували пошуки документальних описів внутрішнього вигляду храму в різні історичні періоди, сприяли забезпеченню реставраційних робіт необхідними матеріалами, дбали про збір коштів.

Слід зауважити, що державна скарбниця виділяла відповідні суми на відновлення Успенського собору. Перші кошти – 30 тисяч рублів – було виділено за розпорядженням імператора Миколи II ще 17 березня 1895 року, тобто, до офіційного схвалення проекту реставрації й початку самих робіт [21, л. 1]. Згодом Міністерство фінансів розпорядилося виділити на потреби реконструкції Успенського собору ще 25 тисяч

рублів [21, л. 182]. Проте державних грошей не вистачало. Тому вагомою підмогою для продовження робіт ставали добровільні пожертви, які на заклик Святоволодимирського братства, підтриманого церковною владою, надходили з різних регіонів Російської імперії. Зокрема, розпорядженням Синоду № 29779 від 25 жовтня 1896 року було встановлено спеціальний збір пожертвувань по імперії на відновлення Мстиславового храму [21, л.36]. Він проводився у 1899 та 1900 роках і сприяв надходженню значних коштів. У 1898 році від великого князя Костянтина Костянтиновича – покровителя Святоволодимирського православного братства – на реставрацію Успенського храму надійшло 12 725 рублів [22, арк. 24]. Загалом на реконструкцію і внутрішнє впорядкування храму було зібрано трохи більше 127 тисяч рублів [7, с. 63].

На початковому етапі відновлення храму ризикували старовинну частину споруди (XII століття) від пізніших надбудов, знімали вцілілі фрески, вивозили будівельне сміття. Для наступного етапу реконструкції з весни 1898 року добирали і зосереджували поблизу храму будівельний матеріал. Відповідальність за вчасне його постачання та забезпечення будови робочою силою покладалася на спеціальну будівельну комісію, утворену за пропозицією В. Саблера у лютому 1898 року. На чолі цієї комісії, яка працювала у місті Володимирі-Волинському, став протоієрей К. Андреевський [22, арк. 57-57зв.]. Комісія працювала у тісному погодженні з академіком архітектури Г. Котовим, який здійснював загальне керівництво реконструкцією собору, і архітектором М. Козловим, відповідальним за будівельні й художні роботи.

Нагляд за ходом робіт покладался на «Волинський губернський будівельний для відновлення Мстиславового храму в місті Володимир-Волинську комітет». До його складу ввійшли архієпископ Модест, кафедральний протоієрей М. Трипольський, протоієрей І. Липський, єпархіальний архітектор Ф. Афанасьєв, секретар комітету М. Жураківський [22, арк. 27]. Комітет розглядав також питання щодо наступного зовнішнього і внутрішнього оздоблення споруди. Так, на засіданні 21 липня 1898 року обговорювалося, яке покриття варто готувати для бані – зі звичайного оцинкованого заліза чи мідне для позолоти. Учасники засідання ухвалили направити це питання на вирішення Синоду. На розгляд цієї ж вищої церковної інстанції адресувалося й питання про те, яким має бути іконостас [22, арк. 84зв.-85]. Після тривалого розгляду звернення Синод ухвалив запропонувати виготовити іконостас для Успенського собору московському іконописцеві М. Сафонову. Виготовлення царських воріт, рам для дверей, кіотів з позолотою та інших дерев'яних деталей інтер'єру покладалося на позолотних справ майстра С. Абросимова. Вівтарну частину храму доручалося розписати групі митців

на чолі з московським художником І. Дидикінім. Загалом відновлювальні роботи вдалося завершити наприкінці серпня 1900 року [22, арк. 135зв., 138-139].

17 вересня того ж року відбулося урочисте освячення собору. Перед присутніми постала велична споруда, у процесі відновлення якої було зміцнено залишки її давніх стін і відбудовано у формах середини XII століття втрачені частини. Однак при цьому реставраційні докомпонування, необхідні для створення цілісного образу храму, виявилися поданими зі значною інтерпретацією Г. Котова, хоча й базувалися на ґрунті його знань про архітектуру Київської Русі. З огляду на це можна стверджувати, що відновлення Успенського собору відбулося в руслі стильового методу

реставрації з домінуючим впливом уже згаданого «національного стилю» російської архітектури.

За визначний внесок у реставрацію Успенського собору за поданням архієпископа Модеста автор проекту і керівник робіт академік Г. Котов був нагороджений орденом Св. Анни 2-го ступеня, архітектор М. Козлов – орденом Св. Станіслава 3-го ступеня [23, л.13,23]. Під їх керівництвом вдалося повернути до життя одну з православних святинь міста Володимира-Волинського, яка була і залишається самобутньою пам'яткою історії та культури княжої доби і водночас – свідченням непростих зусиль, докладених ученими і краєзнавцями-аматорами XIX століття для збереження старожитностей Волині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Раппопорт П.А. Мстиславов храм во Владимире-Волыном / П.А. Раппопорт // Зограф. – 1977. – № 7. – С. 17-22.
2. Раппопорт П.А. Древнерусская архитектура / Павел Александрович Раппопорт. – СПб. : Стройиздат, 1993. – 285 с.
3. Прибега Л.В. Реставраційні реконструкції в пам'яткоохоронній практиці України / Л.В. Прибега // Праці Центру пам'яткознавства. – К. : Центр пам'яткознавства Академії наук України, 1993. Вип. 2. – С. 84-97.
4. Гнатюк-Сосна Л. Дослідження монументального будівництва на терені Великої Волині в XIX–XX ст. / Л. Гнатюк-Сосна // Архітектурна спадщина України. Вип. 3. Ч. 2. Питання історіографії та джерелознавства української архітектури / За ред. В. Тимофієнка. – К. : Українознавство, 1996. – С. 117-129.
5. Логвин Н. До історії реставрації пам'яток в Україні кінця XIX – початку XX ст. / Н. Логвин // Архітектурна спадщина України. Вип. 3. Ч. 1. Питання історіографії та джерелознавства української архітектури / За ред. В. Тимофієнка. – К. : Українознавство, 1996. – С. 193-198.
6. Лисовский В.Г. «Национальный стиль» в архитектуре России / Владимир Григорьевич Лисовский. – М. : Совпадение, 2000. – 416 с.
7. Мандзюк Ф.Г. Володимир-Волинський Свято-Успенський собор: Історичний нарис / Федір Григорович Мандзюк. – Луцьк : Вісник & К°, 2001. – 80 с.
8. Гаврилюк С. Володимир-Волинський Успенський собор: з історії реконструкції у XIX ст. / Світлана Гаврилюк // Волинська ікона: дослідження та реставрація : матеріали XIII міжнар. наук. конф., 2-3 листоп. 2006 р., Луцьк – Володимир-Волинський. – Луцьк : МП «Пульс», 2006. – С. 81-89.
9. Памятники старины в западных губерниях империи. Рисунки с пояснительным текстом. Конволют. Вып. 1-4. – СПб. : Б. и., 1868-1869. – С. 1.
10. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА), ф.1284, оп.241, д.95.
11. Левицкий О. Историческое описание Владимиро-Волинского Успенского храма, построенного в половине XII века князем Мстиславом Изяславичем (Издание Свято-Владимирского братства в г. Владимире-Волыном) / О. Левицкий. – К. : Б. и., 1892.
12. Коллекции Государственной публичной исторической библиотеки (г. Москва). Хмыровская коллекция: Волынская губерния. – Т. 3. – № 6.
13. Батюшков Помпей Николаевич. Об изданиях Министерства внутренних дел по Западному краю. С 1863 по 1889 годы. Записка. 22 ноября 1889 г. // Российская национальная библиотека (г. Санкт-Петербург), отдел рукописей, ф.52, д.185.
14. Киевская старина. – 1889. – № 7.
15. Дверницкий Е. Археологические исследования в г. Владимире-Волыном и его окрестностях / Е. Дверницкий // Киевская старина. – 1887. – № 1. – С. 36.
16. РГИА, ф.797, оп.56, отдел 1, 1-й стол.
17. Памятники Волини. Альбом фотографий к археологической поездке профессора А.В. Прахова на Волинь в 1886 году. – Б. м. : Изд. Свято-Владимирского православного братства в г. Владимире-Волыном, б. г. // Національна бібліотека України імені В. Вернадського, відділ образотворчих мистецтв, № 773247, арк. 5, 10, 11, 13, 14-18.
18. РГИА, ф.796, оп.445, д.760.
19. Там само, ф.468, оп.13, д.629.
20. Там само, ф.835, оп.1, д.54.
21. Там само, ф.796, оп.176, д.1384.
22. Держархів Волинської обл., ф.364, оп.1, спр.1.
23. РГИА, ф.797, оп.70, отдел 1, 1-й стол, д.123.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я.В. Верменич**, д.і.н., професор **П.М. Тригуб**

© С.В. Гаврилюк, 2010

Стаття надійшла до редакції 06.04.2010

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ У ПОЛТАВСЬКОМУ СЕЛІ ЗАРУДДЯ (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.)

Історико-антропологічне дослідження рубіжних процесів в українському селі періоду згортання непу: впровадження надзвичайних заходів, примусових хлібозаготівель кінця 1920-х років; розкуркулення, примусової колективізації, голодомору 1932-1933 років на прикладі історії конкретного села Заруддя. В якості джерел використані матеріали усної історії та відомчого архіву Управління СБУ по Полтавській області.

Ключові слова: Заруддя, село, заможні селяни, податки, нова економічна політика, хлібозаготівлі, розкуркулення, колективізація, голодомор.

Историко-антропологическое исследование рубежных процессов в украинском селе периода выхода из нэпа: введение чрезвычайных мер, насильственные хлебозаготовки конца 1920-х годов; раскулачивание, насильственная коллективизация, голодомор 1932-1933 годов на примере истории конкретного села Зарудья. При подготовке статьи были использованы в качестве источников материалы устной истории и ведомственного архива Управления СБУ по Полтавской области.

Ключевые слова: Зарудье, село, зажиточные крестьяне, новая экономическая политика, хлебозаготовки, раскулачивание, коллективизация, голодомор.

This is a historical and anthropological research of boundary processes in Ukrainian village during the new economic policy removing: the extra measures introduction of grain procurement at the end of the 1920 years, dispossession of wealthy peasants, the forced collectivisation, and the 1932-1933 famine on the example of Zaruddya village history. The materials of oral history and the departmental archives of the Ukraine State Security Service in Poltava region are the sources used.

Key words: Zaruddya, village, wealthy peasants, taxes, new economic policy, grain procurement, dispossession of wealthy peasants, collectivisation, famine.

Фундатори антропологічного дослідження історичного процесу французи Марк Блок і Люсьєн Февр закликали істориків пізнавати епоху відчуттями її героїв, які жили, творили, насолоджувалися, страждали. Саме це вони мали на увазі, відстоюючи нову історичну науку – «науку про людину». Л. Февр писав про М. Блока, вченого і героя руху Опору: «Він був великим істориком не тому, що накопичив величезну кількість нотаток та написав деякі наукові дослідження, а тому, що завжди вносив у свою роботу відчуття життя, котрим не зневажає жоден справжній історик» [1, с. 504]. Відомо, що історію окрім фактів, дат, територій, держав тощо, «населяють» ще й герої з характерами, способом мислення, почуттями, на які нашаровуються відблиски перипетій історичних епох.

Історія завжди конкретна. Національна трагедія Голодомору 1932-1933 років в Україні позначилась на тисячах сіл, увійшла в мільйони

людських душ. Про нищення радянським політичним режимом у кінці 1920-х – початку 1930-х років духовних, моральних, суспільно-економічних засад традиційного українського селянина у селі Заруддя, що на Полтавщині, і ведеться наша розповідь. Село Заруддя розташоване в степу, за 90 км на південний захід від Полтави. Восени 1932 року тут у 100 дворах проживало близько 650 осіб. Під час Голодомору радянський комуністичний режим знищив 105 осіб (у т. ч. чоловіків – 32, жінок – 23, дітей – 50).

Історична пам'ять спонукає виваженому визначенню істинних цінностей. Десятиліття функціонування радянської влади на одній шостій частині земної кулі позначилися чисельними спробами здійснення експериментів широкомасштабної «соціальної інженерії» [2, с. 7]. Штучне насадження суспільних цінностей згори врешті-решт закінчувалося трагедією. Вразлива до соціальних змін традиційна селянська культура відреагувала на

настійне більшовицьке прагнення керувати селянським буттям.

Період нової економічної політики став часом відродження продуктивних сил села. Розумне оподаткування (замість продрозкладки на селі запроваджувався продподаток), вільна торгівля, багатукладність економіки сприяли господарському відродженню села, стимулювали господарську ініціативу селянина-виробника. «Гарно жилося людям мого села до колективізації, як я пам'ятаю і як розповідали мені мої тато, мама, – пригадувала Волувач Лідія Андріївна, 1921 року народження, мешканка Заруддя. – Село, розташоване на березі невеличкої річечки Крива Руда, мало чотири вулиці. На його околицях влітку лаштували гойдалки, де збиралися дівки й парубки. А вже сміху та пісень тоді було багато» [3, с. 53].

Складання радянської моделі тоталітарної держави, як і сходження Сталіна до одноособового владного олімпу, здійснювалося в кілька етапів і супроводжувалося потужною ідеологічною пропагандою, спрямованою на обґрунтування необхідності повсюдного застосування репресивних заходів задля побудови соціалізму.

Надзвичайні заходи, або як «нищили НЕП» у Зарудді

Рубіжними у стосунках селянина-виробника і радянської держави виявилися 1928-1929 роки. Експорт хліба – стабільне джерело для надходження валюти, необхідної для форсованої індустріалізації. Хліб вирощував селянин-одноосібник, який не бажав за безцінь продавати його державі. Так, у 1928 році держава платила за центнер пшениці 8 крб 27 коп, тоді як середня ринкова ціна складала 25 крб 64 коп, а в 1929 році ринкова ціна хліба досягла 36 крб 70 коп [4, с. 45]. Сталін, поставивши за мету зосередити всю повноту влади у власних руках, мав розправитися з політичною опозицією та впоратися з економічною незалежністю селянина-одноосібника. З цією метою запроваджуються надзвичайні заходи, спрямовані переважно на вихід із непу та застосування командно-репресивних заходів під час проведення примусових хлібозаготівель. Рік примусової «викачки» хліба з українського села перетворив його на жebraка, а його мешканці стояли за крок до масового голоду. Так, 25 січня 1929 року Сталін у листі до своїх соратників визнав факт продовольчих труднощів на Україні і Північному Кавказі. Однак з точки зору Сталіна не могло бути і мови про імпорту хліба з-за кордону для полегшення продовольчого становища в Україні: «Ми не можемо ввозити хліб оскільки валюти мало. Ми все одно не ввозили б хліб, навіть при наявності валюти. Так як це підриває наш кредит за кордоном і поглиблює труднощі нашого міжнародного становища. Тому потрібно обійтись без ввезення хліба чого б це не коштувало. А здійснити це неможливо без посилення заготівель» [5, арк. 39].

«Сталінський триумф на XV з'їзді ВКП(б), де відбулося виключення із партії не тільки Троцького і Зінов'єва, але й усіх активних діячів опозиції, відразу розв'язав руки для зламу непу та радикального вирішення усього вузла соціальних і економічних проблем командно-репресивними методами, які так відповідали природі сталінізму» [2, с. 29], – зазначав професор Данілов.

Державне насилля над хліборобами набирало обертів. У селі Заруддя надзвичайні заходи відчутно економічно і політично позначились на становищі заможного селянства.

Ліквідація куркульства «як кляси»

Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) в унісон з висновками статті Сталіна «Рік великого перелому» приймає рішення приступити «до суцільної колективізації». Відразу на місцях стали втілювати в життя рішення пленуму. Постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги колгоспному будівництву» по суті націлювала партійних і радянських працівників, місцеві органи радянської влади на примусову колективізацію і розкуркулення. Протестна антирадянська динаміка щодо примусових хлібозаготівель, форсованої колективізації в Україні свідчить про посилення репресивних заходів з боку держави всупереч бажанням селян. Так, станом на 4 листопада 1929 року у звіті ОДПУ зазначалось, що під час заготівельної кампанії по СРСР заарештовано всього 28 344 осіб, по Україні – 4 393, на Північному Кавказі – 4 702, по Центрально-Чорноземній області – 1 512. Антирадянських проявів за період хлібозаготівельної кампанії 1929 року зафіксовано по СРСР – 973, по Україні – 142, по Центрально-Чорноземній області – 131 [6, с. 742].

Примусовим хлібозаготівлям, форсованій колективізації у селах протистояли церква, господарства заможних селян. Ці інституції – «душа України» [7, с. 38] і її економічна підвалина, серед інших соціальних прошарків села в силу свого духовного, інтелектуального, матеріального потенціалу авторитетно утверджували і захищали принципи традиційного селянського світу: моральність, землю і сродний труд на ній. Їх позиція йшла всупереч прагненням радянського політичного режиму примусово модернізувати село і людей. Спершу в Зарудді розправились з церквою, її закрили восени 1929 року [12, арк. 15]. Потім взялися за нищення куркулів. На листопадовому (1929 р.) пленумі В.М. Молотов закликав радикально поводитися з куркулем під час масової колективізації, оскільки він вважав, що вплив дрібнобуржуазних куркульських настроїв і вплив самого куркуля будуть величезними: «Куркуль недобитий, підступний ворог, і все це витікає з того, що куркуля потрібно розглядати як злісного, як недобитого ворога, який в любий момент готовий нанести нам серйозного удару і наносить по наших послаблених позиціях. Всі ці заходи, що

впливають з цього, вони, мені здається, будуть правильними, в протилежному разі ми масовою колективізацією не оволодіємо по-справжньому, нам куркуль буде у вищій мірі заважати у цій справі» [9, с. 761]

Стаття Сталіна «До питання ліквідації куркульства як класу» (січень 1930 р.) містила стратегічні вказівки щодо тактичних дій при здійсненні саме цього курсу «ліквідації куркульства як класу» [10, с. 182].

Сталінські настанови конкретизувала постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 року «Про заходи ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації», яка визначала терміни здійснення суцільної колективізації і вказувала на особливості проведення розкуркулення господарств заможних селян. Як тільки було доведено зміст цієї постанови до відома низових партійних і радянських організацій – розкуркулення, арешти і виселення розкуркулених родин набирали великого розмаху. До розкуркулених застосовували наступні репресивні заходи: ув'язнення і фізичне знищення; виселення у віддалені райони СРСР; третю категорію розселяли за межами колгоспів. У 1930 році з України у віддалені райони СРСР депортували 31 593 селянських господарств, у 1931 – 32 127 [6, с. 803].

Перш ніж повідати про нищення господаря у с. Зарудді, важливо уяснити спосіб надбання того, що визначає заможність. Загальновідомо, що можливостями, які відкривала Столипінська аграрна реформа у царській Росії, найбільше з поміж інших скористався український селянин. Кілька зарудянських селянських родин, придбавши землі через Селянський банк, виходить на хутір Маклакових: Маклаков Тихін, Маклаков Йосип, Маклаков Костя, Моргун Петро. У селі мешкали заможні селянські родини: брати Краснокутські: Антон, Іван, Яків; Моргун Федір (батько) і Моргун Парфентій (син); Краснокутський Іван Андрійович; Краснокутський Іван Антонович; Моргун Павло Гнатович; брати Тараненки – Корній і Семен; родина Просяників. Радянська влада вбачала у заможному працюютому українському селянину грізну перешкоду у здійсненні планів соціалістичної перебудови сільського господарства. Про сумлінну працю куркулів від зорі до зорі згадує Волювач Лідія Андріївна, 1921 р. н., мешканка с. Заруддя. У родини Маклакова Йосипа Івановича земля знаходилась за хутором. «Рано вранці їдуть вони волами удвох із жінкою у поле в'язати снопи. Туди – сидить вона з куделею на гарбі і снує нитки на веретено, а ввечері повертаються з повною гарбою снопів, а вона причепить куделю до снопа, іде і снує, а чоловік поганяє волів» [3, с. 23, 24]. Тяжко працюючи, заможні родини дбали про власний достаток, прагнули дати освіту дітям, робили матеріальні пожертви на церкву, бідним односельцям. Такі люди користувались авторитетом серед мешканців села, їх цінували за вміння господарювати, за освіченість.

Радянський політичний режим задля здійснення «широкомасштабного експерименту соціальної інженерії» в українському селі потребував виконавців. Монолітне українське село у своєму неприйнятті більшовицької моделі суспільного розвитку ще в час так званого періоду «воєнного комунізму» розколюють організацією у 1920 році – Комітети незаможних селян (комнезами, КНС). На кінець 1920-х років, у період запровадження «надзвичайних заходів», коли розпочали ламати неп, офіційна влада повертається до практики застосування воєнно-комуністичних методів впливу на стан соціальної ситуації в селі. Радянська влада прагне приборкати опір селян-власників руками селянської бідноти. Так, відповідно до постанови ВУЦВКу і РНК УСРР від 3 липня 1929 року 25 % штрафу і грошей, отриманих від продажу майна з торгів, перераховувались у фонди кооперування і колективізації бідноти. Таким чином влада спонукала незаможних бути зацікавленими в експропріації заможних [11, с. 101-102].

У селі Заруддя розкуркулення здійснювали бригади по організації колгоспів, сільська рада, уповноважені по колективізації, партійні і радянські працівники різних рівнів, міліція, органи ОДПУ з обов'язковим залученням незаможників, місцевих активістів, серед яких особливо заповзятими були Неїченко Пилип, Сварієнко Михайло, Сіренко Михайло (Шанталь – вуличне прізвисько).

На початку березня 1930 року в с. Зарудді був організований колгосп ім. Чубаря, який проіснував кілька днів і «розбігся», як згадували старожили. Відсутність матеріально-технічної бази (як-от: технічне оснащення, господарські приміщення – комори, стайні, корівники) викликали обурення і розчарування навіть у тих, хто щиро бажав об'єднатися у колективні господарства. У розпал галопуючого наступу на селянина-одноосібника і першої масової хвилі насильницької колективізації Сталін викладає своє бачення ситуації в країні, пов'язаної з вирішенням проблеми колективізації командно-репресивними методами у статті «Запаморочення від успіхів». Селянське середовище сприйняло її як пряму вказівку добровільно виходити з колгоспу, до якого їх примушували вступати силою. Приводом розгайнувати примусом створений колгосп у Зарудді став «жіночий бунт». Десять 50-60 жінок, обурені незадовільними умовами перебування власної усупільненої худоби в колгоспі, познімали замки з пристосованих приміщень, куди загнали худобу, забрали свій скот і повели до власних осель. Тоді ж вони забрали і сільськогосподарський інвентар, що належав їм [8, арк. 7].

Безперспективність більшовицького методу форсованими темпами колективізувати село не визнавалась радянською владою, а навпаки – влада шукає винних. Майже через рік після невдалої спроби організувати в Зарудді колгосп, у грудні 1930 року заарештовують куркуля Я.С. Краснокутського, а 22 лютого 1931 року, напередодні

весняної посівної кампанії і нової хвилі примусової колективізації, Маклакова Самсона Тихоновича (35 років), Волювача Тимофія Матвійовича (43 роки) [8, арк. 12] Чому саме в цей час? Очевидним є те, що грудневий 1930 року пленум ЦК ВКП(б) директивно накреслив «охопити колективними господарствами степову частину України протягом 1931 року», – це означало завершити тут суцільну колективізацію і ліквідувати куркульство як клас [9, с. 773]. Село Заруддя, будучи степовим селом, підпадало під цю директиву. Головна інтрига по ліквідації куркульства як класу у Зарудді розгорталася в кінці 1930 року – навесні 1931 року.

У серпні 1930 року нарком зовнішньої і внутрішньої торгівлі Анастас Мікоян інформував Сталіна про незадовільний стан з виконанням планів хлібозаготівельної кампанії 1930 року, в якій «неочікуваним виявилось те, що Україна підвела» [9, с. 572]. 15 вересня 1930 року політбюро ЦК ВКП(б) приймає постанову «Про хлібозаготівлі», якою вимагало збільшити хлібозаготівельні плани по СРСР на 1930-31 рік на 117 млн. пуд. Україну зобов'язували збільшити хлібозаготівельні плани по СРСР на 50 млн. пуд. [9, с. 633]. Стенограма пленуму засвідчила неістотні спроби українських посадовців (Косіора, Вейцера) відвести нереальні цифри збільшення хлібозаготівельних планів для України Москвою. Та марно! У розпачі Вейцер кине лише репліку: «Біда наша в тому, що ми приймаємо лише те, що нам спускають» [9, с. 617]. ЦК ВКП(б) «зобов'язує провести накреслене збільшення загальносоюзного плану хлібозаготівель на 117 млн. пуд. головню за рахунок одноосібників», а також націлює на те, що тверді завдання для куркульсько-заможних господарств повинні охопити на місцях 4-5 %, але не більше 7 % [9, с. 634]. Шалений тиск з Центру на селянські господарства не міг досягти успіху з тієї причини, що хліба просто не було. 3 жовтня А. Мікоян у телеграмі інформував Сталіна про те, що у вересні «не вдалося виконати завдання Політбюро по експорту хліба. Головна причина – невиконання заготівель Україною і Північним Кавказом» [9, с. 578].

На місцях «під керівництвом парторганізацій, ...долаючи усілякі контрреволюційні виступи куркульства» [9, с. 634], приступили до виконання збільшених хлібозаготівельних планів. 2 листопада 1930 року президія Зарудянської сільради на своєму засіданні розглянула питання «Про стан виконання верхівкою села плану хлібозаготівлі». Там же було зазначено, що Я.С. Краснокутський недовиконав 100 пуд. накладеного на нього плану хлібозаготівель, а також не міг виконати трудгужовинність, тверді завдання по м'ясозаготівлі, одноразовому збору, придбати акції трактороцентру, сплатити внески по землевпорядкуванню. Прийняте рішення гласило: «Беручи до уваги інформацію голови сільської ради Мелешка, він же голова Центральної комісії по хлібозаготівлі,

що вищезгаданий громадянин злісно не виконав доведеного до нього плану примінути закон уряду від 3 липня 1929 року і накласти штраф таким чином Краснокутському Я.С. у двохкратному розмірі 200 крб» [12, арк. 4]. Згадана постанова надавала права сільрадам самостійно накладати «штрафи адміністративним порядком у межах до п'ятикратного розміру вартості хліба» на ті господарства, які уникатимуть добровільно виконувати хлібозаготівлі. У противному разі майно такого господарства підлягатиме продажу з торгів [11, с. 102].

Доля заможного селянина Я.С. Краснокутського далі розвивалась згідно зі сценарієм, підготовленого радянською владою для українського селянина-виробника. Зрозумілим було те, що знищене на цей час непомірними податками його господарство не в змозі було виконати нереально визначений хлібозаготівельний план, а тим більше двократно накладений штраф. Практика застосування нових репресій (селяни називали це «кратування») набувала відкритого і закінченого характеру, оскільки і однократні податки для заможних господарств були непосильними, а після кратованого оподаткування сподіватись на відродження функціональної доцільності господарств не доводилось. Сільська рада формально мала винести рішення щодо подальшої долі Я.С. Краснокутського. 27 листопада 1930 року сільська рада у довідці мала підтвердити його соціальний стан як куркуля. Однак господарство Я.С. Краснокутського як куркульське піддавалося розкуркуленню ще у 1921 році. На сьогодні воно фактично було знищене непомірними податками впродовж останніх років і констатувати сільській раді про його заможність не доводилось. Тому довідка фіксувала його матеріальний стан до 1917 року: «До революції мав 32 дес. землі, паровий гарнітур, жатку, сівалку, вітряний млин, сільськогосподарський реманент; будівлі: хата, амбар, сарай, повітки, клуна; із худоби: 6 шт. коней, 3 корови, гульовий скот – 5 штук, 5 штук свиней; наймав двох осіб строкових та 5 сезонних. Йому було доведено твердого плану хлібозаготівлі 450 пуд, на 27.XI.30 р. виконав 361 пуд., – довідка закінчується вердиктом. – Взагалі Я.С. Краснокутський небажаний елемент, який в мент переходу різних банд у 1920 році брав участь в організації заходів проти Радянської влади. У сучасний момент теж вороже ставиться до всіх проводимих радміроприємств... На думку сільської Ради, це господарство в останньому році, беручи до уваги злосність невиконання, підлягає остаточній ліквідації як кляси» [12, арк.4]. Господарство Я.С. Краснокутського відразу описують і продають з торгів.

Наступним актом, у відповідності з партійно-радянськими директивами, 7 грудня 1930 року Я.С. Краснокутського, 1887 року народження, було заарештовано. Цього ж дня йому пред'явили звинувачення по ст. 54-10, 54-13 КК УСРР у тому, що «він у 1920 році організував загін із заможних

селян у с. Зарудді і виступив проти червоних загонів. Проводив агітацію серед селян не здавати хліба державі, цим і розвалив колгосп. На ринку розпродав особисту худобу за що було виключено з колгоспу». Однак Я.С. Краснокутський заперечував власну причетність до організації загону. Він пояснив, що у селі в 1921 році був загін із заможних селян, де він був рядовим учасником [12, арк. 4].

Протокол допиту Я.С. Краснокутського зафіксував свідчення сільських активістів, які будували свої твердження у руслі вимог радянської репресивної машини. Свідки: Неїченко Пилип Павлович, Сіренко Михайло Мусійович, Мелешко Іван Хомич по шаблону твердили, що «до заходів радянської влади, як-то – хлібозаготівлі та ін. арештований ставиться вороже, ніколи не погоджувався з заходами радянської влади, вважав їх неправильними і був чужим елементом для радянської влади; хліб довелось брати під тиском. Бідняки бачачи, що Краснокутський не здає хліб, і вони добровільно робили так само. Взагалі, він, Краснокутський, є найзапеклішим противником радянської влади» [12, арк. 4].

7 грудня 1930 року, в день арешту, на допиті, Я.С. Краснокутський засвідчував: «У 1920 чи 1921 році в нашому селі організували загін із заможних селян під керівництвом Моргуна та Мочайла (яких було розстріляно). Був рядовим членом цієї організації за що мене призивали до волревкому, згодом я був звільнений.

Стосовно хлібозаготівель і організації колгоспу я не агітував проти, а іноді казав, що радянська влада робить неправильно, що накладає по багато хліба на селян, які не в змозі такої кількості хліба виконати перед державою. Наприклад, я молотив 314 пудів хліба, а на мене наклали 450 пудів. Весною 1930 року я вступив у СОЗ, де пробув до травня 1930 року, а потім мене викинули за те, що... я не передав до СОЗу воли, а продав їх на приватному ринку... В колективі я лише читав статтю Сталіна, що СОЗи це є добровільно і можна з них також добровільно вийти, а після чого всі члени СОЗа розбіглися і СОЗ більше не існував» [12, арк. 17].

30 квітня 1931 року слідчий, що вів справу Я.С. Краснокутського, дійшов висновку: «Попереднім слідством доведено, що куркуль Я.С. Краснокутський ставив перед собою завдання зриву заходів, які проводила радянська влада на селі, внаслідок чого ці заходи зривались. Організовані СОЗи переважно розпадались, а тому пропоную справу по звинуваченню Я.С. Краснокутського у злочинах, передбачених ст. 54-10 і 13 КК УСРР направити до судової трійки при Колегії ДПУ УСРР із застосуванням до Я.С. Краснокутського соціального заходу – розстріл» [12, арк. 18].

На цій сторінці заведена кримінальна справа на Я.С. Краснокутського обривається, лише короткий лист на адресу ДПУ в Полтавській області від 17.07. 1936 року з Сев-Лагу інформує про те, що

його «було виселено на Північ в адміністративному порядку у період масового виселення» [12, арк. 19]. Це засвідчили і місцеві мешканці, свідки тих подій: Я.С. Краснокутського з дружиною Лукією Федорівною і двома неповнолітніми синами, а також Федора Моргуна з дружиною Палажкою Іванівною було виселено в терміновому порядку на північ Уральської області. Звідти вони з розпачем писали родичам у рідне село: «Тут тільки небо та земля». Старий Федір Моргун не міг змиритися з принизливою долею репресованого і звідти пішки добирався додому, щоб, повернувшись восени 1932 року у село, через кілька днів померти на рідній землі [3, с. 62].

Серед інших заможних зарудянських родин спостерігалась тенденція саморозкуркулитися і вступити до колгоспу, і в такий спосіб уберегти себе і свою родину від політичної розправи. В дійсності надії на толерантність виявилися марними. Зваживши ситуацію, селяни вдаються до щемно болючого кроку – залишити домівку, рідну землю, село і згубитись на новобудовах соціалістичних п'ятирічок: три родини Невмиваків (9 осіб), родина Моргуна Парфентія (5 осіб) – осідають в Дніпропетровську, родина Маклакова Олександра (6 осіб) – виїхала на Донбас, брати Тараненки: Семен та Корній – до Харкова (згодом очолюватимуть управлінські державні і наукові установи республіки і зрештою потраплять під великий маховик політичних репресій 1937 року), родина Моргуна Павла Гнатовича опиниться у сусідньому містечку Кобеляки. Залишать село родини Просяників, Краснокутського Івана Андрійовича, Краснокутського Івана Антоновича. Безліч думок роїлося в головах цих людей, та напевне одна найзворушливіша – повернутись на свою малу батьківщину, торкнутися рідної землі. Пригадують старожити: такі повернулись у гості, у степ, де колись був батьківський хутір (Савранівський), Костя Маклаков у 1960-х роках. Там побачив лише горби від зруйнованих будівель та могили хутірського цвинтаря, які мовчанкою зустріли подорожуючого. Неподалік, тут у степу пас колгоспний скот сільський хлопець Олексій Бондар (Льонька Лізчин, як кликали його по вуличному). Підійшов до хлопця незнайомець, став розпитувати чий він онук. Зав'язалася розмова. Тоді відкрився хто він, чого сюди забрів. Хлопець пригадав розповіді старших: примусова колективізація, розкуркулення, голод. А міцні куркульські хати у селі, переживши лихоліття, нагадували і понині про тих господарів, що назавжди залишили їх. Льонька, набравшись сміливості, став запрошувати подорожного до села. Той подякував за запрошення, за подаровані зворушливі хвилини спогадів, – відмовився, тому, що там, у селі, ще жив активний розбудовувач колгоспного ладу Пилип Неїченко, на совісті якого покалічені долі, загублені десятки людських душ. «Передай людям старшого віку, вони мене пам'ятають, що на свій хутір приходив Костя

Маклаков», – попросив літній чоловік, зняв кашкета, поклонився хлопцеві і попрямував туди, де сходиться небо і земля.

Згаданих вище у тексті заарештованих 22 лютого 1931 року «куркулів»-зарудян Самсона Маклакова, Тимофія Волювача Нарсуд кушцамери м. Кременчука 27-28 серпня 1931 року розглянув справу про звинувачення їх за ст. 54-10 КК УСРР у проведенні підривної роботи в колгоспі, дезорганізації мас з метою розігнати колгосп. Про те, що підсудні не відповідали жодному пункту соціального статусу куркуля, визначеному ст. 29 «Положення про єдиний сільськогосподарський податок» [13, с. 888-889] звісна річ розуміли представники влади, а тому сільська влада у довідках, наданих судовим органам на арештованих фіксувала дані зазвичай з дореволюційних часів. Зокрема, С.Т. Маклаков: «До революції у батька було з майна: хата, 4 повітки, клуня, пара волів, корова, коней не було, 0,5 віялки, 0,5 жатки, землі 30 дес.; батька під час революції розкуркулили, від батька відійшов у 1924 році». Т.М. Волювач: «до революції 40 дес. землі у батька, 2 пари волів, кінь, корова, свині, хата, сарай, клуня, дві повітки, хлів, саж, член хліборобів-власників. Під час революції розкуркулений. У Червоній армії не перебував, у бандах не був. Закінчив народну школу, позбавлений виборчого права, був членом колгоспу, але вийшов по заяві» [8, арк. 3-4]. Судовий вирок був для всіх однаковий: позбавити волі кожного впродовж 5 років, а наступні 5 років не дозволялось проживати в Україні. Цей вирок винесено на основі показань свідків: Ковалю, Неїченка, Сіренка, які вірно прислужувалися більшовицькій владі. Інші свідки, порядні, совісні люди (а саме так їх характеризували односельчани): Г.Ю. Гончар, П.Й. Маклаков, П.І. Моргун, Я.Н. Просяник, П.Г. Мочайло заперечували факт причетності цих людей до розвалу колгоспу. Свідок Просяник Яків Никифорович аргументував свої думки щодо провалу кампанії колективізації: «У колгоспі з початку його організації не могли налагодити роботу, не вміли керувати і тому він розпався, особливо коли почули про статтю Сталіна» [8, арк. 17]. Засуджені винними себе не визнають, подають касаційні скарги 14 вересня до Полтавського міжрайсуду, який залишив вирок у силі. Генеральний прокурор УСРР опротестував це рішення. 7 лютого 1932 року Найвищий Суд України пом'якшив вирок, констатувавши, що «виводи Нарсуду щодо засуджених в агітаційній діяльності, наслідком якої весною 1930 року було частково зірвано колективізацію та розвалено колгосп у с. Зарудді цілком достатньо стверджуються даними слідства по справі, але зважати на те, що агітація проти колективізації тепер не є вже так соціально небезпечною... належить визнати міру соцзахисту за надмірно суворо та не викликаною доцільністю». Однак Найвищий Суд ухвалив визнати їх винними в скоєнні злочину за ст. 54-10 КК УСРР, звинувативши їх у «проведенні

підривної роботи з метою розвалу колгоспу», та позбавити волі в загальних місцях ув'язнення та обмеженими в правах по три роки кожному. 22 квітня 1932 року засуджених було відправлено в Сев-Лаг ОДПУ [12, арк. 3-4].

Після відбування покарання у село повернувся лише Тимофій Волювач, який ніколи ні з ким не ділився враженнями про своє перебування у таборі.

Розкуркулені, знищені радянською владою, господарства цих селян, не являли особливої загрози існуванню радянському політичному режиму. Що ж лежало в основі такого божевільного тиску на звичайних українських хліборобів?

Дослідження динаміки примусових хлібозаготівель, розкуркулення та виселення по різних районах СРСР нібито має багато спільного, але статистика свідчить, що за цими показниками Україна тримає першість, і за розмахом опору теж. Так, зведення № 6 особливого відділу ОДПУ «Про виселення куркульства» (12.06.1931) констатувало, що в Уральську область з України вивезли 6 752 особи, у дорозі перебувало 11 527 осіб, планувалось вивезти 100 тис. Для порівняння: по Північному Кавказу – відповідно – 14 288 осіб і 8 557, планувалось вивезти 52 тис. По БСРР – 8 557 вивезено, у дорозі перебувало – 8 219, планувалось вивезти – 500 осіб [13, с.143]. Серед сухих цифр статистики виселених губилися і сліди колишніх господарів-зарудян.

Знищені примусовими хлібозаготівлями господарства селян-виробників товарного хліба відходили у небуття. «Хліба на селі немає», – заявляли уповноважені по хлібозаготівлях, яких надсилали у села з районів. У довідці ДПУ УСРР «Про хід хлібозаготівель на Україні» від 31 грудня 1931 року констатувалось: «Прикріплені по селах уповноважені займаються виключно підрахунками відсотків виконання плану, заявляють, що хліба на селі немає» [13, с. 218-219].

Політична кампанія розправи з економічно міцним селянином не принесла очікуваних успіхів у наповненні державних комор хлібом. Сформована радянським політичним режимом командно-репресивна система управління селом у кінці 1920-х – на початку 1930-х років методично вела наступ на селян по всьому його соціальному периметру. На Полтавщині уповноваженими РВК «практикуються поголовні обшуки у всіх селян, незважаючи на їх соціальне походження. – Інформували органи ОДПУ. – Часті випадки, коли ці уповноважені зловживають своїм станом, конфісковують при обшуках різноманітні продукти і присвоюють їх» [13, с. 220].

А тим часом РНК і ЦК ВКП(б) 16 лютого 1932 року приймають постанову про утворення фондів ярових зернових культур по всьому СРСР. Україні нав'язали план 9 500 тис. центнерів – найвищий по Союзу [13, с. 260-261]. Командно-репресивний тиск, мов снігова лавина, накочувався на село. Українські селяни нагадували владі про те, що

вони ще пам'ятають, як махати шаблюкою, натякаючи на масовий селянський повстанський рух, який охопив Україну в період національно-визвольних змагань 1917-1920 років. Радянська таємна поліція фіксувала масові виступи і «волинки» серед селян, невдоволених примусовими хлібозаготівлями, насильницькою колективізацією, розкуркуленням, політичними репресіями. В Україні за останній квартал 1931 року – перший квартал 1932 року в масових виступах брали участь 23 039 осіб у 257 виступах. По СРСР відповідно: 55 387 осіб [13, с. 319-350]. Протест селян особливо активно проявлявся в Україні і на Кубані, де проживали етнічні українці. Сталін і його оточення розглядали Україну і Кубань, як місця особливого затятого опору комуністичним методам управління і господарювання. Сталін у листі до Кагановича 11.08.1932 наголошував, що головне зараз Україна: «Якщо не візьмемося зараз же за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити» [14, с. 274].

Голодомор

З цією метою були видані спеціально для України і Кубані постанови політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 року і бюро Північно-Кавказького Крайкому ВКП (б) «Про хід хлібозаготівель і посіву по районах Кубані» від 4 листопада 1932 року, які спонукали здійснювати каральні акції на території України і Кубані, де компактно проживали українці: запроваджують натуральні штрафи, подвірні обходи та економічну блокаду, заносять українські села і кубанські райони на «чорні дошки», створюють бригади з числа колгоспних активістів, які силою вилучали у селян не тільки зерно, але й інші харчі та цінні речі, щоб селяни не змогли їх продати або виміняти на їжу.

Восени 1932 року бригади у складі місцевих активістів та уповноважених з району, як згадували свідки, здійснювали повальні обшуки в оселях зарудян. Усе їстівне дощенту виміталось.

«Тоді, – згадує Волювач Лідія Андріївна, нам говорили, що десь голодують люди і потрібно здавати зерно. З міста приїздив головний уповноважений на прізвище Грачов, а з ним ходили наші місцеві прихвосні з сучого племені – активісти Неїченко Пилип і Сварієнко Михайло – і, коли вдиралися в оселю, то не тільки хліб, а все їстівне виміталось. Ми плакали, матері наші кляли їх, але їх не могло це ні розжалобити, ні зупинити.

На хуторі Маклакових, у господаря Тихона Маклакова, Пилип Неїченко довго ходив по подвір'ю, в будівлі заходив, поки таки знайшов подвійну стіну, всередині якої була схована пшениця. Тоді і ту пшеницю забрали на підводу, і діда Тихона заарештували. А дідові Тихону вслід розлючений активіст Пилип Неїченко, тикаючи палицею у вічі, кричав: «Ах ти, проклятий куркуляко!» По цей день доля Тихона Маклакова невідома. А бабушка Тихониха у розпачі стала на

коліна і почала голосити: «Боже праведний! Пошли йому, Луципіру кару, якщо не йому, то його дітям, якщо не дітям, то його внукам». І за гріх, скоєний проти односельчан, поплатився Пилип Неїченко: його син Пилипко, що навчався у Харкові, за невідомих обставин зник...».

Згадує Ганна Костянтинівна Гончар: «Мама на даху заховала торбинку з кавунцями – і те знайшли і забрали». При найменшому протесті селян зараховували до «куркульських прихвостнів», «ворогів народу». Згадує Віра Василівна Мороз. На її запитання: «Що вам тут потрібно?», сільський активіст Пилип Неїченко, який проводив обшук в її оселі, попередив, щоб вона припинила «ці куркульські розмови». А при черговому обшуку оселі Маклакової Параски у її неповнолітнього сина Петра забрали торбинку сушеного кабака, захованого під сорочину. У сім'ї Антона Антоновича Гончара забрали останні два мішки зерна, прирікши сім'ю на голодну смерть. У цій сім'ї з голоду помер батько – Антон Антонович і троє дочок. Під час обшуків активісти користувались спеціальним пристосуванням – шупами, якими пронизували стіни, дахи, землю, виявляючи таким чином заховане зерно. Клавдія Яківна Гончар згадує, що обшуки здійснювались постійно. Насильницькі хлібозаготівлі призвели до суцільного матеріального зубожіння села. Скрутне становище спонукало селян різними шляхами здобувати харчі. Це не залишилось непоміченим. 7 серпня 1932 року ЦВК і РНК приймають постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності». У народі цей акт прозвали «законом про п'ять колосків». Його жертвами стали одинадцять мешканців села. Іван Григорович М'якенький згадує, що за купівлю вівса у колгоспного конюха йому в січні 1933 року виїзна сесія винесла покарання – 8 років таборів суворого режиму, 5 років виселення і три роки обмеження в правах.

20 односельчан, тимчасово, до запровадження подвірних обходів виїздили у Ромни, де рятувалися картоплею. Косенко Тетяні Семенівні вдалось двічі добратися до Харкова, колишньої столиці України, і звідти на продані домашні речі придбати 60 печених хлібин та і ще й довезти додому. Хліб сушили на сухарі.

Навесні, хто ще міг триматися на ногах, йшов до колгоспу на роботу, за що одержував порцію так званого супу. В хаті розкуркуленого Якова Краснокутського організували громадську їдальню, де кухарки (О.О. Гончар, а згодом Т.С. Косенко) пекли так званий хліб і варили соєвий суп та затірку. В обід сюди приходили знесилені, голодні колгоспники з глечиками і горщиками і вишиковувались в довгу чергу. Згадує Г.К. Гончар: «Цього дня я не змогла вийти на роботу – знесиліла, нестерпно мучив голод. Пухлими ногами, вибиваючись із останніх сил, я доплентала до їдальні, стала в довгу чергу. Тут же чатував

колгоспний активіст Пилип Неїченко. Він, помітивши мене, дочекався, доки дійде до мене черга, а потім з люттю вихопив у мене глечика, розбив його вщент і заявив: «Ледярям немає тут місця!».

Люди намагалися знайти собі роботу там, де видавали продовольчий пайок. Почесний колгоспник Данило Антонович Гончар згадував: «Лежав я безсилий вдома, не міг уже виконувати роботу в колгоспі. Попросив маму продати відрізок тканини на костюм і купити хліба. З'ївши скибку хліба, відчув, що до мене повертаються покинуті сили – уже можу обійти двір. Наступного дня з величезними зусиллями добрався до районної машинно-тракторної станції (МТС), де став працювати трактористом. Водив трактор сам, а заводили удвох – одному не справитися, не було сил. У МТС видавали продовольчий пайок. Завдяки йому і вдалося вижити».

Зворушливою сторінкою того драматичного часу було життя сільського патронату. Восени 1932 року в село з Кременчука прибуло десять дітей-сиріт. Так починав свою діяльність сільський патронат. У час масового голодомору він приймав осиротілих дітей. Часом біля патронату з'являлися підкинуті діти, працювали тут Анастасія Антонівна Гончар, Серафима Йосипівна Котова, Марія Степанівна Шуліка, Євдокія Павлівна Моргун. Вдалося врятувати від голоду тридцять дітей. У кінці літа 1933 року траплялись випадки, коли приходили матері, які залишали своїх дітей під патронатом у голодний час, щоб згодом забрати їх.

У часи жорстокої трагедії колгосп очолив Давид Маркіянович Мороз, який прийшов на місце проклятого людьми попереднього голови Сіренка. Кажуть старожили, що коли б це сталося раніше, смертей на селі було б значно менше. Щодня він сідав свого коня Красавчика і відправлявся на пошуки їжі для колгоспної їдальні. Привозив нехитру їжу у вузликах, торбинках (крупу, борошно), роздобував на Галещинській біофабриці і у підсобних господарствах Кременчуцької суконної і тютюнової фабрик, що функціонували в сусідніх селах.

Навесні 1933 року голодомор досяг свого апогею. Голод косив людей до середини літа 1933 року – часу першого обмолоту жита. Люди гинули від інфекційних хвороб. Багато селян опухали від голоду. Знали, що коли опухнеш вдруге, то вже незабаром прийде смерть. За нашими підрахунками, в селі Зарудді загинуло 105 селян. Мертвих щодня звозили підводою на сільський цвинтар. За ними не плакали, в останню дорогу їх ніхто не проводжав. Хоронили їх і на території оселі (на городах, у погребях). Хто був дужчий – сам відправляв своїх родичів на цвинтар, сам копав могилу, частіше на місці недавнього поховання, де земля була м'якша. Висушене голодом тіло померлого зовсім не захолювало.

Настав час весняної сівби. Непогано перезимувала озимина. Навесні колгосп одержав у Крюківському пункті заготзерна 525 пуд. посівного

зерна. Везли його на 15 підводах у село під охороною.

Урожай літа 1933 року був щедрим. Після першого обмолоту жита колгоспники одержали по півпуда борошна. В хатах запахло хлібом. Люди почали усвідомлювати ціну втраченого. Орина Омелянівна Гончар, яка втратила трьох дочок, згадувала: «Коли я витягла з печі перший спечений хліб, то впала на нього без тям, згадавши своїх дочок, котрі так просили хліба, вмираючи. І ще довго мені вчувався тупіт і гомін моїх дочок, які бігли стежкою до хати».

Варвара Мороз згадувала: «Коли я прийшла до тям, мені вперше стало жалко моїх синочків Гришу і Льоню. Я відкопала їхню могилу в садку, а вони лежали собі такі висушені та пожовклі. В рученьки їм поклала по шматочку хліба. Так я востаннє з ними по-людськи попрощалася».

Людей ще довго не полишав страх перед голодом. Сім'ї дотримувалися жорсткої економії продуктів. Сушили навіть картопляне лушпиння і складали на чорний день. До цього часу в садибах сільських старожилів із року в рік не вибуває мішок з борошном «про запас».

Голодомор-геноцид 1932-1933 року проти українського народу, який скоїв радянський тоталітарний режим, залишив глибокі негативні наслідки в українському суспільстві. Сталася трагедія планетарного масштабу.

Україна пережила суспільний стрес, який і до сьогодні дається взнаки. Радянська тоталітарна держава, доводячи людей до фізичного виснаження, змушувала їх продавати власне сумління, приймати більшовицькі стандарти життя. Доведені до відчаю, люди були ладні за шматок хліба рідного батька продати. Доноси породжували страх у суспільстві. Страх бути оговореним, засудженим несудовими органами, страх в одну мить бути покараним без слідства і суду представником влади, ДПУ, сільськими активістами, а чи то і позбавленим життя, розлученим із родиною, позбавленим майна, виселеним за межі села тощо.

Страх оселився в душі донедавна волелюбного народу. Посилилася боязнь перед посадовою особою. Нелегким, а іноді і неможливим виявляється відстоювання власної позиції.

Стався «відхід від християнської культури як типу цивілізації» [15, с. 20]. Безбожні уповноважені разом з сільськими активістами відкрито глумилися над почуттями віруючих. Вони безкарно оскверняли храми, шукаючи там схованку для хліба.

Підірвані основи загальнолюдської моралі, які були споконвіку притаманні українському суспільству. Сільські активісти, наперед знаючи, що хліба у односельців немає, жорстко знущались над своїми, принижували їх людську гідність. Радянський режим сформував безсоромну аморальну владу, яка повела війну проти всього народу.

З початком 1930-х років у СРСР зріс рівень публічної брехні, неправди, які набували системного характеру. Керівники держави-комуни заявляли: «Життя стало краще, життя стало веселіше!», або «Спасибо тов. Сталину за наше счастливое детство!». Суспільний рух відбувався не у правовому руслі, а відповідно до волі одноособового політичного лідера. Нехтувалися засади громадянського суспільства і правової держави, нехтувалися права людини. Радянський тоталітарний режим вніс у суспільну традицію

соціальну покору і приниження. Входили в суспільний обіг телефонне право, яке підміняло правові стандарти, бруталізувалось повсякденне буття.

Знецінювалось саме людське життя. Вольовим одноосібним рішенням людина позбавлялась права на життя, а пояснювалось це принципом революційної доцільності. Стався злам суспільних цінностей, ігнорування яких призвело до соціальної трагедії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гуревич А.Я. Уроки Люсьєна Февра // Люсьєн Февр. Бої за історію. – М.: Наука, 1991.
2. Данилов В. Трагедія советської деревни. Коллективізація і раскулачівання. Редакторське вступне слово // Трагедія советської деревни. Коллективізація і раскулачівання. 1927-1939. Документи і матеріали. В 5-ти тт. / Т.1. Май 1927-ноябрь 1929 / Под. ред. В. Данилова, Р. Маннінг, Л. Виолы. – М.: «РОССПЭН», 1999.
3. Капустян Ганна. Пам'ять 33-го кличе молодих: Спогади свідків і слово історика (науково-пошуковий проект). – Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2008.
4. Якименко М.А. Українське село: сім десятиліть перебудови. – Полтава, 1993.
5. Російський державний архів соціально-політичної історії, ф. 558, оп. 11, спр. 153.
6. Трагедія советської деревни. Коллективізація і раскулачівання. 1927-1939. Документи і матеріали. В 5-ти тт. / Т. 1. Май 1927-ноябрь 1929 / Под. ред. В. Данилова, Р. Маннінг, Л. Виолы. – М.: «РОССПЭН», 1999.
7. Лемкін Рафаель: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Редактор Роман Сербін, упорядник Олеся Стасюк. – К.: Майстерня книги, 2009.
8. Архів Управління СБУ по Полтавській області. Основний фонд слідчих справ, спр. 4683.
9. Трагедія советської деревни. Коллективізація і раскулачівання. 1927-1939. Документи і матеріали. В 5-ти тт. / Т. 2. Май 1927-ноябрь 1929 / Под. ред. В. Данилова, Р. Маннінг, Л. Виолы. – М.: «РОССПЭН», 2000.
10. Сталін Й. – Твори. – Т. 12.
11. Коллективізація і голод на Україні. 1929-1933 / Зб. док. і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1992.
12. Архів Управління СБУ по Полтавській області. Основний фонд слідчих справ, спр. 10993.
13. Трагедія советської деревни. Коллективізація і раскулачівання. 1927-1939. Документи і матеріали. В 5-ти тт. / Т. 3. Конец 1930-1933 / Под. ред. В. Данилова, Р. Маннінг, Л. Виолы. – М.: «РОССПЭН», 2001.
14. Сталин и Каганович. Переписка 1931-1936 гг. – М., 2001.
15. Васильєв В.Ю., Хоптяр Ю.А. Селянство Поділля у голодоморі 1932-1933 рр. // Голод 1932-1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки. Матеріали респ. конф. 20.10.1993 р. – Хмельницький, 1993.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я.В. Верменич**, д.і.н., професор **П.М. Тригуб**

© Г.Т. Капустян, 2010

Стаття надійшла до редакції 25.02.2010

РЕЛІГІЙНИЙ ТРАДИЦІОНАЛІЗМ ПРОТИ ПОЛІТИКИ РУМУНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ (кінець 1930-х – червень 1940 р.)

У статті розглядаються характерні моменти церковно-релігійного життя Південної Бессарабії у передвоєнне десятиліття. Відображено, яким чином слов'янське населення краю протистояло спробам румунської влади і церкви позбавити його права на віросповідання та богослужіння рідною мовою.

Ключові слова: Південна Бессарабія, православ'я, славизм, сектантство.

В статье рассматриваются характерные моменты церковно-религиозной жизни Южной Бессарабии в предвоенное десятилетие. Отражено, каким образом славянское население края противостояло попыткам румынской власти и церкви лишить его права на вероисповедание и богослужение на родном языке.

Ключевые слова: Южная Бессарабия, православие, славизм, сектантство.

In the article the typical moments of South Bessarabia church-religious life are shown. It is displayed the way Slavonic population of the territory resisted the attempts of Romanian authorities and church to deprive it the right on religion and divine service in the native language.

Key words: South Bessarabia, orthodoxy, slavism, sectarianism.

Актуальність обраної проблеми є безперечною з цілої низки аргументацій:

а) оскільки, сьогодення ставить перед суспільством і релігійною громадою краю все нові й досить гострі питання, на які, маємо в цьому тверду впевненість, можуть лише відповісти фахівці-історики;

б) оскільки, в національній літературі повністю відсутні праці з даної тематики, а значить історіографія проблеми надто звужена і потребує наукової актуалізації;

в) оскільки, зарубіжні історики, перед усім статті П. Шорнікова (Молдова) [13] і А. Жуковського (Франція) [3], репрезентуючи християнське життя в Південній Бессарабії, не вичерпують проблеми – перший, з позицій російського православ'я, а другий, з погляду на інтереси діаспори.

Певним внеском у розробку проблеми були й наші монографії [5], що вийшли у 2006 та 2008 роках, проте, опираючись на нові джерела, маємо змогу продовжити висвітлення деяких питань релігійного традиціоналізму.

З часів Першої світової війни і до червня 1940 року, населена переважно православними християнами, південна частина Бессарабії перебувала у складі Румунії. Загальна площа цієї території становила близько 14,5 тис. км². За переписом 1939 року на теренах Акерманського (за румунського адміністрування м. Акерман називався

Cețății-Albe – Четатя-Албе. Зараз – м. Білгород-Дністровський Одеської області) та Ізмаїльського повітів українці та росіяни разом становили відповідно 39 % і 34,7 % від всього населення [4, с. 37]. У абсолютному вираженні в південно-бессарабських повітах мешкало разом 232,5 тис. українців і росіян, з них, в Акерманському повіті – 143,5 тис. і майже 89 тис. осіб у Ізмаїльському.

За результатами згаданого перепису загалом на цих теренах мешкало біля 624 тис. осіб. Інші дані, які наводив свого часу історик А. Жуковський, зазначають що на зазначених землях проживало 650 тис. жителів [3, с. 83]. На протипагу дослідникам, архівні джерела ДАОО (фонд Ізмаїльського обкому КП(б)У) за 1941 рік подають, на нашу думку, значно завищену чисельність населення Ізмаїльської області на межі 800 тис. мешканців [2, арк. 50]. Стосовно населення і його національного складу відмічається у примітці, що більшість жителів області становлять українці, їх понад 300 тис. і росіяни – до 200 тис. осіб, переважна більшість українців і росіян мешкала у містах Ізмаїл, Акерман, Кілія та в Бородінському, Старокозацькому, Татарбунарському, Суворовському, Лиманському районах. У Болградському і Ново-Іванівському районах проживали болгари (понад 140 тис.). Чисельність інших національностей краю мала такий вигляд: понад 60 тис. молдаван, біля 5,2 тис. гагаузів, понад 5,7 тис.

євреїв та біля 11 тис. представників інших національностей. Преважна більшість з них добре володіли російською, українською і румунською мовами.

Проте, навіть враховуючи неточності підрахунків, очевидні розбіжності, які перед усім можна пояснити невизначеністю самого населення щодо їх національної приналежності, підкреслимо – українці становили понад третину населення Півдня Бессарабії. У купі з росіянами, болгарами та іншим балканським населенням, чисельність слов'ян наближалася до 65-67 % мешканців [1, с. 74-75]. Поряд з тим, кишинівський історик П. Шорніков, в якійсь мірі, залишаючись на проросійських великодержавницьких позиціях і відкидаючи факт переважної частки українців у регіоні, стверджує, що в Ізмаїльському повіті саме «росіяни та інші слов'яни становили біля 70 % населення» [13, с.159]. На нашу думку, значно важливішим є, передусім, те, що переважача слов'янська частка саме і визначала специфіку релігійного життя краю. Оскільки за винятком невеликої групи циган, німців та євреїв, які в незначній мірі лише репрезентували конфесійно-етнічне розмаїття, переважна більшість населення була віровідданою споконвічному Православ'ю та його відгалуженням.

Однак, ще з початку 20-х років ХХ ст. у Південній Бессарабії, досить гостро стояла проблема духовно-релігійної юрисдикції православних приходів. Оскільки, церква та її ієрархи з давнини користувалися значним впливом на суспільство, румунська влада також намагалася через церковно-адміністративні структури виправдати і укріпити свою присутність у Бессарабії та завдяки румунізаторській політиці серед православного населення закріпитися на перспективу. Впродовж усього періоду 20-30-х років йшла непримиренна боротьба Священного Синоду Румунської автокефальної православної церкви за чисельний прошарок представників південно-бессарабського православного кліру з метою їх відокремлення від митрополії Російської православної церкви. Остання, до окупації Румунією (в січні 1918 року) нараховувала три єпархії (Кишинівську, Хотинську та Болградсько-Ізмаїльську) до яких входили 1 084 приходи, 27 монастирів, 7 чернечих скитів та 3 духовні семінарії [13, с. 159].

Синод, румунські клірики та місцева адміністрація у передвоєнне десятиліття намагалися обмежити у церковному житті півдня Бессарабії функціонування церковнослов'янської та російської (української) мов. Передусім через заборону викладання у семінаріях та духовних училищах, вилучення стародавніх книг, заборону священикам читати проповіді тощо.

Наступним кроком у підкоренні бессарабських церков румунській патріархії та проведенні румунізації православного життя було впровадження у жовтні 1924 року церковного календаря, виправленого відповідно до Григоріанського. Цей факт

став причиною подальшого багаторічного конфлікту між духовенством та православною віруючою громадою, який тягнувся до самої війни. Часто конфлікт переростав у селянські бунти та масові заворушення.

У 1930-ті роки існування Російської православної церкви (далі – РПЦ) відстоювалося багатонаціональним рухом, в якому брали участь усі, хто був проти румунізації, у тому числі росіяни, українці, болгари й русифіковані молдавани.

Дослідник П. Шорніков наводить заяву одного з лідерів російського національно-релігійного руху у Бессарабії Г. Цамуталі, який визначав відмінності між Російською та Румунською помісними церквами: «1. Ми здійснюємо богослужіння слов'янською мовою, тобто нашою національною церковною мовою, що є відміною не за суттю, а лише за формою; 2. Ми користуємося у церкві старим календарем. Однак ми вважаємо, що разом з Румунською Церквою ми сповідуємо ту ж Східну Православну Віру. Тому ми просимо Румунську Церкву прийняти нас до свого канонічного преклоніння, звичайно, за умови збереження вказаних особливостей, з яких витікають без сумніву наступні права: 1. Мати свої окремі церковні Общини, в яких служба проводилась слов'янською мовою і за старим календарем; 2. Обирати членів кліру, що дозволяється Церковними канонами і що має місце в деяких Православних Східних Церквах...» [13, с. 164].

Звичайно ж румунські ортодокси не збиралися відступати від своєї мети. Останнім аргументом Румунського патріархату у канонічній дискусії було цькування тих представників кліру, які були прихильниками старого стилю. Політична поліція постійно вимагала від церковних архієреїв сприяння у нагляді за населенням і приборканні «вилазок з метою русифікації». У жовтні 1937 року були засуджені за відправлення культу за старим стилем, попри заборону єпископії, священики Борис Бінецький, Дмитро Стецкевич та інші. Через кілька місяців сігуранца звинуватила у проведенні «панславистської» пропаганди групу жінок – прихожанок цих священиків.

Наприкінці 30-х років ХХ ст. єпископію Cetății-Albe – Ismail (далі – Четатя-Албе – Ізмаїл) очолював ревний прихильник румунізації єпископ Діонісій, якого з 19 вересня 1941 року замінив єпископ Полікарп. На чолі Румунської автокефальної православної церкви, Священного Синоду був патріарх Никодим. З точки зору церковно-адміністративного підпорядкування бессарабські землі входили до єпархії Четатя-Албе – Ізмаїл з чисельними парафіями, що розташовувалися у трьох повітах (жудецах). Кожний повіт поділявся на круги. Разом в єпархії налічувалося 10 кругів – у Ізмаїльському і Кахульському по 3 і в Четатя-Албському – 4.

Наприкінці 30-х років ХХ ст., за даними єпархіального секретаріату, який надіслав інформацію згідно із запитом Міністерства освіти і

культів Румунії у повітах: Ізмаїл, Кахул (зараз – Республіка Молдова) та Четатя-Албе налічувалося 220 парафій з православними храмами у містах і сільських общинах (комунах) [6, арк. 40-46]. Серед названих повітів найчисельнішим був Четатя-Албський (Білгород-Дністровський), який налічував 86 парафій. У Ізмаїльському та Кахульському відповідно було 70 і 64. Оскільки саме українці, росіяни та болгари мешкали переважно в Ізмаїльському та Четатя-Албському повітах, а це 156 православних парафій, то етно-конфесійний чинник у стосунках місцевої православної громади з румунською владою та Священним Синодом Румунської Православної Церкви був, на нашу думку, визначальним. Звичайно ж така ситуація зберігалася у передвоєнні роки і до самого приходу радянської влади на ці землі влітку 1940 року і продовжувалася впродовж усього періоду румунської окупації, до літа 1944 року.

Національно-релігійну проблему в даному регіоні не можна розглядати інакше, аніж під кутом мовної політики румунської влади щодо інших православних, тобто місцевого населення, окрім, можливо, молдавського. Саме проблема мовного плюралізму у церковному богослужінні румунами категорично заперечувалася, як, власне, і в інших сторонах життя.

Румунська православна церква як невід’ємна духовна інституція румунської держави, перебуваючи на бессарабських теренах, керувалися новою конституцією Румунії, де у 94 Артикулі, в категоричній формі наголошувалось: «Румунська мова є офіційною мовою в Державі». Виходячи з цього, командування корпусу 3-ї румунської армії, що розквартирувалася також і на теренах Бессарабії, своїм розпорядженням № 13 від 13 лютого 1938 р., за підтримки Ради Міністрів та Патріарха Румунії забороняло усім службовцям публічно розмовляти іноземною мовою під час служби, за винятком випадків, дозволених законом чи регламентом. Церква тут вбачала й свою важливу роль та завдання.

Так, єпископ Діонісій у своїй резиденції в Ізмаїлі, 6 квітня 1938 року видав «Циркуляр усім протопопам парафій, монастирів, каплиць, церков єпископії і кафедральних м. Ізмаїла» [7, арк. 109], в якому визначив у межах «національних кордонів» ряд жорстких вимог.

По-перше, усі служби (акафісти, поліхронії тощо), що мали відбуватися в церквах та каплицях офіційних чи приватних, повинні були виконуватися лише румунською мовою. Клірики мали піклуватися, щоб усі написи російськими буквами, із зовнішніх та внутрішніх церковних стін й інших об’єктів культури, були замінені румунською мовою.

По-друге, використання іншої мови у святих службах дозволялося лише тільки тоді, коли запрошені до храму прихожани не знають румунської.

По-третє, за спільним бажанням архієпископа Кишинівського та командування 3-ї армії, щоб жодного слова не вимовлялося іншою мовою, крім румунської в молитовних будинках, визнаних законом. Окрім того, на різних зібраннях сектантів: штундо-баптистів, баптистів, адвентистів, молоканів та інших всі проповідники та слухачі мають користуватися виключно тільки румунською мовою як у живій формі, так і на письмі.

По-четверте, за умови, коли протопопи чи парафія матимуть потребу у проведенні будь-якої конференції чи диспуту із сектантами російською чи слов’янською мовами, потрібно заздалегідь просити уповноваженого від єпископа із зазначенням особи місіонера, місця, дати і часу, щоб надіслати на те дозвіл.

І на кінець, вимагалось від кліру єпархії не підтримувати розмови по-слов’янськи в парафіях ні на вулицях, а ні на базарах, а лише користуватися румунською мовою. Усі церковнослужителі повинні були терміново виконати зазначене вище, щоб уникнути судових санкцій для непокірних.

Такий «драконівський» циркуляр і переслідування з боку жандармів та поліції «релігійних традиціоналістів» визвали невдоволення серед слов’янського населення Бессарабії, особливо там, де воно компактно проживало. Почалося масове звернення з різного роду петиціями і проханнями до місцевих та єпархіальних архієреїв з боку поодиноких та колективних захисників місцевого православ’я. Тут доречно навести лист (повний текст див.: 5, с. 221-222), підписаний Георгієм Чернявським, від імені мешканців комуни Кара-Мехмет (зараз – с. Вишневе Одеської області) і датований 18 квітня 1938 року, до отця Федора, священика церкви Св. Іоанна Богослова. У ньому, між іншим, говорилося: «За розпорядженням уряду, по всій Румунії, у православних церквах, служба Божа повинна здійснюватися виключно тільки румунською мовою, однак, навіть зараз, усі старожили, до сих пір, не навчилися говорити порумунськи. Ці старожили-українці, перестали ходити до православної церкви, адже вони розуміють службу Богу в церкві виключно тільки церковнослов’янською... Уся служба, – пояснює далі Г. Чернявський, – мені знайома церковнослов’янською, а румунською – зовсім нічого не зрозуміло; немає в мені того почуття, того ревного ставлення, яке було до сих пір, я не можу славити Господа Бога тими молитвами, тією хвалою, якою я висловлювався зрозумілою мені мовою...» [7, арк. 117].

Не тільки законослухняні православні віруючі, але й сектантські відгалуження, особливо баптисти, не визнавали ніяких обмежень румунської влади і продовжували серед населення релігійну пропаганду свого віровчення та проводили церковні богослужіння російською/українською (часто в документах ототожнювалось) мовами.

Стурбований невиконанням розпорядження, єпископ Діонісій надіслав звернення до священнослужителів, в якому акцентував увагу на наступному: «Останнім часом отримуємо скарги від кліру, що баптисти у протигагу усіх настанов користуються і сьогодні під час публічних релігійних служб тільки російською мовою...» тому, керуючись зверненням Міністерства культів і мистецтв № 16507 від 9 квітня 1938 року на адресу голови общин баптистів м. Кишинева, просив усіх священників «заборонити сектам здійснювати релігійну службу, як і проповідання, російською мовою. Або ж, дозволити у парафіях з компактним населенням, яке приналежне до національних меншин, російської чи болгарської, богослужіння однієї сторони» [7, арк. 119]. Такий підхід ієрарха мав під собою вагомі підстави. Щоб запобігти впливу сектантів на віруючих через мовленнєву духовну практику, серед деяких місцевих православних кліриків виникали пропозиції до екзарха про надання мові «меншин» (йдеться про слов'янську) офіційного характеру в богослужіннях. Наприклад, лист за № 810/938 від протопопа 3 круга Ізмаїльського повіту та звернення № 58/938 пароха церкви Св. Матері Мироносиці в Ізмаїлі пропонували саме такий підхід до вирішення справи задля збереження православних парафій від відтоку віруючих та «зараження сектантством».

Релігійна напруга у краї змусила церковних ієрархів Бессарабії послабити явний румунізаторський тиск на слов'янське населення і шукати певної модернізації у вирішенні мовного питання в церковних богослужіннях. 3 червня 1938 року єпископія видала розпорядження, в якому доводила до відома клір про те, що попередній циркуляр Священного Синоду за № 2833 від 18 травня того ж року, зазнав деяких змін. Суть їх полягала у тому, щоби у селах з переважаючим румунським населенням служби відправлялися тільки румунською, а в селах зі слов'янською популяцією чи з переважаючою часткою слов'ян, більша частина служби мала проводитись румунською і лише по одній ектенії і по одній молитві слов'янською [8, арк. 1]. З цією метою було надіслано до місцевих протопопів таблицю з етнічною та релігійною класифікацією парафій.

Румунська церковна ієрархія та Міністерство культів, будучи наляканими відтоком віруючого населення від одержавленої і унітарної румунської церкви до різних (часто неконтрольованих) сект, змушене таки було йти на поступки, хоч і не втрачало надії на широку і повсюдну румунізацію.

Вдаючись до систематичних перевірок керівництво єпископії у такий спосіб підтримувала стабільне та покірливо-умиротворене становище підлеглих парафій усіх без винятку південно-бессарабських округ. Інспекторським перевіркам піддавались питання як суто адміністративно-церковного життя парафій, так і культурно-релігійного. У першу чергу вияснялося: ставлення

до своїх пастирських обов'язків священників та іншого церковного кліру, міра задоволення ними духовних потреб парафіян; існування будь-яких розбіжностей у церковних службах та поміж священниками в храмах; наявність уніфікації відповідно до загальноприйнятих норм богослужіння тощо.

Значна увага також приділялась внутрішньому та зовнішньому стану культових споруд, вчасному їх ремонту, забезпеченню необхідними для діяльності книгами, речами та ритуальним посудом. Так, протопоп 1-го кругу Ізмаїльського повіту Віктор Беров після інспектування у серпні 1939 року – лютому 1940 року парафій Чишма-Вирунта (зараз – с. Криничне Болградського району) та Дермендере (зараз – с. Каланчак Ізмаїльського району Одеської області) констатував, що «службу в цих селах проводять у церковках стареньких, але тримають у чистоті й порядку. Храми обладнані усім необхідним для церковного богослужіння. Стосунки між кліром добрі, як і поміж парафіями. Клір відповідально виконує свої обов'язки по відношенню до церкви і до самих парафіян, завдяки чому спостерігається мир і спокій у селах. У культурно-духовній царині населення досить благочестиве завдяки тому, що настоятелі храмів священники Ілля Зубко та Андрій Куликовський, разом з дияконами А. Агурою і В. Мар'яном багато працюють над тим, щоби людські душі перейняли евангельським ідеалом» [9, арк. 7, 9].

Зазвичай така ситуація повною мірою задовольняла керівництво єпископії, тільки б не було проявів релігійного сепаратизму, сектантства чи славізму. Останнє, вважалось також негативним явищем, оскільки підтримувалось православними ієрархами Російської православної церкви з Радянського Союзу. Глибокі корені російського православ'я, пророшені в бессарабських землях ще з початку XIX століття, викоринити румунській владі було досить складно.

Безперечно, що одним з основних чинників, який сприяв духовному протистоянню насильницькій румунізації, був тісний зв'язок місцевих осередків православ'я з провідними духовними центрами Російської православної церкви через книжність та духовну літературу. Боже слово викладене у святих писаннях було багатовіковим надбанням православних храмів цього регіону. Кожний церковний осередок мав десятки старовинних духовних книг, різних видань Біблії, збірок літургій тощо. Наскільки міцною була духовна основа служителів культу свідчить наявність ритуальних книжок, написаних слов'янською мовою в ізмаїльських храмах: церкві Св. Димитрія і соборі Св. Миколая. У інвентарному списку бібліотеки церкви Св. Димитрія на початку 1941 року було зареєстровано 67 назв книжок духовного змісту [12, арк. 4-5]. Серед них значилися: 2 примірники «Октоїха» (1845), «Треби» (1813), «Апостол» (1891), «Пантікослов» (1813), «Мінеї 12 місяців» (1834), чотири примірники «Псалтиря»

(60-80-ті року XIX ст.), чотири великих і три малих «Літургій», акафісти Святих Варвари, Іоанна Хрестителя, Матері Божої, Матері Божої Казанської, Іоанна Богослова, Сімеона, Матері Божої Скорботної Радості, Пророка Іллі, Матері Божої «Неопалима купина», Марії Магдалини, Господа Ісуса Христа, Миколая, Святої Богородиці, Серафима Саровського, Кирила і Мефодія та ін.

Як правило, цю духовно-культува література була видана типографіями Києво-Печерської та Почаївської лавр у дореволюційний період. Духовно-пастирський фонд бібліотеки собору Св. Миколая в Ізмаїлі нараховував 36 найменувань книг, загальною кількістю 69 томів. Більшість богословських видань було видруковано у типографіях Священного Синоду в Москві і Санкт-Петербурзі на сто років раніше від подій 1930-х років [12, арк. 7-7зв.].

Духовне керівництво румунської церкви, прекрасно розуміло й те, що саме через простого служителя культури – священика як безпосереднього носія і пропагандиста румунської монархічності та християнізму, можна впливати на віруючих та співчуваючих православним бессарабцям. Архієреї єпископії Четатя-Албе – Ізмаїл робили все можливе, заради заохочення представників духовництва в їхній місіонерській та пастирській діяльності. Серед форм відзнаки «відданих справі Христовій» кліриків були нагороди у вигляді грошових премій, грамот, коштовностей і різноманітних подарунків тощо. Окрім матеріальних та моральних відзнак, клірикам надавалися також титули та звання, які були своєрідним ступенем у

кар'єрному просуванні по сходинках церковної «табелі о рангах». Так, у грудні 1939 року було нагороджено 19 кліриків, а 3 січня 1940 року архієпископ Діонісій підписав список для нагород ще на 12 осіб духовного звання. Напередодні пасхалій 1940 року було відзначено 87 протопопів та членів єпархіальної ради, з них 8 – святыми іконами, 6 – посохом, 9 – званням «Почесний протоіерей», 22 – нагороджено визолоченими хрестами, 23 – кулонами, 48 були відзначені благословенням і грамотами архієпископа [10, арк. 1-48]. А 16 травня того ж року були заохочені ще 65 представників духовенства та причту, переважно цінними подарунками та грошовими преміями у розмірі від 50 до 500 лей та 45 кліриків отримали грамоти, священицькі посади, наперсні визолочені хрести [11, арк. 1-48] тощо. З часом ці ж віддані Патріархатові Румунської ПЦ клірики стануть основою місіонерських груп, які направлятимуться за Дністер у «Трансністрію» з метою євангелізації місцевого населення.

Наприкінці, виділимо ряд характерних моментів у церковно-релігійному житті Південної Бессарабії. Позбавляючи прав місцевого слов'янського населення на віросповідання та богослужіння рідною мовою, румунська влада і церква у такий спосіб викоринювала його споконвічні духовні традиції, намагалася підпорядкувати його релігійне і світське життя. У свою чергу, слов'янське населення краю било на сполох, протистояло викориненню давніх традицій та віри, продовжувало зберігати канони православ'я, які були роками укорінені в цих землях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боечко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боечко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К.: «Основи», Ін-т держ. управл. та місцев. самовряд. при Кабінеті Міністрів України, 1994. – 168, [1] с.
2. Державний архів Одеської області, ф. 4980, оп. 1, спр. 53.
3. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрія, 1941-1944 / Аркадій Жуковський // Український історик (Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен). – 1987. – Рік XXIV, ч. 1-4 (93-96). – С. 83-96.
4. Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939-1945) / Володимир Литвин. – К.: Вид. дім «Лі-Терра», 2004. – 464, [1] с.
5. Михайлуца М.І. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-1944 рр.) / Микола Іванович Михайлуца. – Одеса : «Optimum», 2006. – 237 с., іл. – (Наукове видання); Його ж. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945) / Микола Іванович Михайлуца. – Одеса: «ВМВ», 2008. – 392 с. – (Історія Православної церкви).
6. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі – КУ«ІА»), ф. 110, оп. 1, спр. 437.
7. КУ «ІА», ф. 110, оп. 1, спр. 673.
8. КУ «ІА», ф. 110, оп. 1, спр. 710.
9. КУ «ІА», ф. 110, оп. 1, спр. 711.
10. КУ «ІА», ф. 110, оп. 1, спр. 718.
11. КУ «ІА», ф. 110, оп. 1, спр. 731.
12. КУ «ІА», ф. 110, оп. 1, спр. 1801.
13. Шорников П.М. Политика румынских властей и кризис православной церкви в Бессарабии. 1918-1940 годы / П.М. Шорников // Отечественная история (М.). – 1998. – № 5. – С. 158-167.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор Я.В. Верменич, д.і.н., професор П.М. Тригуб

© М.І. Михайлуца, 2010

Стаття надійшла до редакції 23.03.2010

***ІСТОРІОГРАФІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.
ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ
НАУКИ В УКРАЇНІ***

НЕВІДОМІ СТОРІНКИ РЕПРЕСОВАНОГО КРАЄЗНАВСТВА: ДО БІОГРАФІЇ МИКОЛИ ЕРНСТА

До наукового обігу вводиться невідоме раніше листування відомого кримознавця, археолога Миколи Ернста до його брата – визначного діяча українського музеєзнавства, організатора пам'яткоохоронної справи Федора Ернста. Корпус епістолярю був виявлений і атрибутований професором А.А. Непомнящим, і є цікавим джерелом у вивченні розвитку науки на території Кримського півострову в 20-х роках ХХ ст., зокрема – історії Таврійського університету й біографій діячів науки у Криму вказаного часу.

Ключові слова: Микола Ернст, Федір Ернст, кримознавство, охорона пам'яток.

В научный оборот вводится неизвестный ранее корпус архивных биографических документов крупного крымоведа, археолога Николая Эрнста. В том числе его письма к брату – крупному деятелю музееведения Украины, организатору памятничоохранительной работы Федору Эрнсту. Эпистолярный корпус был выявлен и атрибутирован профессором А.А. Непомнящим. Письма являются интересным источником о развитии науки на полуострове в 20-е годы ХХ в., истории Таврического университета, биографии деятелей науки.

Ключевые слова: Николай Эрнст, Федор Эрнст, крымоведение, охрана памятников.

In the scientific turnover is introduced the earlier unknown collection of letters written by an archaeologist and a prominent expert on the Crimean Studies – Nikolay Ernst. In particular the letters to his brother Fedor Ernst, who was an eminent figure in Ukrainian museology and also an organiser of the archaeological sites' protective campaign. This collection was brought to light by professor A.A. Nepomnyaschiy. The letters are considered to be an interesting source giving an outlook on the science development of the peninsular in the 20-s of the ХХ century, also recollecting the Taurida University history and some biographies of scholars.

Key words: Nicolay Ernst, Fedor Ernst, Crimean Studies, cultural legacy protection.

В останні десятиліття методологічні пошуки світової історіографії все більше зосереджувалися на напрямі мікроісторії. Учені з різних країн справедливо констатували, що саме в історії індивіда й «новій біографічній історії» найбільш чітко та наочно ставилася ключова методологічна проблема співвідношення і сумісності мікро- й макроаналізу. У результаті, ми прагнемо відповісти на питання, яким чином успадковані культурні традиції, уявлення визначали поведінку людей (увесь хід подій, їхні наслідки) у специфічних історичних обставинах. У контексті сучасних мікроісторичних підходів зовнішня форма історико-біографічних досліджень наповнилася новим змістом. Тенденції, що сповна виразно виявилися в цій сфері, свідчать про народження нового напрямку зі специфічними дослідницькими завданнями – персональної історії. Основним об'єктом її студій є персональні тексти, а предметом дослідження – історія одного життя в усій її

унікальності та повноті. При цьому цілком природно, що у фокус біографічного дослідження попадає внутрішній світ людини, його емоційне життя, пошук розуму, стосунки з колегами. Саме тому в «новій біографічній історії» особливе значення надається виявленню автобіографічної складової різних документів [1, с. 262-268].

В історії кримознавства 20-х років ХХ століття ім'я Миколи Львовича Ернста (1889-1956) займає одне з ключових місць. Перший директор – практично організатор Центрального музею Тавриди, перший завідувач бібліотеки Таврійського університету, видатний археолог і подвижник пам'яткоохоронної роботи, професор Кримського університету (педагогічного інституту імені товариша М.В. Фрунзе), організатор науки, наступник Арсенія Івановича Маркевича на посту голови Таврійського товариства історії, археології й етнографії – ось далеко неповний перелік для характеристики діяльності М.Л. Ернста тієї епохи [2].

Після арешту Миколи Львовича 1938 року за шпигунство на користь Німеччини й германо-фільську пропаганду в кримознавстві на згадку його імені на довгі роки було накладено табу. Першими, хто зробив значний крок до повернення правдивої інформації про роль Миколи Львовича в розвитку науки, стали член-кореспондент АН УРСР С.Н. Бібіков, який добре знав М.Л. Ернста за спільними археологічними дослідженнями в Криму в 20-х роках [3] та професор І.М. Храпунов [4].

Численні біографічні документи Миколи Львовича, які ми виявили останніми роками в різних архівах Санкт-Петербурга й Києва, дозволяють доповнити дані про перипетії його долі, підкріпити або уточнити установлені відомості. Кожен зі знайдених документів, що відноситься до характеристики діяльності такої знакової для історії вивчення Криму фігури, як М.Л. Ернст, становить безперечний інтерес, а введення корпусу цих історичних джерел до наукового обігу дозволить об'єктивно відновити історію історичної науки в Криму в цілому. Це тим більше актуально, що невеликий особовий фонд дослідника, який оформився в Державному архіві в Автономній Республіці Крим уже після смерті М.Л. Ернста з документів, переданих його дружиною (ф. Р-3283), фрагментарно відображає його різнобічну діяльність у кримознавстві довоєнного періоду. Дружина Миколи Львовича Софія Миколаївна Олтаржевська так пояснювала це в листі до відомого українського історика, доктора історичних наук, професора Сергія Івановича Білоконя від 14 червня 1974 року: *«Під час арешту М.Л. всі матеріали, документи, над яким[и] він працював, всі праці його, що вже вийшли друком, листи та багато іншого, були вилучені. Словом, всі ящики письмового столу М.Л. і полиці книжкові з виданими працями були спустошені. Після реабілітації М.Л. мені нічого не повернули, посилаючись на те, що все вилучене нібито було знищено»* [5, с. 239-240].

Серед корпусу нових біографічних джерел, перш за все, виокремимо корпус анкет, які власноручно заповнив М.Л. Ернст, що відклалися у фонді «Комісія «Наука та її працівники в межах СРСР» (1924-1930), Комісія «Наука та науковці СРСР» (1930-1932), Комітет обліку науковців і вивчення наукових сил СРСР (1932-1934)» Санкт-Петербурзької філії Архіву Російської академії наук. Хронологічно п'ять виявлених там анкет охоплюють 1926-1933 роки [6, арк. 80-85А].

Першу з них заповнив історик 8 травня 1926 року. Науковий ступінь вказано як «doktor phil.», посада: завідувач Археологічного відділу Центрального музею Тавриди, секретар Таврійського товариства історії, археології й етнографії. Спеціальність, в якій проводить наукові дослідження, вказана «археологія й історія Криму», а «наукова в ній сфера» як «Старожитності Криму доісторичні та середньовічні» [6, арк. 80]. Документ містить інформацію про службу й домашню адресу.

Аналогічними за інформативністю є анкети, заповнені з п'ятиденним інтервалом: 15 і 20 вересня 1926 року [6, арк. 81,82]. Вочевидь, анкетування проводилося різними місцевими науковими установами, де співробітничав краєзнавець, кожне з яких централізовано відправляло інформацію про своїх співробітників до Ленінграда. Найінформативнішою є чотирьохсторінкова анкета, заповнена 1930 року, де детально викладено життєвий шлях дослідника [6, арк. 83-84зв.]. Тут М.Л. Ернст вказав, що співробітничав в Кримському обласному бюро краєзнавства, Таврійському товаристві історії, археології й етнографії та Всесоюзному товаристві культурних зв'язків із закордоном. У анкеті міститься перелік найважливіших наукових праць краєзнавця, який охоплює 13 назв [6, арк.84зв.].

Остання з анкет М.Л. Ернста, що збереглася в цьому фонді, датована 12 вересня 1933 року, де «син інженера, безпартійний» він повідомляв лише основні біографічні дані [6, арк. 85зв.]. На окремому аркуші додано «Список наукових праць М.Л. Ернста», складений його рукою, який повторює публікації, названі в анкеті 1930 року [6, арк. 85Азв.].

Анкетні дані доповнюють відомостями з епістолярної спадщини найважливіших діячів кримознавства тієї епохи уривки спогадів про Миколу Львовича.

Предки вченого-кримознавця переселилися до України з Німеччини на початку ХІХ століття. Дід Миколи Львовича з боку батька працював на поміщицьких суконних фабриках у Волинській, Київській і Полтавській губерніях. Батько, так і не здобувши шкільної освіти, хлопчиком служив прикажчиком у київських торгівельних фірмах, а пізніше став співробітником страхового товариства «Надія» [7, арк.1; 8, арк. 26]. За соціальним станом він вважався купцем другої гільдії. У Глухові Людвіг Ернст мав у власності невелику фабрику з виробництва мотузок [5, с. 12]. Дід з боку матері Данило-Микола Миколайович Неєзе народився 1818 року в Ризі. 1854 року Рада Київського університету Святого Володимира обрала його вченим аптекарем зі званням ад'юнкт-професора [5, с. 12]. Мати Ернста – Христина – здобула домашню освіту [8, арк. 18-21]. У родині Ернстів було шестеро дітей. Дочки Євгенія (народилася близько 1877 р.), Олена (народилася близько 1880 р.), син Георгій (народився близько 1883 р.), дочка Віра (народилася близько 1887 р.). Наймолодшим був брат Теодор-Ріхард (народився 1891 р.). Останній – Федір Людвігович Ернст – став видатним істориком мистецтва й діячем у галузі охорони пам'яток історії та культури України [5, с. 12-13]. Микола Львович народився 23 вересня 1889 року (саме так він вказував в анкетах) у Києві [9, арк.80].

1900 року родина втратила батька, і вони були змушені переїхати до Глухова, щоб стежити за станом справ на фабриці [5, с. 13-14]. У Глухові – відомому українському культурному центрі –

Микола навчався в гімназії, яку закінчив 1907 року. Не маючи достатньо засобів для продовження навчання синів у Росії, родина змушена була погодитися з пропозицією дядька – відомого київського лікаря-окуліста Ернста Миколайовича Неезе (1850-1930), який запропонував фінансову допомогу братам Миколі та Федору для здобуття вищої освіти з обов'язковою умовою, що навчатися вони будуть у Берлінському університеті, який свого часу закінчив він сам [5, с. 18-19]. Із 1907 року Микола став студентом Берлінського університету, де вивчав історію на історичному відділенні філософського факультету [9, арк. 83зв.]. Йому пощастило слухати лекції таких блискучих істориків як Ганс Дельбрюк і Едуард Майєр. У ці роки разом із братом Теодором, який після закінчення гімназії також став студентом цього ж факультету, вони об'їхали безліч старовинних міст, познайомилися зі всесвітньовідомими музейними колекціями Німеччини й Австрії. Випускною дисертацією Миколи стало дослідження «Ставлення Москви до кримських татар за Івана III і Василя III».

1911 року, відразу після закінчення університетського курсу, Микола Львович приїжджає до Києва. Тут він отримав посаду бібліотекаря в Університеті Святого Володимира (1911-1914). Вже після від'їзду М.Л. Ернста з Німеччини 1912 року в берлінському науковому виданні було надруковано його статтю «Перші набіги кримських татар на Південну Росію» [10].

Початок Першої світової війни перервав діяльність Миколи Львовича в Київському університеті, де у нього встигли скластися наукові зв'язки з професорами М.В. Довнар-Запольським, В.С. Іконниковим, Т.Д. Флоринським. Нагнітання антинімецьких настроїв у Києві пов'язувалося з гучним викриттям резидента німецько-австрійської розвідки Олександра Оскаровича Альтшиллера, який мешкав у власному будинку № 24 у Києві на Ковальській вулиці. Агентом німців виявився і господар київського кінотеатру (Хрещатик, 38) Антон Шанцер [5, с. 26-27]. Братів Миколу та Федора Ернстів заарештували. До 23 серпня їх тримали у «палацовій дільниці», а потім вислали на проживання в організованому в селі Куртамиш Томської області таборі для німців. Особливо гостро час заслання переживав молодший брат Миколи – Федір. За спогадами його дружини, «вирушаючи до лісу, він [Федір – А. Н.] бився там головою об дерева, поки біль у скривавленій голові не перемагав біль моральну. У такому стані його кілька разів заставав М.Л., який серйозно побоювався за здоровий глузд молодшого брата» [11, с. 278-279].

Цікаво, що, як свідчать заповнені М.Л. Ернстом пізніше анкети, в 1914-1917 роках, Микола Львович працював завідувачем бібліотеки в Київському комерційному інституті. Час висилки в цих документах взагалі не відбився [9, арк. 83]. Вочевидь, він не хотів афішувати цей період своєї біографії.

Дійсно, 1 травня 1914 року М.Л. Ернста було обрано на посаду бібліотекаря Київського комерційного інституту, але правління вузу потім відмінило цю постанову [12, арк. 8; 16]. З Києва вислали всіх представників родини Ернстів, навіть його стару матір. Вони змогли повернутися до Києва лише в серпні 1917 року [5, с. 29], прийняли присягу на вірність Росії та її Тимчасовому уряду. Початок революційного безладу в Києві й організація Української Центральної ради вплинули на рішення Миколи Львовича не залишатися в Україні. Чіткий курс лідерів українського національного руху на автономію від Росії М.Л. Ернст не поділяв.

У серпні 1917 року Микола Львович переїхав до Петрограда, де спочатку влаштувався позаштатним службовцем у Російську публічну бібліотеку, а з 8 квітня 1918 року прийнятий співробітником читального залу [13, арк. 27, № 16]. Для вивчення цього нетривалого петроградського періоду життя М.Л. Ернста інтерес становить справа «Про службу М.Л. Ернста», що збереглася у Відділі архівних документів Російської національної бібліотеки. У заяві до Ради Російської публічної бібліотеки від бібліотекаря М.Л. Ернста значилося:

«Повторюючи цим свою заяву від 23-го серпня минул. року, уклінно прошу взяти мене службовцем Російської Публічної Бібліотеки. З 1911-го року я перебував на службі в бібліотеці Київського Університету, а потім був завідувачем бібліотеки Київського Комерційного Інституту. За фахом я російський історик і надрукував ряд наукових праць і статей. Працював я в більшості бібліотек Росії та Заходу, маю ступінь доктора філософії Берлінського університету й знаю значну частину європейських мов.»

Петроград. 26 березня 1918 р.

Микола Ернст.

Адреса: Петроград, Митнинська вул., 22, кв. 9. кут 8-ї Різдявної» [14, арк. 1].

Директор бібліотеки Ернест Львович Радлов у листі від 11 квітня 1918 року (№ 390) повідомляв М.Л. Ернсту:

«Милостивий государь

Микола Львович.

Російська Публічна Бібліотека має честь повідомити Вас, що згідно з постановою Ради Бібліотеки Вас визначено позаштатним службовцем Бібліотеки, з окладом у розмірі 325 крб. на місяць із 6 квітня 1918 р.» [14, арк. 3].

Те, що М.Л. Ернст вільно володів іноземними мовами (німецькою і французькою) зумовив його перехід із 19 червня 1918 року у відділення «Rossica», де сконцентрована література про Росію на всіх мовах світу [13, арк. 32, № 30].

На засіданні Малого Комітету бібліотеки було вирішено про звільнення М.Л. Ернста «у зв'язку з розпорядженням властей про виїзд його на Україну як українського громадянина» [15, с. 652]. У службовій документації бібліотеки виявлено

різничитання в даті остаточного звільнення Миколи Львовича [15, с. 652]. Найпізніше з розпоряджень, що зустрічаються, про його звільнення з Російської публічної бібліотеки з 1 листопада 1918 р. датовано 20 грудня 1918 року [13, арк. 45, № 59].

Приїхавши з Петрограда до Сімферополя, Микола Львович Ернст потрапив у творче, насичене духом просвіти, висококультурне середовище. Річ у тім, що, на відміну від інших регіонів колишньої Російської імперії, революційні події 1917 року й подальші перипетії Громадянської війни не звели нанівець у Криму діяльність місцевого вченого співтовариства, а навпаки, активізували наукову роботу в регіоні, що, перш за все, позначилося на працях Таврійської вченої архівної комісії. Рятуючись від революційного лихоліття, в Криму тоді опинилося багато видатних учених, у тому числі – істориків. Так, у ті роки сюди приїхали зі столиць відомі учені-гуманітарії: історик мистецтва член-кореспондент Академії наук Дмитро Власович Айналов (член ТВАК із 3 червня 1919 р.), філософ і теолог Сергій Миколайович Булгаков (член ТВАК із 15 листопада 1919 р.), історики Георгій Володимирович Вернадський (член ТВАК із 15 листопада 1919 р.) і Борис Дмитрович Греков (член ТВАК із 9 лютого 1919 р.), історик мистецтва, академік Никодим Павлович Кондаков (член ТВАК із 1891 р.), літературознавець Євген В'ячеславович Петухов (член ТВАК із 15 листопада 1919 р.), професори Новоросійського університету в Одесі Олексій Миколайович Деревицький (член ТВАК із 1896 р.) й Іван Андрійович Лінниченко (член ТВАК із 1902 р.) і багато інших видатних діячів [16, с. 91-130].

Молодий енергійний німець швидко влився в оточення місцевої інтелектуальної еліти. Маючи досвід роботи у великих книгосховищах, він став завідувачем Наукової бібліотеки Таврійського університету (1918-1921). Одночасно Микола Львович отримав посаду приват-доцента, пізніше – професора відразу на двох кафедрах вузу: російської історії та німецької мови. 1920 року він одночасно влаштувався на роботу в Центральний музей Тавриди завідувачем. Саме на нього лягла вся важка ноша організації нового музею в Сімферополі. Прослуживши завідувачем до 1922 року, Микола Львович перейшов на посаду завідувача археологічного відділу музею [9, арк. 83].

Із перших днів своєї появи в Криму М.Л. Ернст значну увагу приділяв вивченню місцевих старожитностей, археологічним дослідженням. Він активно включився у подвижницьку діяльність місцевої інтелігенції з охорони культурної спадщини.

У Рукописному архіві Інституту історії матеріальної культури зберігся важливий документ, що висвітлює історію наукового життя Криму тієї епохи. Це лист завідувача КримОХРІСу Гліба Анатолійовича Бонч-Осмоловського (1890-1943), відомого антрополога та етнографа, в Академію історії матеріальної культури, датований 23 липня 1921 року. У ньому повідомлялося, що «в

листопаді 1920 р. в Сімферополі при ОХРІС утворилася Вчена Народа» і просив столичних колег сприяти зміцненню становища Вченої Народи та ставив питання про об'єднання кримської Вченої Народи з Російською академією наук [17, арк. 12].

У складеному А.І. Полкановим у грудні 1921 року «Нарисі діяльності Вченої Народи при КримОХРІСі за 1-й рік його існування» перераховувалися «найважливіші доповіді, що читалися й обговорювалися на засіданнях». Серед інших – доповіді М.Л. Ернста: «Неолітична стоянка біля села Сабли Сімферопольського повіту (звіт про дослідження)»; «Неолітична стоянка біля печери Кизил-Коба (звіт про дослідження)»; «Пушкінський будиночок у Гурзуфі, його стан і подальша доля (звіт про поїздку)»; «Неолітична стоянка біля гори Кара-Даг (звіт про дослідження)»; «Стан музеїв і старожитностей Керчі та Феодосії й заходи з їх охорони (звіт про поїздку)»; «Стан старожитностей і музеїв у Судаку та Новому Світі (звіт про поїздку)» [18, арк. 5-6зв].

Серед всілякого корпусу історичних джерел, які допомагають відновити історію вивчення Криму, більш рельєфно відчуті особливості пульсації наукового життя на півострові в різні епохи, ми виокремлюємо й активно розробляємо, перш за все, епістолярну спадщину кримознавців [19]. Справжнім відкриттям для історії науки стали виявлені нами в особовому архівному фонді відомого українського історика, мистецтвознавця, музеєзнавця і діяча пам'яткоохоронної сфери Федора Людвіговича Ернста (1891-1942) листи до нього брата – Миколи Львовича. Справу не атрибутовано: має заголовок «Листи Ф.Л. Ернсту якогось Колі».

Листи М.Л. Ернста, що збереглися, братові охоплюють період із лютого 1921 до листопада 1930 року. Брати – колеги на терені вивчення та охорони культурної спадщини – були дружні й постійно підтримували листування. Це підтверджують рядки листа дружини Федора Людвіговича Тамари Львівни, адресованого професорові Сергію Івановичу Білоконю від 22 жовтня 1967 року: ««Кіулей» він називав жартома свого брата Миколу Людвіговича, з яким був дружний і пов'язаний загальними науковими інтересами. Це був також видатний дослідник – історик і археолог» [5, с. 270]. Зі змісту листування видно, що в особовому архівному фонді Федора Людвіговича відклалися не всі листи брата. Про це свідчить розрив сюжетних ліній, значні інколи хронологічні лакуни (до декількох років). При цьому в окремих випадках збереглися щомісячні послання, що свідчить про системність епістолярного спілкування братів.

Перше зі збережених листів датовано 20 лютого 1921 року. Для нас воно особливо цікаве тим, що цей складний період становлення нових радянських порядків на півострові – час страшного голоду, що забрав тисячі людських життів, і

розрухи, – менше інших охоплено наявною в нашому розпорядженні епістолярною спадщиною інших діячів кримознавства. М.Л. Ернст повідомляв брату: «У мене настрої менш життєрадісний, ніж звичайно. Дуже страждаю від холоду, в чому, правда, значною мірою сам винен, оскільки не запасся дровами вчасно, повіривши обіцянкам Університету. А тут як навмисно ще незвично довга зима. Словом, руки клянуть і неможливо займатися. Увечері горить, як у Нестора Літописця, лампада. Це також не підіймає настрої. Обідаю в радянській їдальні, де дають пригорілу пшеничну кашу. Платні не платять 4 місяці, оскільки в Криму немає радянських грошей. Продавати мені нічого, бо крашу частину мого гардероба вкрали солдати. Словом, не добре.

Тим часом, роботи скільки завгодно. Правда, в Університеті скасували Історико-філологічний факультет, так що лекції мої припинилися. Проте я тоді почав читати на Природничому факультеті курс «Доісторична людина». (Я взагалі вдарився в археологію).

Багато роботи по бібліотеці. Крім того, влаштовується тут Центральний музей Тавриди – археологічний і художній, в якому я перебуваю директором. Звичайно маса роботи, метушині. І за все це отримуєш фунт хліба й трохи пригорілої каші. Прикро. <...>

Провів я напр. гарне літо, полазивши вздовж по горах в околицях Бахчисарая, досліджуючи район поселень стародавніх готів, їхні укріплення, печерні міста. Потім бродив по Південному березі з такою ж метою. Привіз із собою багато малюнків, планів, нотаток. Харчувався, правда, чортзначим, ночував, де Бог пошле й терпів різні негоди аж до «зелених» у горах, але відчував себе чудово і був сповна задоволений <...>» [20, арк. 1-13в.].

4 липня 1921 року Микола Львович повідомляв брату: «Проводжу літо досить рухливим способом. Рухаюся багато по місту й по Криму. У місті в мене маса роботи, оскільки я перебуваю в декількох установах» [20, арк. 2]. Таку трудову завзятість він прозаїчно пояснював необхідністю «гонити за пайками»: «Я працюю в університеті на двох посадах, у музеї, в Кавалерійському училищі (!), в Зовнішторзі (!) та Фінвідділі (!). Яке я маю відношення до цих останніх установ, відає один Аллах. Ось і ганяю цілими днями по місту, висунувши язика» [20, арк. 2]. У цьому ж листі М.Л. Ернст розповідає про наукову поїздку по маршруту Карасубазар – Феодосія – Керч, під час якої він оглядав пам'ятки археології, знайомився з історією й етнографією кримчаків [20, арк. 3-3зв.].

У наступних листах Миколи Львовича, наприклад, від 5 листопада 1923 року, міститься все більше інформації про проведені ним археологічні розкопки «печери за 25 верст від Сімферополя» [20, арк. 5-6].

Події 1924 року дійшли до нас відразу в чотирьох листах М.Л. Ернста до брата. У посланні

від 21 травня 1924 року він повідомляв: «Удома писав потроху, та всі речі, яких не можна надрукувати. Ніяк не можу пересилити себе й писати різну плоску популярщину для екскурсантів, а це тепер єдиний товар у попиті. Читав спорадично лекції, регулярно в Університеті не читав – дратує атмосфера» [20, арк. 9].

У двох наступних листах (від 30 червня й 12 липня) Микола Львович обумовлював деталі приїзду Федора Людвіговича до Криму, організації його відпочинку та культурно-наукової програми (огляд кримських старожитностей і розкопок). Київському гостю хотілося побувати в Севастополі й оглянути археологічні пам'ятки Південно-Західного Криму та Південного берега. Брат домовився про його проживання в Херсонесі [20, арк. 10,11.].

23 жовтня М.Л. Ернст повідомляв до Києва: «КримРаднарком зажадав, щоб копати татарську старовину в Бахчисарай. Довелося копати. Вийшло досить цікаво. Копав я разом із московським археологом Башкировим. Розкопували стародавнє татарське кладовище біля станції. Викопували старі надгробки, що пішли в землю, які виявилися дуже цікавими, у вигляді саркофагів (але не порожніх усередині) з прекрасними орнаментами арабськими та візантійськими й прекрасними написами. Датовані кінцем XIV-го – початком XV-го століття. Розкопали й декілька поховань і також один родовий склеп з п'ятьма небіжчиками, дуже цікавий за будівельною конструкцією» [20, арк.13-13зв.].

2 березня 1925 року в листі до брата М.Л. Ернст ділився враженнями про Другу Всесоюзну конференцію з краєзнавства, що проходила у грудні 1924 року в Москві. Кримські АСРР на ній представляли О.І. Полканов і М.Л. Ернст. Микола Львович повідомляв в листі, що «Я дуже близько зійшовся на з'їзді зі Спициним; у гуртожитку спав на сусідньому з ним ліжку, так що ми цілими ночами розмовляли. Він чудовий старий» [20, арк. 15зв.].

Листи М.Л. Ернста є цікавим джерелом і про проведення першої Всесоюзної археологічної конференції в Керчі. 1926 року виповнювалося 100-річчя від дня офіційного заснування Керченського музею старожитностей. Кримські краєзнавці справедливо вважали за необхідне відзначити цю круглу дату проведенням у Керчі наукової конференції. Звісно, мався на увазі Археологічний з'їзд, скликаний за дореволюційними класичними канонами, проте всім було зрозуміло, що про таку назву зборів радянських археологів не може йтися. За організацію конференції взявся КримОХРІС спільно з Керченським археологічним музеєм. 17 лютого 1926 року Микола Львович повідомляв Федору Людвіговичу: «передбачається всесоюзний археологічний з'їзд у Керчі та Херсонесі з нагоди століття Керченського музею. Напевно, буде дуже цікаво. Адже вперше після 1911 року...» [20, арк. 17зв.].

27 березня М. Л. Ернст писав до Києва: «Конкретно вирішено питання про скликання з нагоди столітнього ювілею Керченського музею «Все-союзної Конференції Археологів» у Керчі на початку вересня. Конференцію скликає Головна наука РСФФР. Для здійснення ювілею взагалі й Конференції, зокрема утворено три комітети – один у нас, кримський, один у Москві в Головнауці та один у Пітері в Академії Іст[орії] Мат[еріальної] Култ[ури]. Оскільки від нас виходила ініціатива, то ми продовжуємо її тримати в руках, виробляємо програму ювілею і конференції, списки запрошуваних та ін. Спочатку Головна наука хотіла додати програмі конференції характер винятково присвячений керченській археології. За нашим наполяганням вона розширила програму в тому сенсі, що «на Конференції читаються доповіді з галузі археології Криму і культур Південної Росії, пов'язаних із Кримом». Хоча з Кримом можна пов'язати все, що завгодно, все ж ми наполягаємо тимем, щоб програма була ще більше розширена й охоплювала взагалі всю російську археологію. без сумніву, так і буде, навіть якщо в офіційній програмі й значимість наведена вище формула. Ми прагнемо до того, щоб це було продовження колишніх археологічних з'їздів.

Із нагоди ювілею буде виставка археологічної роботи музею за 100 років (креслення, карти й ін.), будуть відкриті всі катакомби з фресками, завжди закопані (я за 7 років перебування в Криму їх ще жодного разу не бачив) – це виняткової рідкості випадок. Буде влаштовано ряд цікавих екскурсій в Німфей, Мірмікіон, до Асандрового валу, на гору Оук і на Тамань. Після з'їзду можна буде ще зробити якусь подорож скопом по Криму.

Зі зручностей передбачається залізнична знижка на 50 %, безкоштовна ночівля і дуже здешевлені харчі» [20, арк. 19-19зв.].

Микола Львович радився з братом, які українські наукові установи та товариства запрошувати, пропонував київським ученим «виявити ініціативу» та створити в українській столиці «Комітет сприяння конференції». Він справедливо відмітив, що «Бажано, звичайно, щоб приїхали діяльні люди й поменше роззяв, кустарщиків і наукових панночок» [20, арк. 19зв.].

До питання про археологічну конференцію в Керчі М.Л. Ернст знову повертається в листі 27 травня 1926 року: «На твоє запитання про Керченський з'їзд можу тобі повідомити, що він, мабуть, відбудеться, але, можливо, у скромних розмірах, бо мало сподівань на асигнування сум. Узагалі, раз справа в руках Головнауки, то вона йде черепашичними кроками й нетямучо. Ми зі свого боку все підготували в лютому-березні, а вони до сьогодні ні з місця, навіть запрошень ще не надсилають. Можуть цим дуже зіпсувати справу. Гроші власне потрібні не стільки на з'їзд, скільки на ознаменування ювілею ремонтами, преміями й ін., а для з'їзду потрібні гроші маленькі» [20, арк. 20]. У цьому ж листі Микола Львович детально розповів про результати своїх археологічних досліджень на Неаполі.

Штрихи створюють цілісний портрет. Зібрані по крупицях в архівах Києва та Санкт-Петербурга відомості дозволяють нам формувати невідомий досі образ багатогранної особи видатного діяча кримознавства Миколи Львовича Ернста. Поки що ми знайомимо краєзнавців лише з незначною частиною зібраних матеріалів про цю людину. Відтворення його повного образу й ролі у кримознавчих дослідженнях ще попереду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Репина Л.П. История исторического знания / Л.П. Репина, В.В. Зверева, М.Ю. Парамонова. – М. : Дрофа, 2004. – 288 с.
2. Бикова Т.Б. Ернст Микола Львович / Т.Б. Бикова // *Енциклопедія історії України*. – К. : Наукова думка, 2005. – Т. 3. – С. 46-47.
3. Бібіков С.М. Микола Львович Ернст: До 75-річчя з дня народження / С.М. Бібіков // *Археологія*. – 1964. – Т. 16. – С. 232-233.
4. Храпунов І.М. Микола Львович Ернст / І.М. Храпунов // *Археологія*. – 1989. – № 4. – С. 111-115.
5. Білокінь С.І. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст / С.І. Білокінь / *Ін-т історії України НАН України*. – К., 2006. – 355 с.
6. Санкт-Петербурзька філія Архіву Російської академії наук (далі – ПФАРАН), ф. 155, оп. 2, спр. 794.
7. Національні архівні фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (далі – НАФРФІМФЕ), ф.13, оп.1, спр.1.
8. НАФРФІМФЕ, ф. 13, оп. 1, спр. 2.
9. ПФАРАН, ф. 155, оп. 2, спр. 794.
10. Ernst N. Die ersten Einfälle der Krymtataren in Südrussland // *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*. – Berlin, 1912. – Bd. 3. – H. 1. – S. 1-58.
11. Эрнст Т.Л. [Воспоминания] / Т.Л. Эрнст // Білокінь С.І. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст / С.І. Білокінь / *Ін-т історії України НАН України*. – К., 2006. – С. 278-279.
12. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 391.
13. Російська національна бібліотека, відділ архівних документів (далі – РНБ ВАД), ф.2, оп.1 (1917 р.), накази та розпорядження.
14. РНБ ВАД, ф.10/1, Особова справа М.Л. Ернста.
15. Михеева Г.В. Эрнст Николай Львович / Г.В. Михеева // *Сотрудники Российской национальной библиотеки – деятели науки и культуры: Биографический словарь. Т. 2: Российская Публичная библиотека – Государственная Публичная библиотека в Ленинграде, 1918-1930.* – Санкт-Петербург : Алетейя, 1999. – С. 652.

16. Непомнящий А.А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения / А.А. Непомнящий. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. – (Биобиблиография крымоведения; Вып. 3). – 432 с.
17. Інститут історії матеріальної культури РАН, науковий архів, рукописний відділ (далі – ІІМК РАН НА РВ), ф. 2, оп. 1 (1921 р.), спр. 71.
18. ІІМК РАН НА РВ, ф. 2, оп. 1 (1922 р.), спр. 57.
19. Див. докладніше: Непомнящий А.А. Подвижники крымоведения / А.А. Непомнящий. – Симферополь, 2006. – Т. 1. – 324 с., ил. – (Биобиблиография крымоведения; Вып. 7); Т. 2: TAURICA ORIENTALIA. – Симферополь, 2008. – 600 с., ил. – (Биобиблиография крымоведения; Вып. 12).
20. НАФРФІМФЕ, ф. 13, оп. 3, спр. 56.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я.В. Верменич**, д.і.н., професор **П.М. Тригуб**

© А.А. Непомнящий, 2010

Стаття надійшла до редакції 02.02.2010

ІСТОРИЧНА НАУКА ЗА ПРОФЕСОРОМ БЕРНГЕЙМОМ: *non multa, sed multum**

Автор, використовуючи матеріали досліджень німецького професора Бернгейма та сучасних українських і російських вчених, підіймає проблеми концептуально-теоретичного та практично-гуманітарного рівня сьогоденної історичної науки.

Ключові слова: історія, наука, методологія, освіта, традиції, співробітництво, культурна спадщина.

Автор, используя материалы исследований немецкого профессора Бернгейма и современных украинских и российских учёных, поднимает проблемы концептуально-теоретического и практически-гуманитарного уровня современной исторической науки.

Ключевые слова: история, наука, методология, образование, традиции, сотрудничество, культурное наследие.

Taking as a basis the investigations materials of German professor Berngeym and modern Ukrainian and Russian scholars, the author explores the nowadays science problems of conceptually-theoretical and practically-humanitarian levels.

Key words: History, Science, methodology, education, traditions, collaboration, cultural legacy.

Власне, мова піде як про загальне призначення історії, так і головні напрямки її розвитку, поняття та завдання сучасної історичної науки.

Коли мені пощастило придбати і прочитати книгу німецького професора Бернгейма у перекладі професора С.Є. Сабаніна «Введение в историческую науку» (Москва, 1908) [1], спало на думку, а що змінилося у підходах, поняттях, принципах історії за минулі понад 100 років? Саме в цьому полягають її актуальність, й новітність проблеми.

Був і ще один поштовх до написання статті – це науково-популярне видання професора Наталі Яковенко «Вступ до історії» (Київ, 2007) [2], де на початку (стор. 11) авторка стверджує: «Історик, як відомо, працює перевізником на переправі між теперішнім і минулим – возить туристів на той бік річки забуття...» [2, с.11].

По-перше, ніколи не хотілося бути таким-собі Хароном, який, за грецькою міфологією, перевозив померлих (до речі, за гроші) до воріт бога Аїда (за однією з версій античного міфу, вхід до царства «підземного Зевса», знаходився на території України, десь у Криму) [3, с.10].

По-друге, не зовсім, м'яко кажучи етичним є те, що сучасне покоління землян називають «туристами».

По-третє, навряд чи сьогоденна історія як наука заслужила бути зведеною, за призначенням, до «річки забуття».

Давайте розберемося й почнемо з найпростішого і, водночас, найголовнішого – що таке історична наука, відштовхуючись від думки вченого початку ХХ століття (Бернгейма) й окремих сучасних істориків (підходи яких, за міркуванням автора, є цікавими, нетрадиційними, перспективними).

«Словом «історія» означаються не тільки самі факти і події, а також і історичні свідчення, історичні дослідження, історичні повествовання і історична наука» (мовою оригінала) – стверджує професор Бернгейм [1, с. 1]. Більше того, за переконанням німецького дослідника, у розвитку історії можна виділити три головні ступені.

Перша. Оповідна історія, в якій «обмежуються передачею або перерахуванням історичного матеріалу в його безпосередньому хронологічному порядку, бо цей матеріал є цікавим» [1, с. 3].

Достатньо оригінальною представляється оцінка Бернгеймом внеску в історичну науку Геродота: «...у 440 році до Р.Х. Геродот створив класичний витвір, в якому описав битви греків з персами і тим самим заслужив прізвисько «батька історії». Зі списків чиновників різних історичних нотатків у таблицях створилися у греків, а потім і у римлян докладні літописи і хроніки, все більше й більше спрямовуючи інтерес й увагу істориків на внутрішній зв'язок і мотиви подій» [1, с. 4].

Посилається на «батька історії» й українська дослідниця Наталя Яковенко: «...Геродот з Галікарпаса (бл. 484-425 до н.е.) сформулював на початку своїх «Історій» власне завдання отак: «Тут виклад дослідження [думаю, перекладач – Андрій Білецький – мимоволі осучаснив слово «історія», бо йдеться таки про «розпитування», – Н.Я] турійця Геродота, проведеного для того, щоб зроблене людьми з часом не забулося, і щоб великі та дивовижні діяння як греків, так і варварів не залишилися невідомими...» [2, с. 19]. Мені, на жаль (чи, на щастя), не відомо, хто такий Андрій Білецький і його переклад, бо у Вибраній бібліографії «Вступу до історії» [2, с. 341-345] будь-яке посилання на нього відсутнє.

Зважаючи на те, що сьогоденна джерельна база, на яку спирається текст грецького оригіналу, достатньо широка й різноманітна, принаймні, загальновідомі 46 рукописів X – XV століть, що зберігаються у бібліотеках Риму, Флоренції, Мілана, Мадрида, Парижу, Оксфорда, Кембриджа, Тейдельберга та інших міст, змушений підкреслити лише два моменти.

Перший. Це – наукові, ґрунтовні, аргументовані дослідження як самої праці, так і творчості Геродота російських вчених С. Лур'є, А. Доватура, В. Струве [4].

Другий. Наведу перші рядки «Історії» Геродота у перекладі Г. Стратановського (Москва, 2006): «Геродот з Галікарпаса зібрав і записав ці свідчення [в оригіналі – викладення подій, отриманих шляхом розпитувань] – С.П., щоб минулі події з ходом часу не прийшли у забуття і великі, і здивованню достойні діяння [з грецької достовірніше – успіхи] – С.П.] як еллінів, так і варварів не залишилися у небутті...» [5, с. 5].

Безумовно, правий український історик Михайло Чугуенко, коли пише: «Класики історичної науки Геродот, Тит Лівій, Гай Саллюстій, Сіма Цян-це передусім талановиті оповідачі цікавих історій про людей, країни, народи. Ось чому навіть виявлення у них очевидних фактичних помилок, неточностей або неправдоподібних пояснень анітрохи не відбивається на загальній цінності їхніх творів. Саме завдяки незаперечним літературним достоїнствам класичне історичне оповідання не застаріває» [3, с. 9].

Друга ступінь, за Бернгеймом, – це «повчаюча (прагматична) історія». Він підкреслює наступне: «Перший свідомий класичний представник цього напрямку є афінянин Фукидід (приблизно між 460 і 400 р. до Р.Х.) з його «Пелопонеською війною». Він прямо каже, що його праця має за мету дати точне уявлення про минулі події і разом з тим про те, що це може відбутися [трапитися – С.П.] протягом людського життя такого ж або подібного з описаним минулим» [1, с. 4].

І далі: «Вислів «прагматична» запозичено у Полібія (приблизно 210-127 рр. до Р.Х.), який у своїй Загальній історії тримається такого ж напрямку, хоча вислівом «прагматична історія» він

позначає... не цей напрямок, а називає так своє викладення, бо воно належить до державних справ» [1, с. 4].

На «Історію Фукидіда» роблять посилання й сучасні дослідники. Так, відомий російський науковець Павло Циганков у навчальному посібнику «Міжнародні відносини» (1996) констатує: «...одним з перших писемних джерел, що містить глибокий аналіз відносин між суверенними політичними одиницями, стала написана більше двох тисяч років тому Фукидідом (471-401 рр. до н.е) «Історія Пелопонеської війни у восьми книгах». Багато положень і висновків давньо-грецького історика не втратили свого значення до наших днів» [6, с. 12]. Циганков П.А. пише, що Фукидід з самого початку відокремлює причини Пелопонеської війни від багаточисельних привідів до неї [6, с. 13]. За Фукидідом: «Причина сама дійсна, хоча на словах найбільш прихована, полягає на мою думку, в тому, що афіняни своїм зусиллям викликали страх у лакедемонян і тим привели їх до війни» [7, с. 24].

Правда, на відміну від Бернгейма, який вважає період розквіту «прагматичної» історії «у французів у мемуарах і мемуароподібних хроніках XIII – XVII ст.; з XIV ст. у італійців у придворних хроніках дрібних тиранів і вільних держав...; у Німеччині ...особливо у XVII – XVIII століттях» [1, с. 6], Циганков датує «класичний або традиційний напрямок» в Італії – XV – XVI ст.; в Англії – XVI – XVII ст.; Швейцарії – XVIII ст.; у Німеччині – XVIII – перша пол. XIX ст. [6, с. 13].

Найбільш цікавого, на думку автора статті, є класифікація Бернгеймом третього ступеню під назвою «еволюційна (генетична) історія».

«Тільки на цьому ступеню розвитку історичне знання стало наукою: тільки тепер його завданням стало чисте знання, предмет якого – своєрідна область фактів, що мають між собою своєрідний причинний зв'язок», – пише вчений [1, с. 6]. Щодо хронології періоду, він підкреслює наступне: «Вперше з'явилося на світ генетичне розуміння історії у половині XVIII ст., а з XIX ст. воно стало домінуючим» [1, с. 8].

Історична наука як самостійний напрямок, про що зауважує Бернгейм, продовжує залишатися предметом пильного вивчення сьогоденних істориків, політологів, філологів, гуманітаріїв взагалі. Чи розв'язана проблема ролі різних наук у поясненні процесу історичного розвитку людства; або питання взаємозв'язку наук; або проблема винаходу досконалої формули зведення одних наук до інших?

Свого часу французький письменник-реаліст Оноре де Бальзак писав про те, що «передбачити значні події майбутнього ...не більш складне завдання, ніж вгадати минуле ...Якщо подія, що відбулася, залишає сліди, то цілком законно припустити, що у майбутнього є коріння?» [8, с. 550].

«Докопатись» до цього коріння, розібратися в ньому, дати об'єктивну, аргументовану, фактологічно підтверджену оцінку, можливо, в цьому й

полягає головна мета і призначення сучасної історичної науки?

Один з видатніших економістів світу – американець російського походження Василь Леонт'єв (це про нього у «Радянському енциклопедичному словнику» 1980-го року декілька рядків: «*Розробтал в 30-х гг. метод економіко-математического анализа «затраты-выпуск» для изучения межотраслевых связей, структуры экономики; игнорирует антагонистические противоречия капитализма»*) [9, с. 711], лауреат Нобелівської премії 1973 року, серед нагород якого орден Херувіма (Італія), орден Почесного легіону (Франція), орден Сходячого сонця (Японія), Французький орден мистецтва і літератури та багато-багато інших, за переконанням автора, не був фахово пов'язаний з історією. Але зверніть увагу на запропоновані ним підходи (методи) вивчення історичної науки (чого заслуговує тільки сама назва лекції, з якою він виступив перед студентами Французького коледжу у березні 1962 року «Коли історія повинна писатися у зворотному напрямку»): «*Дорога, яка веде з одного світу в інший..., є дорогою, що веде лише в одному напрямку. Ми не можемо перетворити омлет у цілі яйця, з яких він був зроблений. До тих пір, поки дослідження залишаються ...описовими, послі-довність, в якій розглядаються різні стадії пр-оцесу розвитку, немає суттєвого значення. По мірі того, як зростає роль причинно-слідчого аналізу, пояснення у «зворотному напрямку» можуть виявитися більш продуктивними, ніж традиційне пояснення, спрямоване з минулого у майбутнє»* [10, с. 42-43].

Цікавою є думка вченого про те, що «*моністична інтерпретація історії порівняно з плюралістичною на перший погляд має суттєву перевагу. Вона представляє відповідну науку як принциповий інструментарій для пояснення історії»* [10, с.27-28]. Він пише: «*Повертаючись до сьогоденного стану справ у всіх науках, що мають відношення до пояснення історичного процесу, можна відмітити, по-перше..., кожна з них..., економіка, антропологія, лінгвістика або географія, розвинула свій власний аналітичний апарат й досягла певних успіхів у поясненні спостережуваних явищ, та, по-друге, всі ці науки розвиваються абсолютно незалежно одна від одної»* [10, с. 27]. Більше того, Леонт'єв переконаний «*коли історичні часові ряди свідчать, що валовий національний продукт даної країни за 60 років збільшився в чотири рази або що ефективність роботи транспорту з 1860 до 1960 р. підвищилася на 300 %, мабуть, не приймається до уваги різниця між екіпажем, запряженим конем, залізничною дорогою 1860 р., автомобілем і літаком 1960 р.»* [10, с. 43].

Фактично про такі ж речі, але посилаючись на інші науки, стверджує й Бернгейм: «*Знання психології та психопатології корисно для історика у всіх відношеннях... Чи можливо зрозуміти, що*

papa Григорій VII, у 1080 році, позбавив короля Генріха IV королівської гідності, заради його «superbia» – через зарозумілість, яка, за нашим сучасним уявленням, складає..., несхвальну якість характеру, проте не може серйозно подати привід до такого вчинку. Щоб зрозуміти це, треба знати, що «зарозумілість», за середньовічними уявленнями..., вважалася першорідним гріхом, спадщиною диявола...» [1, с. 126-127].

Історична наука й сьогодні – у III-му тисячолітті задає нам багато складних, незрозумілих, протирічних питань.

Наприклад, загальновідомим є факт, що 12 жовтня 1492 року генуезець, який служив іспанському королю, Христофор Колумб відкрив Америку. Відкрити країну називали по-різному – Нова Іспанія, Нова Біскайя, Новий світ, Нова Індія... Навіть офіційний титул іспанських монархів (того ж Філіппа V – 1663-1746 рр.) включав слово «Індія». Але чому «Індія» замість «Америци»? І чого лотаринзький картограф Вальдземюллер у 1507-му році на честь Америго Веспуччі країну назвав Америкою, а не, скажімо, за географічними правилами, – Колумбією (хоча з такою назвою держава теж є) на честь того, хто її дійсно відкрив?

Або скільки питань і таємниць в історії взаємовпливу цивілізацій, скажімо, на прикладі Португалії та країн Сходу.

Історичний парадокс полягає в тому, що держава-карлик Португалія в наслідок колоніальної експансії XV – XVI століть, встановила контроль над трьома континентами, створивши могутню імперію, яка простяглася від Бразилії до Індонезії. Це знайшло відображення, наприклад, у тому, що португальський король мав титул «Короля Португалії та Алгарве, як по цю сторону моря, так і за морем, в Африці, Володар Гвінеї та завоювання, мореплавства і торгівлі, Ефіопії, Аравії та Індії».

Португалія, Бразилія, значна частина Африки [11, с. 48-49], Португальська Індія, Тимор, Модера, Азори, Кабу Верді – склали ареал лузитанської (португальської) культури. Культурний вплив Португалії й сьогодні відчувається в багатьох країнах світу. Достатньо сказати, що португальська – державна мова майже десятка держав, а в тієї ж Африці багато країн мають португальські назви: Камерун (креветки), Габон (плаш), С'єра-Леоне (левові гори) [12, с. 416]. В Індії місто Бомбей (португальською мовою – «хороша бухта») теж свого часу належало Португалії, але було подаровано у 1661 році Англії в якості приданого принцеси Катаріни в зв'язку з її одруженням з Карлом II [13, с.333]. Острів Тайвань [14, с. 154-157] раніше мав португальську назву – Формоза («красива») [15, с. 25].

Навіть в історії Японії було так зване «християнське століття» (1542-1639 рр.), пов'язане з активною діяльністю в країні португальських місіонерів [16, с. 55]. Впродовж майже століття португальські місіонери виступали культурним і

мовним ланцюгом між Європою та Японією. Цікаво, що в сучасній японській мові збереглося багато португальських слів, в тому числі такі, що широко використовуються, як «пан» (хліб) [17, с. 306] та інші.

Загальновідомим є факт, що до середини XVI століття двохмільйонний народ Португалії зумів створити унікальну імперію, що представляла собою систему військово-морських баз, які обіймали дугою Індійський океан та були розкидані на великій відстані друг від друга: Софала, Мозамбик, Момбаса – у Східній Африці; Ормуз і Маскат – у Перській затоці; Діу, Даман, Бассейн, Гоа, Кочін – в Індії; Коломбо – на Цейлоні; Малакка – в Малаї; Амбоїна, Тернате, Тідоре, Соло – в Індонезії.

Про перспективи розвитку української історичної науки йшлося у моїй статті «Наука, яка виховує» [18, с. 332-335]. Акцентую лише увагу читачів на висновках автора щодо історичного шансу України, про який ще у 1769 році писав відомий німецький філософ-гуманіст Й.Г. Гердер: «Україна стане новою Грецією. Прекрасне небо, що простирається над цим народом, його весела вдача, музикальність, родючі ниви..., колись збудяться зі сну... Виникне цивілізована нація... Дух цей полонить усю нині занурену в сон Європу і змусить її служити тому ж духовному началу» [19, с. 74].

Продовжуючи думку про духовність хотів би підтримати тезу науковця, кандидата хімічних і кандидата політичних наук Володимира Пантіна,

який стверджує, що кожна людина «сама творить історію і долю свого життя, через них – історію і долю своєї країни, а значить, й історію всього людства. З найвищої, духовної точки зору, історія для людини – це велике випробування. Випробування на зрілість, на розумність, на спроможність зберігати божу іскру за будь-яких обставин. Мета і суттєвість цього випробування – становлення особистостей з «маси» людей» [20, с. 152-153]. Цей висновок поділяє й відомий православний священник Олександр Мень: «Творче намагання до нових перспектив та ідей завжди походило від особистостей. Саме вони збирали у собі, як у фокусі, досвід століть і сподівання поколінь. Відмахуватись від проблеми особистості – значить втрачати одну з важливих сторін історичного процесу» [21, с. 321-322].

Завершуючи, повернемося до порад професора Бернгейма: «Ми дали відповідь на питання про гідність і користь історичної науки: вона повчає нас, людей, самопізнанню і саморозумінню; вона дає нам ключ до пояснення сьогодення минулим.; вона... вчить розглядати кожну дію окремих осіб і соціальних груп у міцному зв'язку з цілим й загальним еволюцій, і таким чином, наочно і безпосередньо відображає значення цілого та загального для кожного індивідууму і для будь-яких людських суспільств; вона безперервно збуджує у моральній свідомості відчуття громадськості, безперервно застерігає від знищувальної сили самозакохання» [1, с. 33-34]. Коментарі не потрібні.

* Не багато, але головне (латин. вислів)

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бернгейм. Введение в историческую науки. – Москва: Изд. М.Н. Прокоповича, 1908. – 135 с.
2. Яковенко Н. Вступ до історії. – Київ: ЗАТ «ВППОЛ», 2007. – 375 с.
3. Чугуєнко М. Україна, яка шокує. Лабіринти історії / Михайло Чугуєнко. – Харків : ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика», 2005. – 351 с.
4. Лурье С.Я. Геродот. – М. – Л., 1947; Даватур А.И. Повествовательный и научный стиль Геродота. Ленинград, 1957; Струве В.В. Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии. – Л., 1968.
5. Геродот. История. Перевод и примеч. Г.А. Стратановского. – М. : АСТ : АСТ Москва, 2006. – 699 с.
6. Цыганков П.А. Международные отношения. – М. : Новая школа, 1996. – 320 с.
7. Фукидид. История Пелопонесской войны в восьми книгах / Пер. с греческого Ф.Г. Мищенко. Т. I. – М. : Наука, 1987. – 242 с.
8. Оноре де Бальзак. Кузен Понс // Собр. соч. – Т. 10. – М. : Иностран. лит-ра, 1954. – 594 с.
9. Советский энциклопедический словарь. – М. : «Сов. Энциклопедия», 1980. – 1600 с.
10. Леонтьев В. Экономические эссе / Василий Леонтьев: Пер. с англ. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с.
11. Урсу Д.П. Историография истории Африки. – М. : Высшая школа, 1990. – 302 с.
12. Африка. Энциклопедический справочник. – Т. 2. – М., 1987. – 671 с.
13. Васильев Л.С. История Востока. – Т. 1. – М. : Высшая школа, 1994. – 495 с.
14. Пронь С.В. Тайванське питання та спроба його вирішення в сучасній офіційній китайській історіографії // Наукові праці. – Миколаїв: Вид-во МФ НАУКМА, 2000. – Т. 8. – 164 с.
15. Пронь С.В. США та Японія в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2003. – 244 с.
16. Японія. Справочник. – М. : «Республика», 1992. – 506 с.
17. Лаврентьев Б.П. Самоучитель японского языка. – М. : ИВРАН, 2007. – 352 с.
18. Південний архів. Історичні науки: 36. наук. праць. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2006. – Вип. 22. – 340 с.
19. Гердер Й.Г. Избранные сочинения. – М. : Иностран. лит-ра, 1959. – 315 с.
20. Пантин В.И. Циклы и ритмы истории. – Рязань : Аракс, 1996. – 157 с.
21. Мень А. Сын человеческий. – М., 1991. – 344 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор Г.В. Боряк, д.і.н., професор П.М. Тригуб

ПЕТРО ІВАНОВИЧ ЛЯЩЕНКО: ТАЄМНИЦІ БІОГРАФІЇ ВЧЕНОГО

Автор наводить архівні дані щодо невідповідності фактичним даним загально-прийнятої офіційної дати народження та періоду навчання відомого дослідника історії народного господарства Петра Івановича Лященка. Здійснено спробу виявити обставини, які змусили науковця вдатися до викривлення та приховування деяких епізодів власної біографії.

Ключові слова: П.І. Лященко, історія народного господарства.

Автор приводит архивные свидетельства относительно несоответствия фактическим данным общепринятой официальной даты рождения и периода обучения в Санкт-Петербургском университете известного исследователя истории народного хозяйства Петра Ивановича Лященко. Предпринята попытка установить обстоятельства, которые подтолкнули ученого исказить и скрыть некоторые эпизоды собственной биографии.

Ключевые слова: П.И. Лященко, история народного хозяйства.

The author adduces the archival evidences of the discrepancy to the factual record in the generally accepted official date of birth and the education period in the St. Petersburg University of the noted national economy history researcher – Peter Ivanovych Lyaschenko. An attempt is made to find out the circumstances which pushed the scholar to misrepresent some episodes of own biography.

Key words: P.I. Lyaschenko, national economy history.

Не секрет, що життєвий шлях і наукова творчість вченого залежать не тільки від його працездатності, наполегливості в досягненні мети, здібностей і кваліфікованості, але й від зовнішніх чинників. Вони можуть сприяти діяльності науковця чи, навпаки, створити безліч проблем і перепон. Події, пов'язані з Жовтневим переворотом і громадянською війною стали важливим рубіконом, який подолали далеко не всі «буржуазні спеціалісти». Зачасти причиною цьому були певні перипетії їх біографії. Складний і тернистий шлях від «буржуазного вченого» до представника марксистського напрямку в радянській історико-економічній науці пройшов П.І. Лященко. Попри звинувачення у прихильності до фашистської ідеології [1], йому вдалося уникнути репресій 1930-х років. Життя і творчість вченого і досі овіяні легендами та припущеннями, а деякі дослідники припустилися неточностей і помилок.

24 липня 1955 року в Москві перестало битися серце відомого радянського вченого-економіста, член-кореспондента АН СРСР (1943), академіка АН УРСР (1945), заслуженого діяча науки РРФСР (1943), лауреата Сталінської премії (1949), кавалера орденів Трудового Червоного Прапора і

«Знак пошани» Петра Івановича Лященка. Свій останній спочинок фундатор нового наукового напрямку на порубіжжі економічної та історичної науки – історії народного господарства СРСР – знайшов на 22 дільниці Ваганьківського цвинтаря. Здавалося б, зі смертю вченого пішла у небуття одна із головних таємниць його життя, про яку, очевидно, не знали навіть його нащадки – *дата народження* Петра Івановича. Надмогильна плита, численні довідники та енциклопедії стверджують, що народився Петро Іванович Лященко 10(22) жовтня 1876 року в місті Саратові. Ця «неточність» з боку родичів та біографів не є випадковою. Адже, саме 10(22) жовтня 1876 року значиться в особових справах члена-кореспондента та академіка П.І. Лященко. Цією ж датою оперували і перші упорядники короткої біобібліографії науковця Т.П. Кіктенко та Є.І. Скокан [2]. У радянській, сучасній російській і українській історіографії час народження науковця не піддавався сумніву [3; 4]. Єдина розбіжність полягає лише в тому, що характеризуючи його як радянського вченого частина авторів послугується визначенням «російський» або ж «український», для чого зрештою і перші, і другі мають

певні підстави. Про усталеність у наукових колах переконання щодо дати народження вченого свідчить і стаття доктора економічних наук Л. Горкіної, що вийшла друком у 2006 році та була приурочена до 130-ї річниці від дня народження Петра Івановича Ляценка [5].

Які підстави є у нас стверджувати, що дата народження Петра Івановича Ляценка інша і, головне, – в чому криється причина, що науковець впродовж багатьох десятиріч вдавався до цієї «неточності» в своїй офіційній біографії?

На першу частину запитання дати відповідь достатньо легко. Підставою для цього є офіційний документ «Свідоцтво» про народження, яке зберігається в особовій справі студента Санкт-Петербурзького університету Петра Івановича Ляценка [6, арк. 15]. У «Свідоцтві» йдеться про те, що в книзі реєстрації Вознесенської церкви міста Саратова в розділі про новонароджених було зроблено відповідний запис за № 135 про те, що майбутній науковець появився на світ 10(22) жовтня 1875 року.

Більш детальну інформацію про батька і матір Петра Івановича знаходимо із наступного документа тієї ж справи. Іван Євстафійович Ляченко був надвірним радником і кавалером ордена святого Станіслава 2-го ступеня, імператорської корони і бронзової медалі на Андріївській стрічці в пам'ять Кримської війни 1853-1856 років. Він походив з обер-офіцерської родини, що виводила своє коріння з козаків Конотопського повіту Чернігівської губернії і володіла наділом землі розміром 70 десятин. Після закінченні Конотопського повітового училища Іван Євстафійович працював у Конотопі, Мінську, Чернігові та у Саратові. Там він одружився зі вдовою колезького асесора Каткова – Ганною Миколаївною, з якою мешкав у дерев'яному будинку на кам'яному фундаменті [6, арк. 16].

Через два місяці після народження сина Іван Євстафійович помер (01.12.1875). Дата смерті батька засвідчує, що навіть гіпотетично Петро Іванович аж ніяк не міг появитися на світ у жовтні 1876 року. Після смерті чоловіка, Ганна Миколаївна, за свідченням самого Петра Івановича, аби дати можливість отримати освіту доньці Євгенії (народилася 20.12.1872 і на схилі літ проживала разом із родиною П.І. Ляценка), а згодом і сину, змушена була заробляти на хліб переписуванням різноманітних документів.

Наполегливість і старанність дозволили Петру Івановичу успішно закінчити Першу Саратовську класичну гімназію. В атестаті, виписаному 31 травня 1894 року, значиться тільки «відмінно» і «добре» [6, арк. 9].

У травні 1894 року Петро Іванович Ляченко був зарахований до числа студентів природничого відділення фізико-математичного факультету (з додатковою спеціальністю «Агрономія»), а з 1895 року – економічного відділення юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету.

Навчання в університеті тривало чотири роки – він став випускником відповідних факультетів із дипломом першого ступеня (з відзнакою) у 1898/1899 роках [7, арк. 30]. Тут теж є розходження із офіційною біографією вченого, де роками завершення навчання значаться 1899/1900.

На наше переконання, час навчання і роботи Петра Івановича Ляценка на посаді приват-доцента в Санкт-Петербурзькому університеті сповнені подіями, інформацію про які він так обачно оберігав від стороннього ока в роки радянської влади. Часткову відповідь ми знаходимо в особистій справі студента Петра Івановича Ляценка.

Як відомо, кандидат у студенти університету давав письмове зобов'язання не брати участь у таємних організаціях, а також демонстраціях та інших проявах суспільних протестів. Не було зроблено виключень і для студента Ляценка [6, арк. 71, 93]. Однак майбутній вчений проявив свою громадянську позицію у зв'язку з подією, що сколихнула мешканців Санкт-Петербурга. У справі Лахтинської друкарні, що виготовляла прокламації для «Союзу боротьби...», були заарештовані слухачка Вищих жіночих (Бестужевських) курсів М.Ф. Ветрова, майбутня супутниця В.І. Леніна – Н.К. Крупська та інші особи. Як правило, тих хто проходив по політичним статтям із сумнозвісних «Крестів» переводили до Петропавлівської фортеці. Там, у відповідь на наругу з боку тюремників М.Ф. Ветрова облилася гасом із лампи і підпала себе [8, с. 19]. По місту ширилися чутки, що наруги зазнали й інші жінки-в'язні фортеці. На знак протесту проти сваволі поліції «бестужевки» і студенти столичних вузів під час відспівування загиблої в Казанському соборі 4 березня 1897 року провели демонстрацію. Дана акція мала наслідком те, що всі затримані по справі Лахтинської друкарні жінки були випущені поліцією до судових засідань під заставу чи підписку про невиїзд. Але при розгоні демонстрації було заарештовано близько 170 слухачок курсів і студентів, яких припровадили до «Крестів». Серед них був підданий арешту на три доби і Петро Іванович Ляченко. Відповідний документ про арешт було направлено керівництву факультету [6, арк. 6]. Ця подія мало не перекреслила наукові перспективи талановитого юнака.

На період із травня 1900 по червень 1901 року приходить стажування Петра Івановича Ляценка в Лейпцігському університеті та Лейпцігському сільськогосподарському інституті під керівництвом відомих у Європі професорів К. Бюхера (політекономія) і Ф. Кірхнера (сільське господарство) [7, арк. 7]. Зважаючи на той факт, що Петро Іванович Ляченко займав достатньо активну громадську позицію та з огляду на те, що в грудні 1900 року В.І. Ленін саме у Лейпцигу видрукував перший номер газети «Іскра», не виключена їх особиста зустріч, яка могла залишити не самі приємні спогади в Петра

Івановича. Окрім В.І. Леніна, у той відтинок часу в Лейпцигу та Мюнхені перебувала достатньо велика група російських опозиціонерів, що перебралися з російської столиці. Про світоглядну близькість (і можливе знайомство) Петра Івановича з цими людьми засвідчує його участь у подіях 1905-1907 років у Росії.

Революція активізувала всі прошарки населення імперії. 7 лютого 1905 року відбулося зібрання студентів Санкт-Петербурзького університету. На ньому схвалено рішення застрайкувати з політичних мотивів до 1 вересня поточного року [9, с. 96]. Більшість професури університету проявила консерватизм і не підтримала страйкарів. У цей час Петро Іванович активно поринув у політичне життя. Якщо опиратися на його більш пізні твердження (в біографії при обранні академіком АН УРСР), серед робітників міста він створив гуртки, що мали зв'язки з РСДРП [10, арк. 25]. Окрім того, він був делегований у Петербурзьку Раду робітничих депутатів від доцентських груп університету [10, арк. 25].

Судячи з ознайомлення з деталями життя та діяльності вченого, архівними документами стосовно цієї сторінки його біографії, Петро Іванович Лященко належав до меншовицького крила РСДРП. Характерно, що активне політичне життя приват-доцента Санкт-Петербурзького університету не залишилося поза увагою каральних органів. 3-го грудня 1905 року він був побитий городовим і козаками на одній із вулиць Васильєвського острова [11, арк. 27]. Цей випадок не заставив його припинити політичну та просвітницьку діяльність. Петро Іванович був одним з організаторів і керівників жіночого культурно-просвітницького товариства, єдиного в столиці клубу такого гатунку. Заснований у 1907 році клуб нараховував у часи свого розквіту близько 500 учасниць. Його діяльність зосереджувалася переважно серед ремісниць і фабричних робітниць. У клубі була своя солідна бібліотека, де влаштовувалися лекції, доповіді, загальноосвітні заняття [12, арк. 24]. 13 лютого 1908 року поліція здійснила обшук, «...під час якого там виявлено декількох відвідувачів, що читали прокламації Російської соціал-демократичної партії» [13, арк. 2; 11, арк.36]. Згодом влада заборонила діяльність клубу [14]. У таємному донесенні допускалася приналежність Петра Івановича Лященко до РСДРП [15, арк. 1].

20 травня 1908 року Петро Іванович Лященко за розпорядженням № 675 опікуна Петербурзького учбового округу відрахований із числа приват-доцентів університету. Можемо допустити, що не останню роль у цьому відіграла підтримка вченим зв'язків з одним із угруповань РСДРП, а також деякі обставини розслідування, що провадилося в 1907 році з інциденту від 3 грудня 1905 року [11, арк. 34, 35].

Однак помилковим є твердження І.Г. Рознера про те, що після поразки революції поліція

арештувала Петра Івановича Лященко і вислала до Сибіру, із заборонаю займатися викладацькою роботою, а також встановила за ним таємний нагляд [16, с. 137].

Спроба реалізувати себе в Юр'ївському університеті (1910) не дала бажаного результату, що в кінцевому рахунку обумовило не довготермінову працю Петра Івановича Лященко на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету (1910/1913) та переїзд до Томського університету (1913).

На томський період приходиться завершення становлення Петра Івановича Лященко як мастиного вченого із сформованим колом наукових інтересів і методів дослідження. В Томську ординарний професор (1913), декан юридичного факультету (1914/1917) активно поринув у дидактичну і наукову роботу. В цей відтинок часу він завершив і опублікував низку монографій, та в грудні 1914 року у Харківському університеті захистив дисертацію на ступінь доктора політичної економії і статистики [8, арк. 19]. Вчений був нагороджений медаллю в пам'ять 300-річчя царювання дому Романових, іншими нагородами по рангу до Анни другого ступеня та мав чин статського радника [17, арк. 2, 7, 30]. Його праця «Очерки аграрной эволюции России: крестьянский вопрос и пореформенная землеустроительная политика» в 1915 році була відмічена Російською академією наук [18, с. 47].

Ліквідацію самодержавства вчений зустрів із захопленням. У березні 1917 року він обраний головою Губпродкомітету, метою якого було організувати перші в Сибіру продзагони з числа робітників для постачання продовольства в Томськ і на фронт [19]. Суспільно-політична діяльність вимагала від нього максимального напруження сил. Науковець, у якого вкрай загострилися стосунки з частиною колег, що знайшло відображення на шпальтах місцевих видань, звернувся до Ради університету з проханням про звільнення від обов'язків декана [20, арк. 58], зосередивши зусилля на новому поприщі. Однак, його діяльність не дала бажаних результатів і не принесла морального задоволення.

У травні 1917 року Рада Варшавського університету, евакуйованого до Ростова-на-Дону, обрала Петра Івановича Лященко ординарним професором по кафедрі політичної економії та статистики [21, арк. 4]. 1 липня 1917 року рішенням Тимчасового уряду було здійснено об'єднання розрізаних факультетів Варшавського університету і навчальних закладів Нахичевані-на-Дону та Ростова-на-Дону в єдиний навчальний заклад – Донський університет з місцезнаходженням у Ростові-на-Дону [21, арк. 9]. На новому місці Петро Іванович Лященко розпочав викладацьку діяльність 18 жовтня 1917 року, прочитавши відкриту лекцію на тему «Мета і метод вивчення соціальної економії» [22, арк. 6].

Після Жовтневого перевороту розпочався новий етап у житті вченого. Саме в Ростові-на-Дону ми вперше серед документів, написаних його рукою, зустрічаємо «неточності» щодо віку тощо.

Ростов-на-Дону, як і вся територія колишньої Російської імперії був втягнутий у коловорот стрімкої зміни влади. В грудні 1917 року місто було під контролем генерала Каледіна. В лютому 1918 року на зміну йому прийшли ради – проголошено Донську Радянську Республіку. Донський університет перейшов у відання Народного комісаріату освіти [23, арк. 1]. Вже наприкінці квітня 1918 року терени навколо Дона зайняли німецькі війська. При новій владі університет продовжував функціонувати [24, арк. 96]. Перебування німців було короткотривалим. У травні 1918 року місто зайняли білогвардійці. Університет перейшов у підпорядкування відділу народної освіти уряду Всевеликого війська Донського.

Паралельно з працею в університеті Петро Іванович був одним з організаторів та першим директором (ректором) Комерційного інституту (1918-1922). Комерційний інститут (перейменованний 16.09.1920 у Донський інститут народного господарства) став єдиним на півдні європейської Росії вищим навчальним закладом, який готував фахівців для комерційних, банківських, страхових, кооперативних закладів.

Наявні архівні документи (витяг з протоколу відділу народної освіти про те, що на спільному засіданні Опікунської ради і Учбового комітету Комерційного інституту обрано директором П.І. Лященка) [25, арк. 1; 26, арк. 51, 57] і тогочасні газетні публікації [27] спростовують твердження Р.П. Корнієвського, що вчений очолив вже існуючий інституту [28, с.246].

1 жовтня 1918 року Комерційний інститут розпочав свою діяльність. Із цієї нагоди відбулися урочистості за участю директора Петра Івановича Лященка та отамана Каледіна. В січні 1920 року у Ростов-на-Дону увійшли більшовики. Нова влада конче потребувала висококваліфікованих фахівців. Петро Іванович Лященко був затверджений на посадах, які посідав до їх приходу. Окрім участі в

різного роду громадських об'єднаннях, науковець у 1921 році був обраний членом міської Ради робітничих і червоноармійських депутатів. Судячи з цього факту, нова влада сповна оцінила діяльність вченого-практика; адже до старої буржуазної інтелігенції ставлення було настороженим, а то, і вкрай ворожим.

Для нас особливий інтерес представляє анкета члена міськради П.І. Лященка. В графі приналежності до партій він зазначив, що *безпартійний*. Судячи з анкет інших членів міськради, вони, захоплені буреломом революції, активно вступали до ВКП(б), або ж не забували відмітити власні заслуги в роки революції 1905-1907 і 1917 років, чи в ході громадянської війни. Науковець і слова не написав про свою революційну діяльність у попередній період, а у графі про рік народження вказав вік, який на декілька років відрізнявся від наявного [29, арк. 151]. Очевидно, що боротьба більшовиків із політично близькими за стратегічними цілями меншовиками, есерами, анархістами змусила вченого максимально приховати факти своїх минулих політичних вподобань. Як показали подальші події, така обачність виявилася цілком виправданою. Зміщення на рік дати народження і дат навчання на факультетах Санкт-Петербурзького університету позбавляло можливості «компетентні органи» розшукати в архіві особову справу студента та приват-доцента Петра Івановича Лященка (завдячуємо лише власній інтуїції, коли у 1988 році архівні працівники ЦДІА м. Ленінграда, керуючись хибними офіційними датами, марно намагалися відшукати його особову справу).

У біографії вченого є й інші, не менш інтригуючі (не відомі широкому загалу), сюжети. Очевидно, вони заслуговують спеціального висвітлення.

Підводячи підсумок викладеним судженням можемо чітко констатувати одне – загальноприйняті дати народження і років навчання в Санкт-Петербурзькому університеті академіка Петра Івановича Лященка є помилковими. Відповідно, необхідно внести корективи до офіційних даних про науковця.

Рис. 1. Фото П. Лященко – студента

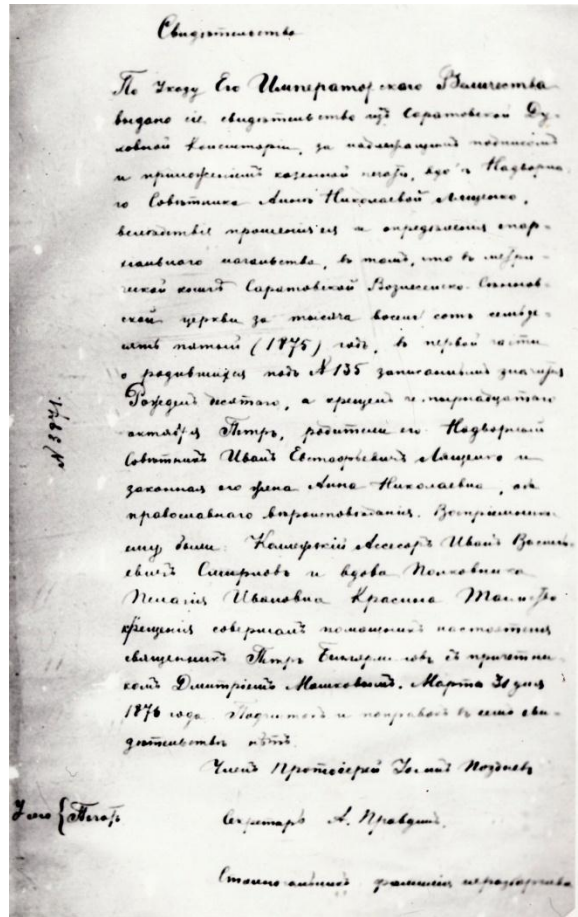

Рис. 2. Свидѣтво про народження П.І. Лященко

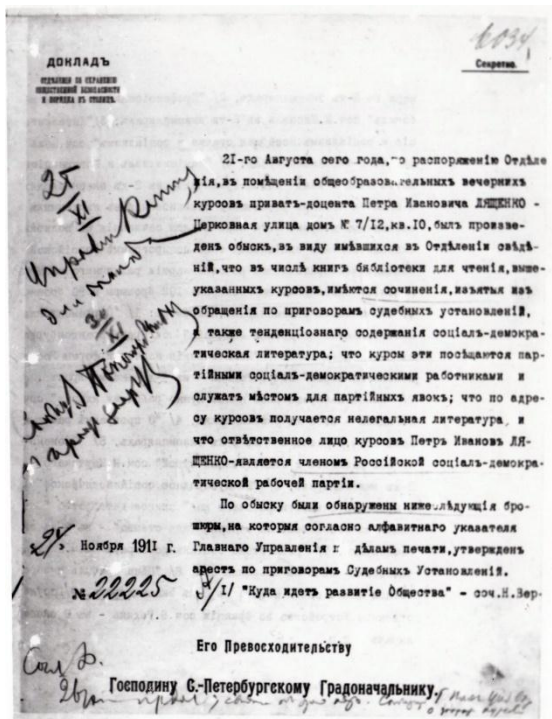

Рис. 3. Рапорт III-го охоронного відділу про обшук (стр. 1)

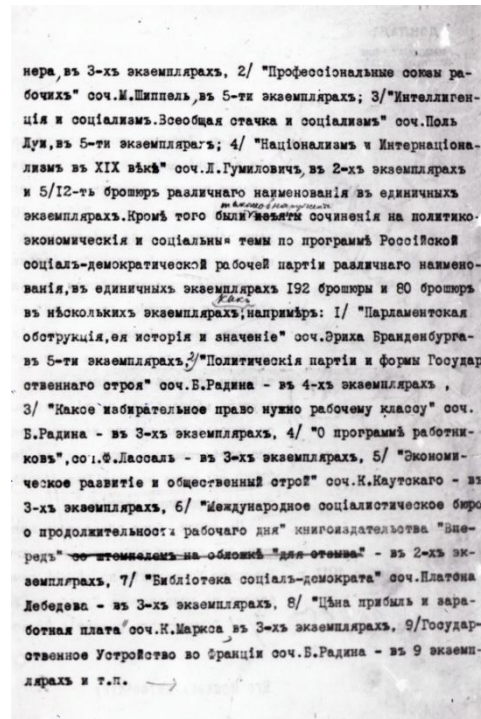

Рис. 4. Рапорт III-го охоронного відділу про обшук (стр. 2)

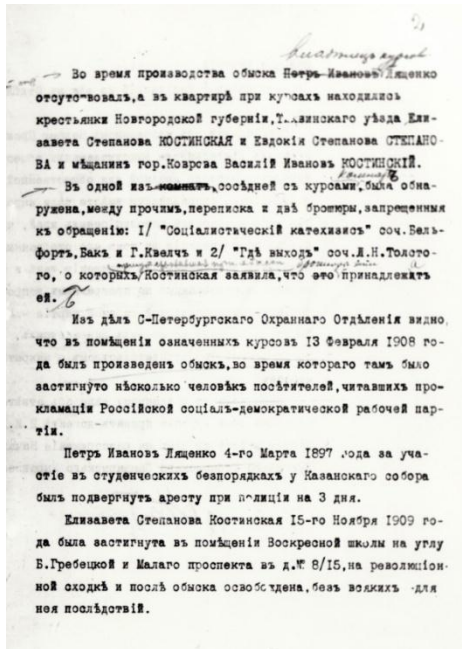

Рис. 5. Рапорт III-го охоронного відділу про обшук (стр. 3)

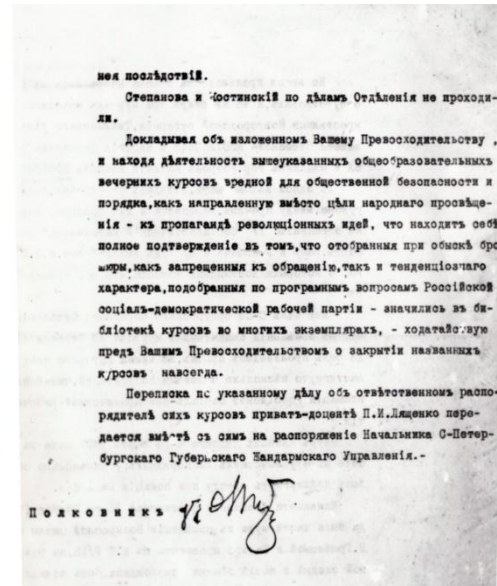

Рис. 6. Рапорт III-го охоронного відділу про обшук (стр. 4)

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Сінкевич Є.Г. Петро Іванович Лященко – дослідник історії народного господарства. – Херсон: Айлант, 2002. – 123 с.
2. Киктенко Т.П., Скокан Е.И. Петр Иванович Лященко: Библ. указатель. 1976-1955. – Киев: Изд-во АН УССР, 1961. – 62 с.
3. Большая Советская энциклопедия: В 30 т. – 3-е изд. – М., 1969-1978. – Т. 15. – С. 135.
4. Українська Радянська енциклопедія. – 2-е вид. – К., 1981. – Т. 6. – С. 309.
5. Горкина Л. Выдающийся экономист и историк экономики: к 130-летию со дня рождения П.И. Лященко // Экономика Украины: Полит.-эконом. журн. М-ва финансов Украины и Нац. акад. наук Украины. – 2006. – № 12. – С. 81-83.
6. Центральний державний історичний архів Російської федерації в Санкт-Петербурзі (далі – ЦДІА РФ в СПб), ф. 14, оп. 3, спр. 30547.
7. Державний архів Томської області (далі – ДАТО), ф. 102, оп. 9, спр. 322.
8. Высшие женские (Бестужевские) курсы: Библ. указатель. – М., 1966.
9. Университет и политика. – СПб, 1906.
10. Архів Президії НАН України, ф. 256, оп. 3, спр. 1.
11. ЦДІА РФ в СПб, ф. 14, оп. 2, спр. 1401.
12. ДАТО, ф.102, оп.1, спр.621.
13. ЦДІА РФ в СПб, ф. 569, оп. 13, спр. 114.
14. Закрытие женского рабочего клуба // Речь. – 1909. – 25 дек.
15. ЦДІА РФ в СПб, ф. 569, оп. 2, спр. 414.
16. Рознер І.Г. До 100-річчя з дня народження П.І. Лященко // УІЖ. – 1976. – № 10.
17. ДАТО, ф. 102, оп. 1, спр. 791
18. Вирный Д., Чунтулов В. Видный советский историк народного хозяйства / К 100-летию со дня рождения П.И. Лященко // Экономические науки. – 1976. – № 10.
19. Сибирская жизнь. – 1917. – 23,26 апр.
20. ДАТО, ф.102, оп. 9, спр. 322.
21. Державний архів Ростовської області (далі – ДАРО), ф. 46, оп. 3, спр. 464.
22. ДАРО, ф. 527, оп. 1, спр. 290.
23. ДАРО, ф. 257, оп. 1, спр. 364.
24. ДАРО, ф. 257, оп. 1, спр. 416.
25. ДАРО, ф. 46, оп. 3, спр. 464.
26. ДАРО, ф. 50, оп. 1, спр. 3.
27. Донские ведомости. – 1918. – 4 окт.
28. Корниевский Р.П. Выдающийся экономист П.И. Лященко (1876-1955) // Ростовский госуниверситет: 1915-1965: Статьи, воспоминания, документы. – Ростов-на-Дону, 1965.
29. ДАРО, ф. 1817, оп. 1, спр. 6.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор Г.В. Боряк, д.і.н., професор П.М. Тригуб

© Є.Г. Сінкевич, 2010

Стаття надійшла до редакції 09.02.2010

***ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ
НАУКИ ТА ОСВІТИ***

І.Ф. КУРАС: ВИДАТНИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ І ПОЛІТОЛОГ-ПРАКТИК

Коректне розуміння державотворчих процесів сучасної України об'єктивно неможливе без глибокого вивчення історичного досвіду попередніх поколінь, який сформувався завдяки діяльності конкретних постатей. Яскравим прикладом цього є життєвий і творчий спадок представника прогресивної історичної думки – І.Ф. Кураса – історика, етнополітолога, українознавця, особистості з великої букви. Саме наявність таких особистостей є головним чинником здатності нації формувати своє майбутнє, виходячи зі своїх власних інтересів.

Ключові слова: громадська позиція, політика, товариство, активність, політик, діяч, партія, ініціатива.

Корректное понимание государственных созидательных процессов современной Украины объективно невозможно без глубокого изучения исторического опыта предыдущих поколений, который сформировался благодаря деятельности конкретных фигур. Ярким примером этого является жизненное и творческое наследие представителя прогрессивной исторической мысли – И.Ф. Кураса – историка, этнополитолога, украиноведа, личности с большой буквы. Именно наличие таких личностей является главным фактором способности нации формировать свое будущее, исходя из своих личных интересов.

Ключевые слова: гражданская позиция, политика, общество, активность, политик, деятель, партия, инициатива.

The correct understanding of the state creative processes in modern Ukraine is objectively impossible without deep studying of former generations' historical experience that is formed due to the particular figures activity. The vivid example of it is the vital and the creative inheritance of a progressive historical thought representative – I.F. Kuras, a historian, ethnopolitical, Ukrainian, a personality of a first letter. Just presence of such personality is a main factor of nation's ability to form its own interests.

Key words: public position, politics, society, activity, politician, activist, party, initiative.

Початок нового етапу розбудови української державності характеризується для українського народу великою кількістю визначних подій, а саме – здобуттям незалежності України. У зв'язку з цим сьогодні особливо гостро постає проблема формування сучасної політичної еліти, що має забезпечити вихід молодій державі на рівень цивілізованих країн світу, стати головним носієм інтелектуального та духовного потенціалу народу, гарантом становлення державності та демократизації суспільства. Це, у свою чергу, вимагає переосмислення і об'єктивного висвітлення історичних подій минулого, творчого застосування досвіду попередніх поколінь та розумного використання позитивного прикладу як однієї з

можливих умов подальшого успішного розвитку української держави.

На різних етапах розвитку суспільства громадянськість, громадянське виховання, громадянська позиція мали специфічне тлумачення. Проте на всіх історичних етапах буття українського народу та становлення його незалежності високо цінувався громадянський дух наших співвітчизників, їхнє прагнення до свободи і незалежності. Ідеал громадянина включає наступні якості: соціальний оптимізм, вміння дорожити святинями як особистими цінностями та святинями свідомості та серця, розуміння сенсу життя; гармонійна єдність загальної та особистісної гідності; почуття обов'язку як стрижень етичної культури; усвідомлена громадянська позиція, що глибоко переживається.

Саме такими якостями духовного наповнення особистості відрізнялася активна наукова, громадсько-політична та життєва позиція академіка Національної академії наук України Івана Федоровича Кураса.

І.Ф. Курас зарекомендував себе талановитим організатором і менеджером науки, працюючи академіком-секретарем Відділення історії, філософії і права Академії наук, директором Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, членом Президії, а згодом – віцепрезидентом Національної академії наук України. Його енергійна діяльність у Академії сприяла зростанню авторитету української науки, її престижу у світі. До того долучалася діяльність науковця у Верховній Раді, праця на посту віцепрем'єр-міністра з гуманітарних питань. Проведена науково-організаційна та дослідницька робота науковця-гуманітарія у межах Національної академії наук України в цілому та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України зокрема, створила реальне підґрунтя для розширення пізнання та політико-практичного оволодіння етнополітичними процесами, що відбуваються в українському поліетнічному суспільстві.

Активну громадську позицію вчений-гуманітарій зайняв ще за часів студентства. Наукове коло історичних інтересів швидко захопило молодого студента. Вираження власних історичних зацікавлень він знайшов у межах студентського гуртка з історії СРСР. На початку 60-х років ХХ ст. у студентства зародилася добра традиція, звичайно, за підтримки партійного бюро, обговорювати популярні книжки відомих письменників. До такого типу громадської роботи долучився й майбутній науковець. На його особливу активність у цьому своєрідному клубі вказує те, що інформацію із тематики проведення одне із засідань – обговорення книги В. Аксьонова «Колеги» – розробив він сам [1]. Тематика твору породжувала серед студентського співтовариства жваве обговорення, що в свою чергу сприяло зростанню авторитету Івана Кураса серед товаришів по справі.

Громадянська позиція, яка зміцнювалась у майбутнього вченого протягом навчання та у роки роботи у партійному архіві Кіровоградського обкому Компартії України на посаді наукового співробітника та за сумісництвом – асистента кафедри марксизму-ленінізму Кіровоградського філіалу Харківського політехнічного інституту ім. В.І. Леніна [2, арк. 4], визначила його громадську позицію й під час перебування на високих партійних, державних та академічних посадах уже згодом.

Великого значення молодий науковець надавав теоретичній самоосвіті та методологічній підготовці, пов'язуючи це із власною педагогічною практикою. Наслідком цього стало те, що його зпоміж не багатьох аспірантів призначили керівником студентського наукового гуртка на

історичному факультеті [2; 3, с. 518]. Працюючи з молодими пошуковцями, він власним прикладом самовідданого ставлення до науки, запаливав у них прагнення до вивчення маловідомих сторінок історії, маловивчених питань. Крайні роботи підопічних Іван Федорович рекомендував до участі у республіканських та всесоюзних турах конкурсів студентських наукових праць з проблем суспільних наук. Беззаперечним свідченням високої якості та організації гуртка стала неодноразова перемога учасників історичного гуртка у міжфакультетних і, навіть, республіканських змаганнях.

За короткий час історик здобув в університеті авторитет і повагу, зарекомендував себе винятково здібним лектором, справжнім майстром ведення дискусії на семінарських заняттях, долучився до громадської роботи, зокрема, до проведення творчо-літературних вечорів, конкурсів студентських наукових робіт.

Викладацьку і наукову роботу в університеті викладач поєднував з активною громадською діяльністю. Особливо хотілося б відзначити його плідну лекторську роботу як члена товариства «Знання».

Маючи понад піввіковий досвід роботи, Товариство є своєрідним неформальним інститутом реалізації інтелектуального потенціалу нації з метою задоволення інформаційно-освітніх потреб громадян України. Товариство займається розробкою та впровадженням нових інформаційно-освітніх технологій, працює над створенням потужної інформаційної бази знань. На черзі створення корпоративної обчислювальної мережі на території України, яка забезпечить інтеграцію інтелектуального потенціалу членів Товариства з національним та світовим інформаційними ресурсами.

Його слухачами були робітники Києва, Миколаєва, Одеси, Донбасу, трудівники сіл Житомирщини, Чернігівщини, Черкащини, інших областей і міст України. Зазвичай його лекції присвячувались проблемам національної політики, а також поточним подіям внутрішнього та міжнародного життя [4, с. 525]. І це завжди були не просто розповіді чи констатація сухого академічного матеріалу. У час, коли можливість викладу суспільних подій не відрізнялась ані різноманіттям, ані повнотою, ані багатством та доступністю джерел це було зовсім непросто. Іван Федорович був взірцем професійної чесності, рішуче виступав проти прикрашання матеріалу зайвими чи недостовірними фактами. Педагогічна, наукова і громадська діяльність вченого закономірно сприяла тому високому авторитетові, яким він заслужено користувався в колективі університету та за його межами [4, с. 525].

Ще більш енергійно дослідник долучився до громадської роботи в період 80-х роках ХХ ст., з початком перебудовчих процесів у державі та Інституті історії партії зокрема, де працював дослідник. Іван Федорович продовжував читати

лекції поза інститутськими аудиторіями, прагнучи донести до широкого кола громадськості проблеми і завдання, які постали перед країною, науковцями і кожним громадянином у зв'язку з новою суспільною обстановкою. Щодо «перебудови» у науковця була власна стійка громадська позиція. Цей історичний період науковець розумів як етап рішучого подолання застійних процесів, злам механізму гальмування та створення надійної і ефективної програми соціально-економічного розвитку суспільства, оновлення суспільства.

Не менш важливою справою і в громадсько-політичному, і в суто науковому сенсах заступник директора Інституту історії партії з наукової роботи вважав реабілітацію українських діячів, репресованих в роки сталінізму. Прикладом може бути історія з посмертною реабілітацією в партійному відношенні М.О. Скрипника і видання його вибраних творів. Знову знадобилась і наполеглива ініціатива співробітників Інституту і стійкість керівництва у процесі підбору матеріалів до документальної збірки, що готувалась [5]. Вчений очолив колектив упорядників та написав до збірника справді новаторську передмову.

Займаючи постійно активну громадську позицію, дослідник з усім арсеналом своїх знань у непростій царині суспільного життя не міг стояти осторонь перебудовних процесів у державі. Результатом наукових пошуків директора та його кількох однодумців стало видання монографії «Осуществление ленинской национальной политики в СССР» [6]. Праця фактично стала «червоним прапором» суспільної думки, відповіддю вчених на непрості питання, що природно набули своєї гостроти з початком демократизаційних процесів багатонаціональної держави. Дослідження стало резонансним і дуже актуальним і, фактично, стало початком ініціативи до рішучих дій особисто Івана Федоровича та науковців-прибічників, які підтримали вченого у бажанні створення окремої академічної установи, в межах якої б відбувалось прогнозування та побудова можливих варіантів передбачення і розв'язання національних протиріч та конфліктів.

Для вченого-гуманітарія характерним було й те, що він завжди вдумливо ставився до різних проблем, дотримувався свого власного, старанно продуманого та обґрунтованого погляду, якого не боявся висловлювати навіть і на високих партійних рівнях та відстоювати свої позиції, незважаючи на усталені у той час штампи [7, с. 531].

Помітно активізувалась суспільна активність і небайдужість науковця вже у період становлення української соборної державності, що хронологічно співпало з етапом кар'єрного зростання науковця. А зокрема, від початку виконання ним директорських обов'язків в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, його активної науково-академічної та суспільно-політичної діяльності й аж до передчасної смерті. Цьому сприяли і громадська зрілість вченого-

гуманітарія, що був безпосереднім споглядачем творення нової суспільної формації, і можливість безпосереднього практичного втручання та впливу через державні важелі управління.

Значної уваги вчений-історик приділяв питанням історичного минулого і його впливу на сьогодення. Крім активної пошуково-дослідницької діяльності в цій сфері, науковець енергійно включився у громадянське русло вирішення проблем історичної спадщини. Чи не найгострішим у цьому відношенні для ученого (та й для суспільства загалом) було завдання подолання проблем та наслідків Великої Вітчизняної війни.

Власне, все дитинство вченого пройшло в роки війни та у повоєнний період тяжкої відбудови. Він став свідком лихоліття, що не лише звело країну до розрухи, але й забрало людські життя, серед яких були земляки, односельці, рідні та близькі люди. Керуючись стійкою громадською позицією та відчуттям обов'язку перед Батьківщиною віцепрем'єр-міністр взяв активну участь у діяльності національного фонду «Взаєморозуміння і примирення». У 1996 році його було призначено головою Спостережної ради фонду [8]. Фонд займався виплатою одноразової компенсаційної допомоги за рахунок ФРН громадянам колишнього СРСР, які в роки Другої світової війни постраждали від фашистського переслідування, колишнім в'язням нацистських концтаборів, гетто, громадянам, які були депортовані на примусові роботи за межі держави, у тому числі дітям народженим у нацистській неволі. Фонд також став спеціально уповноваженим органом з питань компенсаційних виплат та надання гуманітарної допомоги жертвам фашистських переслідувань.

Важливим аспектом громадської діяльності вченого було прагнення розширити грані суспільного розвитку, подолати камерність українського громадського руху. Академік намагався сприяти науково-громадському і культурно-освітньому діалогу з країнами ближнього і дальнього зарубіжжя. Хочемо відмітити чималі зусилля, яких доклав вчений до того, щоб у Москві з'явився культурний центр України [9].

Будучи віцепрем'єром в українському уряді науковець займався цим питанням предметно і постійно. Політик завжди мислив масштабно і далекоглядно. Він говорив про те, що Культурний центр має стати духовним посольством України в Росії, справжнім українським домом у російській столиці [10, с. 555]. А після успішного втілення цієї ідеї в життя Іван Федорович не полишав увагою створений заклад – постійно цікавився роботою Центру.

Вчений-історик як віцепрем'єр гуманітарної сфери виступав за збереження усіх творчих союзів не лише як інструментів діалогу між владою та представниками культури, або як ще одного своєрідного доповнення до апарату Мінкульту, а їх перетворення у справжні громадські організації комунікацій між самими членами союзів та

подальша можливість перетворення того ж, скажімо, союзу художників у повноцінну профспілку, котра могла б самостійно відстоювати власні інтереси. І.Ф. Курас став одним із основоположників Академії мистецтв України – абсолютно нового об'єднання та своєрідного «рейтингового агентства і клубу» для всіх працівників культурної ниви.

Велика роль діяча, як громадського активіста у повній мірі проявилась при втіленні у життя двох проектів і планів, ціннісна вартість яких говорить сама за себе. Це – реконструкція Національного будинку культури і мистецтв «Україна» та відновлення-реконструкція Національної філармонії України. Уже лише завдяки тільки цим двом проектам вчений-політик заслуговує вдячності всієї української громади [11, с. 570].

Окремої уваги заслуговують ініціативи Івана Федоровича, що стосувалися проведення урочистостей присвячених відзначенню подій державного масштабу. Це, зокрема, ряд ініційованих політиком депутатських пропозицій про відзначення 125-річчя з дня народження видатного українського громадсько-політичного діяча, одного з керівників Української революції й національно-державного відродження, визначного письменника В.К. Винниченка [12], відзначення 100-річчя з дня народження видатного письменника У.О. Самчука [13], відзначення 125-річчя від дня народження видатного державного та громадсько-політичного діяча С.В. Петлюри [14], відзначення 200-річчя з дня народження видатного вченого М.О. Максимовича [15] та пропозиції по влаштуванню свят. Не обходив увагою учений і справ збереження культурно-пам'яткового спадку України. На це були спрямовані наступні законодавчі ініціативи дослідника: Проект Закону про територію захисту культурної спадщини «Гетьманські столиці» [16] та Проект Закону про територію захисту культурної спадщини «Шевченківський національний заповідник» [17]. Метою створення обох територій культурної спадщини визначалася необхідність захисту та відтворення національної культурної спадщини у межах визначених територій, залучення інвестицій у розвиток туристичної інфраструктури, сприяння зростанню кількості туристів до визначних історичних місць України.

Громадянський обов'язок, яким завше керувався у своєму житті Іван Федорович, не дозволив залишити поза увагою політика-державника і загальнолюдські цінності, а зокрема – любов до малої Батьківщини і потреба відродження суспільних цінностей через опікування інтересами громади.

Так, з ініціативи Івана Федоровича у рідному селі, де проходили його власні шкільні роки, розпочалося будівництво нової сучасної школи. Це був чи не єдиний проект будівництва освітнього закладу в Одеській області взагалі у складні часи становлення незалежної держави. Згодом, будучи віце-прем'єр-міністром, а потім і народним депу-

татом, Іван Федорович доклав багато зусиль до того, щоб будівництво не зупинялось. Будівництво школи було доведено майже до вісімдесяти відсотків готовності, але завершити так і не вдалося. Зі зміною державного керівництва будівництво було призупинене [18, с. 592].

За сприяння вченого було також побудовано дорогу Рибниця – Криве Озеро, яка проходить через м. Балту і с. Немирівське. І.Ф. Курас доклав багато зусиль до створення прекрасного водосховища на р. Кодимі. І всі ці справи творив він виключно в інтересах людей і для людей.

Як згадують ученого його близькі та колеги, він ніколи не забував людей, колективів, з якими його зводила доля. Попри те, що він закінчував аспірантуру вже в Києві, Одеський університет завжди був для нього рідним. З великою пошаною учений ставився до своєї alma mater, при кожній нагоді бував там і усіляко підтримував, вболівав за долю вузу [19, с. 564]. Тим же йому й віддячували – у рідному університеті істориком було присвоєно звання Почесного доктора вузу, названо його ім'ям студентську аудиторію [20; 21]. Звання Почесного професора університету йому було надано і в стінах Маріупольського гуманітарного інституту Донецького державного університету [21; 22]. А в рідному селі – увічнили пам'ять про земляка назвавши його ім'ям, поки що недобудовану школу та одну із вулиць.

Не менш продуктивною, ніж громадська, була й політична діяльність вченого-практика. Не лише за участю у процесі створення громадських гуртків, фондів, товариств і об'єднань ми можемо судити про його громадянську активність. Діяч активно брав участь у роботі подібного роду утворень і організацій, всіляко сприяв їхньому примноженню і внутрішньому процвітанню, незважаючи навіть на високі державні посади, які займав.

Науково-пошукова робота та стійка громадянська позиція І.Ф. Кураса знайшли своє яскраве підтвердження і практичне втілення під час роботи дослідника у владних органах. Політична діяльність депутата та віце-прем'єра на всьому проміжку його діяльності у політичній сфері відрізнялася високим професіоналізмом і відповідальністю ученого за власну роботу. Багато часу та зусиль він присвятив розробці та втіленню в життя науково обґрунтованих, ретельно підготовлених програм і законопроектів, які в подальшому набули сили закону, суттєво впливали на суспільно-політичний розвиток та державний поступ.

У 1990-1991 роках спостерігалася гранична політизація суспільного життя в Україні, а цілеспрямовані політологічні дослідження тільки розпочиналися. Зіткнення сил прогресу і демократії з консервативними силами в теорії і практиці політичного життя відбувалося хаотично, більшою мірою на базі політичної інтуїції, віри і надії, ніж на базі політичної теорії. Тому саме політологія, як нова наукова галузь, мусила бути зорієнтованою на комплексне дослідження полі-

тичного процесу, широке використання нових методів наукової роботи, тісний зв'язок теорії і практики [23, с. 52].

В умовах гострої недостачі ґрунтовних політологічних досліджень, відсутності теоретичного забезпечення політичної сфери науки, не кажучи вже про практичне втілення подібних наукових напрацювань, в умовах гострого фінансового дефіциту науково-освітніх закладів та їх розрізненої діяльності, постала нагальна потреба здійснення політологічних досліджень і наукового обґрунтування становлення політичної системи незалежної України. Саме в такій непростій соціально-економічній, громадсько-політичній ситуації розпочав свою дослідницьку роботу у сфері політологічних наук Іван Федорович, поставивши на меті подолання однобокого бачення політичного розвитку країни, забезпечення науковими розробками і висновками та практичними пропозиціями політичну сферу становлення молодій державі і, що найголовніше, – забезпечення практичного втілення наукових напрацювань у цій сфері.

Ситуація, з точки зору науково-теоретичного забезпечення регулювання політичних процесів і створення для цього відповідних інституцій, була досить складною. Дослідник розумів, що без ґрунтовних організаційних форм розвиток політології немислимий. А нагальна потреба розвитку політичних досліджень у державі, яка щойно заявила про новий шлях творення – творення демократичної, правової, соціальної України, – в умовах відсутності чітких уявлень і стратегії розбудови нової політичної системи, була очевидною. Таким чином, І.Ф. Курас, у першу чергу, як учений, активно долучився до політико-правового забезпечення політичних трансформацій науковими розвідками і теоретичним обґрунтуванням назрілих політичних змін. З його ініціативи у структурі Національної академії наук України був організований перший спеціалізований інститут політологічного профілю – Інститут національних відносин та політології, який учений і очолив (з 1998 р. – Інститут політичних та етнопольових досліджень НАН України) [24, арк. 1; 25]. Розпочалися енергійні кроки у напрямку розширення політологічної науки і творення власного академічного досвіду становлення політичної дійсності.

Наголошуючи на актуальності етнопольових досліджень і політичної практики, директор разом з колективом науковців виступили ініціаторами створення на базі Інституту політичних і етнопольових досліджень НАН України міжнародного центру етнічних досліджень під егідою ОБСЄ. Ідея була підтримана Президентом України та Міністерством закордонних справ. Однак, незважаючи на необхідність створення такого центру, який би об'єднав зусилля вітчизняних і зарубіжних вчених, реалізувати цю ідею так і не вдалося [26, с. 61-62].

Регіональний аспект етнопольових процесів у сучасній Україні став предметом спеціаль-

ного комплексного дослідження вченого, яке дало змогу визначити етнопольову структуру регіонів України і динаміку їх розвитку; здійснити регіональну проекцію національної правової системи України; дати характеристику стану етнопольових процесів у регіонах України; з'ясувати специфіку та тенденції розвитку етноконфесійних процесів у регіонах і, зрештою, проаналізувати перспективи та реальні можливості удосконалення адміністративно-територіального устрою України з урахуванням етнопольових чинників.

Останнє, у свою чергу, дало змогу науковцям підготувати і направити органам влади та державного управління ряд експертних довідок і доповідних записок щодо законодавчої бази етнопольових на сучасному етапі, стимулювання соціально-економічного та етнокольовного розвитку, реалізації прав етнічних груп України, вирішення проблем національно-адміністративного самоуправління [27, с. 51].

Зокрема, академічні секції та Інститут політичних і етнопольових досліджень на чолі з Іваном Федоровичем активно долучались до розробки державних програм та пропозицій політичного та соціально-економічного спрямування. Серед таких варто згадати розроблені: Концепція етнопольового розвитку України, Концепція розвитку гуманітарної сфери України, Концепція політичної реформи та інші.

Різномісний талант дозволяв історіку поєднувати науково-теоретичну та практичну діяльність, бути і науковцем, і політичним практиком. Так, науково-організаційну роботу вчений успішно поєднував з функціями державного діяча. У 1994-1997 роках він працював на посаді віцепрем'єр-міністра України з питань гуманітарної політики [28]. На цій посаді вчений зарекомендував себе як відповідальний керівник, здатний розв'язувати складні проблеми, як послідовний патріот і державник [29, с. 17]. У цей час були закладені теоретичні й організаційні основи гуманітарної політики, яка в цей час перебувала у досить критичному стані через недостатнє державне фінансування сфери.

Риси справжнього політика та державного діяча науковець повною мірою виявив і як народний депутат України, яким був обраний у 2002 році по багатомандатному загальнодержавному округу від виборчого блоку політичних партій «За Єдину Україну» [30; 31, с. 62].

Іван Федорович Курас віддавав багато власних сил і знань розв'язанню складних проблем розвитку національної науки, освіти, культури, соціального забезпечення, державної та політичної сфер управління. Брав безпосередню участь у роботі Конституційної комісії від Президента України (в 1994-1996 рр.), а відтак – безпосередньо у розробці численних проектів Основного Закону [32, с. 14-15; 33, с. 611]. Велику увагу вчений-політик приділяв втіленню власних наукових доробків у сфері етнопольових відносин.

Зокрема, – очолював державні комісії: у справах депортованих народів Криму, був призначений головою Української частини, співголовою Міжурядової українсько-німецької комісії у справах депортованих німців. Як вчений-гуманітарій та експерт соціогуманітарної сфери державного розвитку Науковець-державник займався питаннями освіти та науки, соціального захисту. У зв'язку з чим очолював ряд державних комісій, зокрема: виступав головою Комісії у справах неповнолітніх (з 1994 р.), призначався головою Наглядової ради Національного фонду соціального захисту матерів і дітей «Україна – дітям» (у 1997 р.), на чолі Наглядової ради Київського національного медичного університету (2003 р.), Наглядової ради Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Крім цього, політик був головою Комісії з питань координації, приймання, транспортування, охорони та розподілу гуманітарної допомоги, що надходить із зарубіжних країн при Кабінеті Міністрів України (з 1995 р.), Комісії з питань реформування вищої освіти в Україні (з 1995 р.), головою Державної Комісії з питань реорганізації в галузі науки (з 1995 р.). Призначався членом Ради з питань науки та науково-технічної політики при Президентові України (з 1996 р.), очолював Раду з питань мовної політики (в 1997 р.).

Велику увагу науковець-практик приділяв освітянським проблемам та питанням реалізації державної молодіжної політики в Україні. Найбільш гострими проблемами зазначених галузей державного регулювання вчений називав перш за все фінансовий «голод» освітнього процесу на всіх його рівнях (від заробітної платні працівникам до недостатнього рівня матеріально-технічного забезпечення навчального процесу та кожного з його учасників), а також питання відповідності списку напрямів та спеціальностей, за яким вищі здійснюють підготовку фахівців із реальними і практичними потребами ринку праці [34, с. 646-649; 35, с. 638-645].

Політолог-практик активно долучався до розробки питань культури та пам'ятко-охоронної справи, зокрема, через участь у Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України (з 1995 р.), Раді з питань збереження національної культурної спадщини при Президентові України (в 1997-1998 рр.). Зокрема, у своїх виступах у парламенті він наголошував на певних здобутках держави у пам'яткоохоронній справі, зокрема зазначав: «За дуже короткий час після його прийняття [закон «Про охорону культурної спадщини» – авт.] розроблена досить розгалужена нормативно-правова база, проте організаційне і особливо фінансове забезпечення їх виконання явно не відповідає тим гострим питанням, які належить вирішити. Йдеться, зокрема про необхідність створення в структурах місцевих органів виконавчої влади і місцевого самоврядування підрозділів, що підпорядковані Державній службі охорони куль-

турної спадщини, яку нещодавно створено у складі Міністерства культури і мистецтв» [36, арк. 10].

Окрім цього, І.Ф. Курас активно займався розробкою проблем збереження культурної спадщини, користуючись депутатським правом законодавчої ініціативи. Ним було подано проекти законів про територію захисту культурної спадщини, які вже згадувались автором вище.

Активно долучився науковець до втілення проектів політичних та соціально-економічних змін, розроблених вченими під його началом, зокрема, будучи членом Координаційної ради з питань внутрішньої політики при Президентові України (з 1998 р.), членом Комітету Верховної Ради України у закордонних справах (у 2002 р.) був секретарем Політичної ради при Президентові України (2003-2004 рр.) [36, арк. 17; 31; 32, с. 15-16]. Згодом – керівником, робочої групи з підготовки проекту Концепції реформування політичної системи України (з 2001 р.), членом Комісії з опрацювання законопроектів про внесення змін до Конституції України та виборчих законів (з 2002 р.). У 2003-2004 роках був секретарем Політичної ради при Президентові України [37, арк. 10; 38, с. 38].

Як авторитетний політик і порядний фахівець, знавець своєї справи, Іван Федорович активно долучився до парламентської діяльності. Зокрема, до Верховної Ради ним було представлено ряд депутатських запитів, ініціатив та пропозицій, що охопили широкий спектр суспільних проблем – від регіональної політики [39], регулювання економічних відносин, до сфери духовності, освіти, необхідності вшанування пам'ятних дат і ювілеїв та вже згаданих ініціатив з приводу відродження пам'ятко-охоронної справи історичної спадщини України.

Розроблена й утверджена нова Конституція України, розпочаті реформи систем освіти і науки, охорони здоров'я, соціального забезпечення та інших сфер гуманітарної політики вимагали об'єднання зусиль науковців і фахівців практичної сфери. Перебуваючи в уряді України, а пізніше – у парламенті, політик відстоював єдину мету – введення науки у політичну сферу, а з іншого боку – повне невтручання останньої у поле діяльності науки, гостро реагуючи на спроби політизації суспільних настроїв [36, арк. 7]. Головним же завданням, яке ставив перед собою політик було сприяння створенню збалансованої правової бази для реалізації комплексної програми реформування всіх сфер життя, забезпечення прогресу та стабільності суспільства [31, с. 68].

У зв'язку з проголошенням незалежності в історії сучасної України, на думку вченого, настав новий етап – на зміну періоду романтичних очікувань і надій прийшов час політичного прозріння і вимушеного переосмислення цінностей. Дослідник відмічав, що шлях від правового нігілізму до нової Конституції, парламентаризму та місцевого самоврядування, від панування однієї ідеології до

плюралізму і духовної свободи виявився непростим, однак необхідним і корисним досвідом для молодій незалежній Україні [40, арк. 2; 41, с. 4]. Це надало незворотного характеру демократизації всієї політичної системи, суспільного і державного устрою України.

Все це характеризує непросту суспільно-політичну ситуацію та наростання кризових явищ в Україні на кінець 90-х років ХХ ст., яка вимагала радикальної модернізації політичної системи шляхом її реформування. Виникла нагальна необхідність здійснення більш широкої реформи на міцній науковій основі, яка одержала назву політичної та конституційної [42, арк. 5].

Ще до початку роботи над Концепцією реформування політичної сфери держави вчений стверджував, що Україні потрібна така політична система, яка б забезпечила необхідні умови для виявлення волі народу як єдиного джерела влади, реалізації функцій демократичної, правової держави, створювала б умови для конструктивної діяльності політичних партій, реалізації внутрішніх можливостей політичного потенціалу місцевого самоврядування [40, арк. 3; 43, с. 480-481].

Політолог одним з перших в Україні піддав сумніву адекватність теорії демократичного транзиту, створеної зусиллями західних дослідників, щодо українських реалій. Концепція і теорія, що становили основу тогочасної політичної науки і являли собою, головним чином, кристалізацію західного (ліберально-демократичного) досвіду, не могли бути автоматично перенесені на український ґрунт [23, с. 50]. Таким був особистий погляд вченого на проблему, такого ж змісту були й рекомендації до вищих посадових осіб з питаннями про необхідність розробки власної програми проведення політичних змін у державі.

З урахуванням значених обставин у 2000 році Президент України Л.Д. Кучма доручив ученим підготувати і провести науково-практичну конференцію, присвячену науковому аналізу нових політичних реалій, а спеціально створеній Робочій групі на чолі з Іваном Федоровичем виробити проект концепції реформування політичної системи України. Розробкою Концепції разом із дослідником займались і його колеги по цеху – учені М.І. Михальченко, В.Ф. Погорілко, О.С. Онищенко та інші [40, арк. 4; 37, арк. 3; 44, арк. 5-6]. Відбувалось це в надзвичайно непростому режимі – у складних умовах живого політичного процесу. Наслідком чого була і відсутність єдності пропозицій, адже різні політичні сили по-різному бачили одну і ту ж проблему.

У червні 2001 року відбулась наукова конференція на ній виступали зі своїми поглядами різні політичні сили, промовці, науковці, зробив доповідь і Президент України. Головний наголос робився на посиленні президентської складової, а отже, – на встановленні президентсько-парламентської форми державного правління. Пояснювалось це перехідним періодом, в якому перебувала

політична система країни, коли потрібні були відповідні важелі для того аби забезпечити прогресивне функціонування державної влади і суспільного процесу. Однак, через рік політичною владою було обрано діаметрально протилежний варіант реформи влади – обрано курс на парламентсько-президентську республіку [45].

Що ж до особистого погляду на політичну систему в Україні, то Іван Федорович говорив, що президентсько-парламентська модель для України на той час була ще достатньо природною і до кінця не вичерпала свого ресурсу. Однак, на переконання вченого, внесення змін до Конституції були необхідними для підвищення контрольних функцій Верховної Ради, а також для чіткішого розмежування функцій Адміністрації Президента України і Кабінету Міністрів [37, арк. 8]. До того ж, за словами вченого, цей варіант декларував, підтверджував європейський вибір України.

Щодо безпосередніх пропозицій Комісії політичного реформування, то значне місце у розробленій Концепції вчені-політологи відводили кільком питанням, що набули найбільшої гостроти в існуючих суспільно-політичних реаліях [36, арк. 9-10]. Перш за все йшлося про визначення особливостей становлення громадянського суспільства, зокрема політичних партій і громадських організацій та їх ролі у здійсненні політичної влади. Чи не вперше було всебічно визначено роль ЗМІ у державотворенні, а також роль політичної та правової науки та освіти і культури у процесах модернізації політичної системи. Авторами було також сформульовано концептуальні засади щодо інтеграції політичної системи України у європейські та світові політичні структури, визначено етапи і ресурси реалізації запропонованих змін [46, арк. 5-6].

Вагоме місце в Концепції займала необхідність здійснення чіткої класифікації типу держави і, відповідно, типу політичної системи. Вчений наголошував, що внаслідок переплетіння в чинній Конституції елементів президентської і парламентсько-президентської республіки виникає певний дисбаланс розподілу повноважень між усіма гілками влади. А, оскільки, Україна взяла чіткий курс на побудову демократії, то й система влади, був переконаний політик, повинна була бути відповідного стандарту. На думку Івана Федоровича, можливо це було б лише за умови, якби система управління спиралася на могутній зворотній зв'язок влади і населення, на розгалужену систему громадянського суспільства [40, арк. 5-6]. Саме тому, основною метою реформування вчені-політологи називали необхідність вдосконалення форм безпосереднього народовладдя. Пропонувалося прийняття нових, більш досконалих законів про президентські, парламентські та місцеві вибори, про всеукраїнський та місцевий референдуми, про складання Всеукраїнського реєстру виборців [42, арк. 7-12].

Ще одним, не менш дискусійним, було питання необхідності виявлення характеру кризових явищ у політичній сфері. Для подолання негативних тенденцій у політичній сфері науковець пропонував перш за все вирішення ряду проблем наукової сторони політології. Головним завданням політології він вбачав у необхідності комплексного дослідження трансформаційних процесів, створення наукової основи сучасного модернізаційного дискурсу, визначення України у глобальній соціотрансформаційній динаміці, вироблення відповідного наукового інструментарію, вирішення ряду непростих методологічних проблем [40, арк. 9-10; 24, арк. 6]. Шляхи подолання парадигмально-методологічної кризи політичних наук учений вбачав у розширенні діапазону її дослідницьких методів.

Розробники Концепції реформування політичної системи одним з найважливіших невирішених методологічних питань визначали проблему співвідношення державної стабільності і соціальних трансформацій. Перед суспільством постало питання визначення прерогатив майбутньої розбудови держави – шляхом дотримання стабільності чи кардинальних суспільних змін. І.Ф. Курас вважав, що політологи мають дати науково обгрунтовану відповідь на питання визначення оптимальної форми переходу від одного суспільного ладу до іншого, що був би найменш болісним для суспільства.

Значне місце при розробці Концепції реформування політичної системи учені відводили етнополітології та етнополітичним тенденціям сучасної політології. Зокрема, особливо важливими, за словами Івана Федоровича, для політич-

ної етнології є вивчення співвідношення глобалізаційних та ідентифікаційних процесів, регіональної ідентичності й регіоналізму, створення оптимальної моделі співжиття і співпраці різних етносів та етнічних груп [40, арк. 13-14].

На переконання науковця викладені пропозиції вчених та політологів у Концепції політичного реформування країни були не лише особистими пропозиціями, але мали під собою ґрунтовну академічну базу прогностичного спрямування. Цей проект не просто план змін, але й певна спроба потенціальної діагностики суспільних відносин і розробки моделей виходу з будь-яких криз.

Концепція реформування політичної системи України, розроблена ученими-політологами під керівництвом вченого стала позитивним результатом взаємодії теорії і практики, діяльності органів державної влади і наукових установ НАН України. У ній уперше були чітко визначені мета, пріоритети і принципи реформування політичної сфери, її структура, функції суб'єктів та основні напрямки їх розвитку на найближчу перспективу.

Таким чином, зазначав Іван Федорович, щоб симбіоз демократичної політики і ефективної науки став фактом, необхідне істотне піднесення ролі і статусу відповідних академічних установ, посилення координуючої ролі Національної академії наук України в осмисленні та науковому аналізі політичних реалій [40, арк. 16]. Для забезпечення цього, на думку вченого, постала необхідність встановлення сталого конструктивного зв'язку між науковою теорією та політичною практикою. На підтвердження цієї вчений висував практичні пропозиції щодо вирішення зазначених проблем (рис. 1).

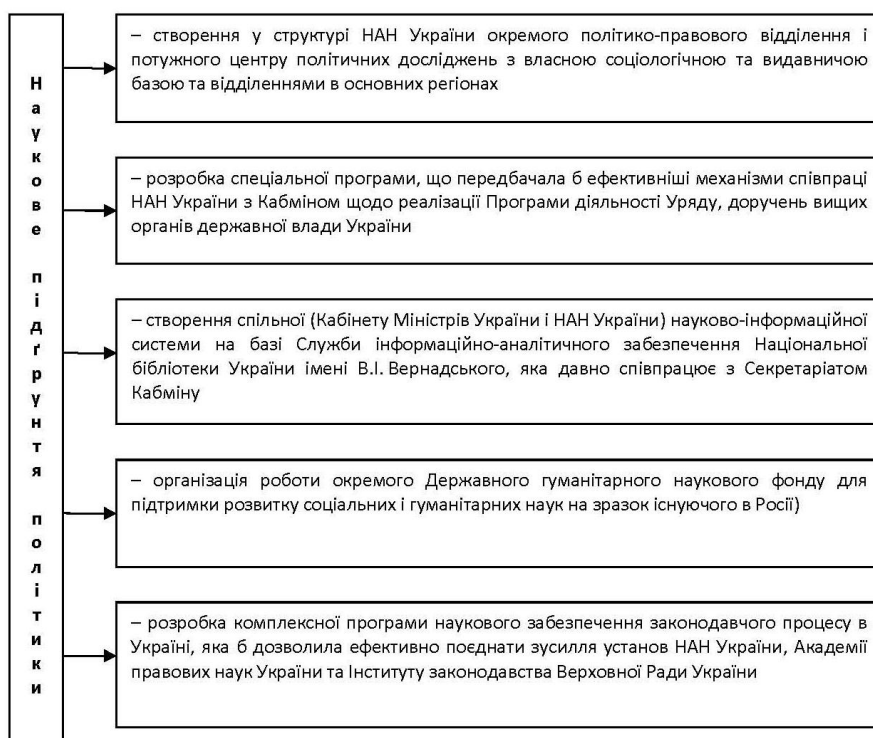

Рис. 1. Наукове підґрунтя політики

На сьогодні, для України, яка є поліетнічною державою, в умовах розвитку української державності, громадська позиційність відіграє особливо важливу роль ще й тому, що вона покликана сприяти формуванню соборності України, яка є серцевиною української національної ідеї. Саме на базі демократичних цінностей, що мають лежати в основі громадянської самосвідомості, можливе об'єднання різних етносів і регіонів України для розбудови і вдосконалення суверенної, демократичної держави, громадянського суспільства.

Вищенаведені факти являються недвозначним свідченням енергійної громадської, суспільної активності академіка, ученого-історика, державного діяча і особистості зі стійкою громадянською позицією, підкріпленою практичними кроками.

Іван Федорович встиг багато зробити для власної країни. Завдяки зусиллям науковця і

політика, відбулося піднесення ролі соціогуманітарної, національно-державної складової політики, був закладений законодавчий фундамент основоположних засад внутрішньої і зовнішньої політики України. А створена під його керівництвом програма суспільно-політичної перебування української держави не втратила своєї актуальності та практичної необхідності і в сучасному середовищі державної політики. Сьогодні, в ХХІ ст., перед Україною постало об'єктивне завдання продовжувати масштабне оновлення влади, аби запобігти утворенню політичного вакууму в управлінському апараті. Суспільство разом із політичними силами, науковцями повинне шукати необхідний консенсус, щоб законодавча база держави відповідала політичній системі та реаліям і вимогам нового часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Курас І. В ім'я нащадків / І.Ф. Курас // За наукові кадри. – 1961. – 9 грудня.
2. АНБУВ. Інститут архівознавства, ф. 369: Курас Іван Федорович (3.10.1939 – 16.10.2005) – історик, академік НАН України, оп.1: Документів особового походження академіка НАН України І.Ф. Кураса за 1909-2007 рр., спр. 62: Особові справи. 1970, 1994. – 62 арк.
3. Калакура Я.С. Аспірантська дружба на все життя / Я.С. Калакура // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / [редкол. Б.Є. Патон, В.М. Геєць, Ю.А. Левенець, В.Ф. Солдатенко та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
4. Мінгазутдінов О.Ф. Роки становлення педагога і вченого / О.Ф. Мінгазутдінов // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / [редкол. Б.Є. Патон, В.М. Геєць, Ю.А. Левенець, В.Ф. Солдатенко та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
5. Скрипник М.О. Вибрані твори. – К.: «Україна», 1991. – 617 с.
6. Землинский В.А., Курас И.Ф., Нагорная Л.А. Осуществление ленинской национальной политики в СССР / В.А. Землинский, И.Ф. Курас, Л.А. Нагорная – К.: Выща школа, 1987. – 236 с.
7. Карась А.Ф., Карась Г.А. Життєва місія / А.Ф. Карась, Г.А. Карась // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / [редкол. Б.Є. Патон, В.М. Геєць, Ю.А. Левенець, В.Ф. Солдатенко та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
8. Україна – Франція: форум однодумців // Діалог: Історія, політика, економіка. – 2002. – № 2. – Україна – Франція.
9. Постанова Кабінету Міністрів України № 1101 від 12 вересня 1996 р. Про Культурний центр України у м. Москві [Електронний ресурс] // <http://zakon.nau.ua/doc/?nobreak=1&uid=1057.850.2>.
10. Мельниченко В.Ю. Чистий серцем / В.Ю. Мельниченко // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / [редкол. Б.Є. Патон, В.М. Геєць, Ю.А. Левенець, В.Ф. Солдатенко та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
11. Остапенко Д.И. Рассказ о коллеге-друге и друге-коллеге / Д.И. Остапенко // Історична і політична наука та суспільна практика / [редкол. Б.Є. Патон, В.М. Геєць, Ю.А. Левенець, В.Ф. Солдатенко та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
12. Проект Постанови від 05.07.2005 Про відзначення 125-річчя з дня народження видатного українського громадсько-політичного діяча, одного з керівників Української революції й національно-державного відродження, визначного письменника Володимира Винниченка [Електронний ресурс] // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=24431.
13. Проект Постанови про відзначення 100-річчя з дня народження видатного письменника Уласа Самчука [Електронний ресурс] // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=17626.
14. Проект Постанови про відзначення 125-річчя від дня народження видатного державного та громадсько-політичного діяча Симона Петлюри [Електронний ресурс] // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=17509.
15. Проект Постанови про відзначення 200-річчя з дня народження видатного вченого М.О. Максимовича [Електронний ресурс] // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=16940.
16. Проект Закону про територію захисту культурної спадщини «Гетьманські столиці» [Електронний ресурс] // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=24406.
17. Проект Закону про територію захисту культурної спадщини «Шевченківський національний заповідник» [Електронний ресурс] // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=24405.
18. Обшанський В.К. Ним пишеться вся Балщина / В.К. Обшанський // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / [редкол. Б.Є. Патон, В.М. Геєць, Ю.А. Левенець, В.Ф. Солдатенко та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
19. Кремень В.Г. Знакова постать у моєму житті / В.Г. Кремень // Історична і політична наука та суспільна практика / [редкол. Б.Є. Патон, В.М. Геєць, Ю.А. Левенець, В.Ф. Солдатенко та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
20. АНБУВ. Інститут архівознавства, ф.369, оп.1, спр.77: Диплом і ухвала вченої ради Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова про присвоєння І.Ф. Курасу звання почесного доктора. Оригінал. Мова англ., укр. 1996. – 3 арк.
21. Відеоматеріали з сімейного архіву родини Курасів. – 2001-2005 рр.
22. АНБУВ. Інститут архівознавства, ф. 369, оп. 1, спр. 92: Диплом Почесного професора Маріупольського гуманітарного інституту Донецького державного університету. Оригінал. 2001. – 2 арк.

23. Левенець Ю.А., Онищенко О.С., Михальченко М.І., Майборода О.М. І.Ф. Курас і становлення політології в Україні / Ю.А. Левенець, О.С. Онищенко, М.І. Михальченко, О.М. Майборода // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / [редкол. Б.Є. Патон, В.М. Геєць, Ю.А. Левенець, В.Ф. Солдатенко та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
24. АНБУВ. Інститут архівознавства, ф. 369, оп. 1, спр. 116: Документи про роботу директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України (звіт на Президії НАН України, поздоровлення з 10 річницею інституту, візитні картки). [1996-2000]-2002. – 21 арк.
25. Про Інститут. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України [Електронний ресурс] // <http://www.ipiend.gov.ua/?mid=2>.
26. Курас І.Ф. Нові риси геополітичного виміру сучасної України / І.Ф. Курас // Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
27. Курас І.Ф. Виклики часу і еволюція етнополітологічного знання / І.Ф. Курас / Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
28. Указ Президента України про призначення І. Кураса віце-прем'єр-міністром України [Електронний ресурс] // <http://www.uazakon.com/document/spart97/inx97794.htm>.
29. Шаповал Ю.І. І.Ф. Курас: спроба неупередженої біографії / Ю.І. Шаповал // Наукові записки. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К, 2005. – Вип. 30, кн. 1 (підсерія «Курасівські читання»). – С. 11-18.
30. АНБУВ. Інститут архівознавства, ф. 369, оп. 1, спр. 86: Посвідчення в народні депутати, перепустка і посвідчення народного депутата України. Посвідчення народного депутата України. 1999-2006. – 5 арк.
31. Литвин В.М. Депутатські будні й ініціативи / В.М. Литвин // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / [редкол. Б.Є. Патон, В.М. Геєць, Ю.А. Левенець, В.Ф. Солдатенко та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
32. Шаповал Ю.І. Іван Курас: життя, справа, доля / Ю.І. Шаповал // Курас І.Ф. Бібліографія. Серія «Бібліографія вчених України» – К.: Наукова думка, 2005. – 51 с.
33. Шемшученко Ю.С. З ним було легко працювати / Ю.С. Шемшученко // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / [редкол. Б.Є. Патон, В.М. Геєць, Ю.А. Левенець, В.Ф. Солдатенко та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
34. Курас І.Ф. З виступу на парламентських слуханнях з питань освіти (грудень 1996 р.) / І.Ф. Курас // Етнополітика: історія та сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років – К., 1999. – 656 с.
35. Курас І.Ф. З виступу на парламентських слуханнях щодо реалізації державної молодіжної політики / І.Ф. Курас // Етнополітика: історія та сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років – К., 1999. – 656 с.
36. АНБУВ. Інститут архівознавства, ф. 369, оп. 1, спр. 117: Документи про діяльність народного депутата України (передвиборча програма, поздоровлення, виступи, листи, довідка тощо). 1998-2005. – 19 арк.
37. АНБУВ. Інститут архівознавства, ф.369, оп.1, спр.28: Політична реформа як необхідність. Стаття. 2003. – 10 арк.
38. Курас І.Ф. Політична реформа як необхідність / І.Ф. Курас // Президент. – 2003. – № 13. – С. 38-41.
39. Проект Постанови про проведення парламентських слухань «Регіональна політика в Україні: реалії і перспективи розвитку» (12 березня 2003 року) [Електронний ресурс] // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=13909.
40. АНБУВ. Інститут архівознавства, ф. 369, оп. 1, спр. 22: Суспільні трансформації і політичні науки: підсумки і уроки. Доповідь. 2001. – 17 арк.
41. Курас І.Ф. Між авторитарним минулим і демократичним майбутнім: Про необхідність визначення типу держави, характеру кризових явищ: аналіз діяльності опозиції / І.Ф. Курас // Урядовий кур'єр. – 2001. – 15 серпня. – С. 4.
42. АНБУВ. Інститут архівознавства, ф. 369, оп. 1, спр. 34: Роль суспільствознавчих наук у вирішенні проблем здійснення політичної реформи в Україні та наукового забезпечення законодавчого процесу. Тези доповіді. 2004. – 12 арк.
43. Курас І.Ф. До питання про механізми стабільності / І.Ф. Курас // Етнополітика: історія та сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К., 1999. – 656 с.
44. АНБУВ. Інститут архівознавства, ф. 369, оп. 1, спр. 115: Інтерв'ю І.Ф. Кураса, опубліковані в газетах. Мова рос., укр. 1994-2001. – 6 арк.
45. Політичний «генотип» України Іван Курас: «Краще бути звинуваченим в ідеалізмі, ніж у цинізмі» [Електронний ресурс] // <http://www.day.kiev.ua/24741/>.
46. АНБУВ. Інститут архівознавства, ф. 369, оп. 1, спр. 62: Особові справи. Мова рос., укр. – Арк. 12. Атестат доцента. 25 июня 1971 г.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор Г.В. Боряк, д.і.н., професор Ю.В. Котляр

© М.І. Бушин, О.П. Прилуцька, 2010

Стаття надійшла до редакції 15.03.2010

ФЕДІР ВАСИЛЬОВИЧ ТАРАНОВСЬКИЙ: ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ ДО ЕМІГРАЦІЇ (До 135-річчя від дня народження)

Проведена реконструкція життя і діяльності визначного правознавця Ф.В. Тарановського у 1916-1920 років. Розглянуті психологічні і соціально-економічні чинники, які вплинули на його вибір від'їхати «на еміграцію». З'ясована та уточнена хронологія подій життя Ф.В. Тарановського у вказаному періоді.

Ключові слова: Україна, правознавство, Ф.В. Тарановський, еміграція, психологічні і соціально-економічні чинники.

Проведена реконструкція жизни и деятельности выдающегося правоведа Ф.В. Тарановского в 1916-1920 годов. Рассмотрены психологические и социально-экономические факторы, повлиявшие на его решение уехать в эмиграцию. Выяснена и уточнена хронология событий в жизни Ф.В. Тарановского этого периода.

Ключевые слова: Украина, правоведение, Ф.В. Тарановский, эмиграция, психологические и материальные факторы.

The reconstruction of life and work of an outstanding jurist F.V Taranovskiy in 1916-1920 is performed. The psychological and socio-economical factors that influenced on his decision to go into exile were considered. The F.V. Taranovskiy life events chronology during this period was clarified and refined.

Key words: Ukraine, jurisprudence, F.V Taranovskiy, immigration, psychological and socio-economical factors.

Видатний юрист, історик права, що народився 12 травня 1875 року у м. Плонськ, Плоцької, надалі Варшавської губернії. Академік двох академій наук – Всеукраїнської академії наук та Сербської академії наук, визначний організатор вищої юридичної освіти тощо. Постаць його за часів Радянського Союзу досить довго була у тіні радянської доктрини розвитку вітчизняної юридичної освіти. Чи не основною причиною такого ставлення до особистості Ф.В. Тарановського можна вважати те, що він був одним з перших академіків ВУАН, створеної за часів гетьмана П. Скоропадського та до того ще й емігрував з України у Сербію. То ж перші публікації щодо життя і діяльності Ф.В. Тарановського з'являються спочатку за кордоном [24; 25]. Інформація про нього подається в енциклопедії Югославії [36] Чи не вперше ім'я Ф.В. Тарановського в Україні з'являється у 1992 році у монографії, присвяченій розвитку вітчизняної юридичної науки [35]. Низка історіографічних праць, в яких більш детально розглядаються особистість Ф.В. Тарановського, його життєвий шлях та науковий доробок з'являється вже за часів незалежності України у 1990-ті роки [22; 29; 30]. Надалі інтерес до постаті

Ф.В. Тарановського посилювався, чому сприяли розробка його наукової спадщини та підготовка історично-наукових видань з історії ряду установ, в яких працював Ф.В. Тарановський. До останніх видань можна віднести історію Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара різних років, біографічний словник професорів вказаного університету, різні за роками видання, присвячені історії Національної академії наук України, юридичну енциклопедію тощо [4; 5; 20; 23; 29; 32].

Автор цієї статті й сам долучився певним чином до цих видань, написавши до історії Дніпропетровського національного університету відповідні розділи та біографічні нариси, й надавши для видання з історії Академії наук України віднайдену ним в одному з російських архівів [34]. світлину Ф.В. Тарановського, що стала на той час єдиною відомою в Україні світлиною вченого з кола перших дванадцяти академіків Всеукраїнської академії наук 1918 року, яку довго не вдавалося відшукати. Оскільки ця світлина подається завжди в кадрованому вигляді ми наводимо її так, як вона виглядає в оригіналі (*Фото 1*).

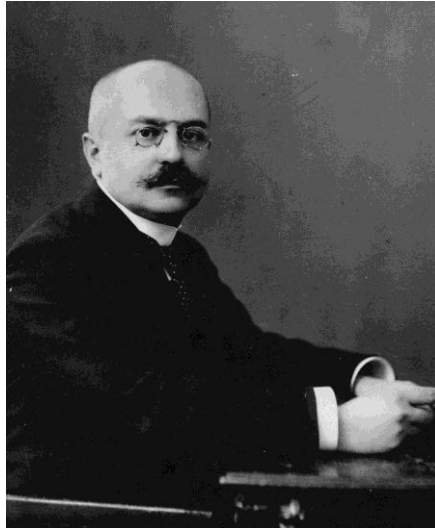

Фото 1. Ф.В. Тарановський за письмовим столом (приблизно 1912 р.)

Серед праць, що вийшли друком у Росії, – публікації [12; 13; 16; 19; 28]. З недавніх публікацій в Україні відзначимо статтю О.С. Музичка [15], в якій на широкій джерельній та історіографічній базі проведено комплексний аналіз наукових зв'язків Ф.В. Тарановського з польськими істориками права та його внеску в розвиток полоністики, а також зазначено, що «першим проблему «Тарановський і Польща» задекларував невдовзі після смерті вченого відомий польський історик права Войцех Гейнош» [37]. Постаті Ф.В. Тарановського торкалася й Л.М. Мудриєвська, яка в 2005 році зробила спробу з'ясувати причини і наслідки еміграції Ф.В. Тарановського [14].

Досить часто прізвище Ф.В. Тарановського зустрічається в дослідженнях з слов'янського зарубіжжя в Сербії [6-8; 19; 27 та інші].

Утім спостерігаються певні прогалини в дослідженні життєпису Ф.В. Тарановського. Відомо, що Ф.В. Тарановський емігрував до Сербії у 1920 році. С.І. Михальченко, зокрема, наводить як час прибуття Ф.В. Тарановського на Балкани весну 1920 року, не уточнюючи дату. Але, як доводить проведений нами історіографічний аналіз, й досі відсутній детальний аналіз життя і діяльності Ф.В. Тарановського у 1917-1920 роках, реконструкція тих подій у його особистому житті, які привели видатного вченого до еміграції. Але ж дійсність, яка оточувала Ф.В. Тарановського, її повсякденні прояви були досить важливим чинником його життя у вказані роки, важливим для розуміння його душевного й психологічного стану, його загального настрою, з'ясування мотивів, що примусили його податися на еміграцію. Цей період фактично випадає з досліджень життя і творчості Ф.В. Тарановського, які здебільшого обмежуються фактами його членства у Всеукраїнській академії наук та деякими відомостями про його діяльність в академії. А в деяких Інтернет-виданнях пишеться й таке? «В период гражданской войны – в 1918-1919 годах – Ф.В. Тара-

новский следовал за Белой гвардией и преподавал курс истории русского права в университетах городов, находившихся под контролем белогвардейских властей: в Харькове, Екатеринославе и Симферополе». Тому метою нашого дослідження стала реконструкція життя і діяльності Ф.В. Тарановського саме у 1916-1920 роках. Відправним пунктом нашого дослідження є той момент, коли Ф.В. Тарановський дійшов висновку про можливість, а потім і необхідність переїзду до України, де він плідно попрацював на її благо. Джерельною базою дослідження слугували різноманітні писемні джерела, як друковані, так і рукописні, а також наративні джерела.

Але, до розгляду вказаного питання, бажано було б хоча б коротко охарактеризувати життєвий шлях Ф.В. Тарановського до вказаного вище моменту різкого зламу його життя [22; 34].

Рід Тарановських на Волині належав до духовного звання. Родове дворянство було отримане батьком Ф.В. Тарановського за службу. Батько після закінчення Санкт-Петербурзької духовної семінарії пішов на військову службу; служив за відомством Міністерства внутрішніх справ, а надалі за воєнним відомством. Мати Ф.В. Тарановського – полька (уроджена Ридзиківська). Федір Тарановський закінчив 6-ту Варшавську гімназію у 1892 році (срібна медаль). З 1892 до 1896 року навчався на юридичному факультеті Варшавського університету. За випускні роботи «Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи» удостоений золотої медалі і ступеня кандидата. Після закінчення університету Ф.В. Тарановського залишено в його стінах в якості професорського стипендіата по кафедрі історії російського права. Наукова праця проходила під керівництвом відомих вчених О.Л. Блоха та Ф.І. Леонтовича. На початку 1899 року отримує ступінь магістра і з 1 липня того ж року призначається в. о. доцента кафедри енциклопедії юридичних і політичних наук

Варшавського університету. На початку 1903/04 навчального року обіймає ту ж посаду на кафедрі російського права. У 1905 році отримує ступінь магістра державного права у Санкт-Петербурзькому університеті. Восени 1906 року він вже екстраординарний професор Варшавського університету. У тому ж році переходить працювати екстраординарним професором Демидівського юридичного ліцею (Ярославль), де обіймає кафедру російського права. У 1908 році переїздить до Юр'єва, де обіймає посаду екстраординарного професора кафедри російського права.

На той час він вже знаний науковець, добре відомий і в Петербурзі. Саме у Санкт-Петербурзькому університеті у 1911 році він захищає дисертацію «Догматика положительного государственного права во Франции при старом порядке» і отримує ступінь доктора державного права. Ф.В. Тарановський – ординарний професор Юр'ївського університету, але вже з 1910 року він веде викладацьку діяльність і в Петербурзі як професор Вищих жіночих курсів (з енциклопедії права) та Імператорського Олександрійського ліцею (з історії руського права). У Петербурзі відбулося зіткнення Ф.В. Тарановського з міністром народної освіти Л.А. Кассо. На пропозицію міністра у грудні 1911 року зайняти кафедру енциклопедії, історії та філософії права у Санкт-Петербурзькому університеті Ф.В. Тарановський не погодився. Весною 1912 року, коли юридичний факультет обрав Ф.В. Тарановського професором тієї ж кафедри, вже сам Л.А. Кассо не затвердив обрання. Те ж саме він зробив і восени 1912 року при повторному обранні Ф.В. Тарановського. У Петербурзі вчений викладав на Вищих жіночих курсах. Після початку Першої світової війни Ф.В. Тарановський відправляє родину до Самари, а сам продовжує плідну працю.

У 1916 році вчений повертається до Юр'єва і дізнається, що університет планується перевести до Пермі. Саме з цього моменту починається еволюційний шлях Ф.В. Тарановського до України. 18 лютого 1916 року до Катеринослава прибули делегати від Юр'ївського університету професори В.П. Курчинський та А.Г. Люткевич, на запрошення міського самоврядування Раді Юр'ївського університету ознайомитися з умовами, які може надати місто, якщо університет буде переведено до Катеринослава. Повернувшись до Юр'єва делегація дала високу оцінку на засіданні ради університету матеріальній базі, запропонованій Катеринославом. На цій раді Ф.В. Тарановський виступив з великою промовою [21], у якій, зокрема, зазначав: «Екатеринослав предлагает нам прекрасные, можно сказать блестящие условия. Не подлежит также сомнению, что с точки зрения заведения нового очага высшего образования на месте эвакуации Юрьевского университета и при содействии личного состава, у Екатеринослава все преимущества перед Пермью...». Крім того, Ф.В. Тарановський звернув увагу на те, що

запрошенню від Катеринослава «совершенно чуждо вмешательство со стороны отдельных лиц, хотя бы и почетных граждан города. В нем отсутствует элемент частного предприятия, и имеется обращение к нам со стороны общественных учреждений... Нам предлагается широкое и радушное гостеприимство без всяких оговорок и не связывают нас при этом обещаниями, рассчитанными на десять лет» [21, с. 5-6]. Тобто, психологічно, Ф.В. Тарановський був готовий продовжити свою діяльність саме в Україні. І це зрозуміло, якщо згадати його тісні стосунки з багатьма українськими істориками Є.В. Спекторським, Б.А. Кистяківським та іншими. Думка Ф.В. Тарановського про перенесення в Україну Юр'ївського університету, як він сам писав Є.В. Спекторському, «признана... мнением всего Совета». Про це, а також про те, що він є одним з двох делегатів для доповіді міністру про таке рішення і виїздить для цього до Петрограду 1 березня 1916 року, він повідомляє у листі до Є.В. Спекторського від 28 лютого 1916 року. Але з цим рішенням не погодилися міністр освіти та військовий міністр.

Після цього Ф.В. Тарановський переїздить до Петрограду, де Академія наук покладає на нього видання Катерининського статуту благочиння з метою підготовки академічного видання. У 1918 році Ф.В. Тарановського було запрошено до Катеринослава для організації юридичного факультету Катеринославського університету, який було тільки-но створено. З'явився він у Катеринославі десь у травні 1918 року. Про це свідчить така інформація в одній з катеринославських газет від 26(12) травня 1918 р.: «Вчера в сопровождении товарища председателя городской думы Н.Ю. Ворожейкина, городского голову посетил прибывший в Екатеринослав по приглашению совета профессор Высших женских курсов, профессор Ф.В. Тарановский» [17].

Враховуючи, що на приїзд Ф.В. Тарановського очікували, можна вважати, що візит до голови міської думки навряд чи затримувався більше, ніж на день-два від дня приїзду. Тобто Ф.В. Тарановський уперше з'являється у Катеринославі наприкінці травня 1918 року. Вже в цій публікації з'являється й інформація, що на юридичному факультеті Катеринославського університету планується читати лекції з українського права та з гірничого права. Останнє, слід гадати, обумовлювалося наявністю в місті гірничого інституту.

Ф.В. Тарановський, сповнений нових планів та ідей, активно включається в справу створення юридичного факультету та розробки його навчального плану. Зауважимо, що це був період, коли місто вело активне листування з комісією В.І. Вернадського, щодо відкриття університету та постійно направляла відповідні делегації до Києва. Вже у неділю (26 травня 1918 р.) відбулося засідання ради Товариства сприяння вищій жіночій освіті у Катеринославі, яке опікувалося

Вищими жіночими курсами, у Катеринославі, на якому професор петроградського університету Ф.В. Тарановський зробив «соответствующий доклад, по разностороннему обсуждению которого Совет выработал руководящие положения для устройства юридического факультета» [18].

Мова йшла про те, що «возрастание политической самостоятельности и вполне свободного национального самоопределения Украины настоятельно требует самостоятельного изучения исторических основ правовой жизни страны. Для удовлетворения этой потребности учреждается особая кафедра истории западно-русского (украинского права)» [18]. Розглядаючи детально пропозиції, висунуті Ф.В. Тарановським, газета повідомляє про наступні плани створення юридичного факультету та обґрунтування цих планів. Зокрема, були заплановані такі кафедри як спеціальна кафедра гірничого права «научная разработка которого, несомненно, проявляет тенденцию к обособлению в автономную дисциплину» [18]. Намічено викладання межового законодавства, яке до цього викладалося спеціально лише у Московському межовому інституті. Було звернуто увагу на те, що «социологическое понимание права является в настоящее время прямым достоянием научной юриспруденции и проводится как в научных исследованиях, так и в преподавании. Тем не менее социология, как таковая, не получила у нас прав академического гражданства и не располагает самостоятельной университетской кафедрой. В стремлении к возможной научной полноте преподавания и следуя в этом отношении примеру многих западноевропейских и громадного большинства американских университетов, юридический факультет в Екатеринославе с самого своего основания учреждает кафедру социологии» [18]. Саме тому, на нашу думку до Катеринославського університету для читання соціології був запрошений Г. Гурвич, який емігрував у 1920 році і став надалі центральною фігурою французької соціології. На нашу думку, саме Ф.В. Тарановський запросив його до Катеринослава, оскільки він добре його знав і навіть написав свого часу передмову до твору молодого вченого.

Тобто, в існуючий загальний навчальний план викладання на юридичних факультетах з приїздом Ф.В. Тарановського закладаються підвалини нових напрямів викладання, побудованих на симбіозі наук юридично-політичних та економічних. Відповідно до цього у завдання юридичного факультету було включено створення особливого економічного відділення, «которое давало бы специальную научную подготовку в столь важных для нашего времени прикладных областях экономики как земская и государственная статистика, кооперативное дело. Страховое дело, рабочее законодательство» [18]. Першими кафедрами, що відкривалися, повинні були стати кафедра енциклопедії права, історії римського права, історії руського

права, історії західно-руського (українського) права, політичної економії, соціології.

При обговоренні питання була врахована й можливість зайняття кафедр кваліфікованими кадрами, які рятуючись від більшовиків могли переїхати до Катеринослава. І саме цими справами й обіцяв зайнятися Ф.В. Тарановський, про що говорилося так: «Возможность эта будет использована во всей полноте, для чего предполагаются соответственные шаги. Организационное дело принял на себя проф. Ф.В. Тарановский, который и сам вошел в состав профессоров нашего юридического факультета» [18].

Таким чином, ніяких думок про від'їзд з України у цей час у Ф.В. Тарановського не виникає. Він енергійно взявся до справи заснування юридичного факультету у Катеринославі. З відкриттям університету починає читати в ньому лекції. Перша лекція була прочитана ним 23 вересня 1918 року. Про це дізнаємося з листа Ф.В. Тарановського до В.І. Вернадського: «Вчера открыли мы в Екатеринославе университет, и я сижу здесь пока что в качестве декана и профессора по кафедре русской истории. Говорю пока, потому что постоянным моим status'ом считаю устройство себя на кафедре истории западнорусского права в Харьковском университете. Между тем это последнее дело движется крайне медленно. До сих пор не утверждён /закон/ об учреждении этой кафедры» [9, од.зб.27014]. Тобто Ф.В. Тарановського не задовольняє те, що він не може обійняти ту посаду, на яку він розраховував у Катеринославі й він уже думками у Харкові, де сподівається на відкриття такої кафедри. Він цікавиться у В.І. Вернадського чому ж досі не прийнятий закон про українські кафедри і просить втручання В.І. Вернадського у цю справу.

Третього-п'ятого жовтня 1918 року Ф.В. Тарановський перебував (за викликом міністра М.П. Василенка) у Києві, де брав участь в обговоренні організації Академії наук України.

У цей же час він бере також активну участь у спробах організації юридичного факультету у Полтаві. Він опікується його справами й у цьому листі. З листа випливає, що у вересні 1918 року він перебував у Полтаві. Звертаючись до В.І. Вернадського він пише: «Как я писал Вам в конце августа из Полтавы, пришлось отложить дело до обсуждения вопроса in pleno Харьковского юридического факультета» [9, од.зб.27014]. Ці ж думки турбують його і в наступному листі до В.І. Вернадського від 20 жовтня 1918 року, в якому він клопочеться, щоб до постанови про Полтавський юридичний факультет внесли відповідний пункт 14 з положення про український історико-філологічний факультет у Полтаві [9, од.зб.27015]. Хвилює його й думка про те, що у зв'язку «совершающимися событиями гетману и его правительству не до Академии, учреждение которой очевидно будет отложено» [9, од.зб.27015].

Але справа з відкриттям Академії розв'язувалася позитивно і вже сьомого листопада 1918 року, відповідаючи на лист В.І. Вернадського від 5.11.1918 Ф.В. Тарановський зазначає, що «если меня оставят в намеченном составе, то я по-прежнему избираю кафедру сравнительной истории права, и на историю западнорусского права пойти не могу» [9, од. зб. 27017]. І в цьому ж листі він повідомляє, яке враження на нього справило вигляд прибувшого до Катеринослава колишнього ректора Московського університету професора О.А. Мануйлова: «Вид у Александра Аполлоновича весьма удрученный. Семья осталась в Москве» [9, од. зб. 27017].

Цей лист, свідчить, зокрема, що Ф.В. Тарановський уже знав про його призначення академіком і будував відповідні плани щодо продовження своєї діяльності в Україні. 14 листопада 1918 року Ф.В. Тарановський стає академіком першого складу Української Академії наук по відділенню соціальних наук.

Але він за політичних обставин не зміг навіть прибути на перше засідання відділу соціальних наук УАН, що відбулося 27 листопада 1918 року. І це йому дуже пригнічувало. Починається новий етап його діяльності в Україні, пов'язаний з Академією. Звертаючись у листі від 26 листопада 1918 року, він детально описав ті події, які завадили йому прибути до Києва. Протягом тижня він намагався виїхати з Катеринослава на Київ, але це йому не вдалося. 1 грудня 1918 року він знову звертається до В.І. Вернадського з листом, в якому пише: «Сообщение с Киевом окончательно расстроилось... Невозможность приехать в Киев сильно меня угнетает и держит в крайне неприятном и тягостном настроении. Вполне понимаю желание Ваше и остальных академиков констатировать Академию и приступить к деятельности... Пишу все это, потому что много думаю об Академии и в высшей степени». І далі він пише: «На душе моей нехорошо. Беспокоит меня участь Харькова, где моя семья; тяготит и беспокоит вся происходящая завихруха. Совершенно выбит всем этим из колеи. Хочу верить, что все это вскоре прекратится. При первой возможности безопасного передвижения явлюсь» [1, арк. 1-2].

Як бачимо, вже наприкінці 1918 року у Ф.В. Тарановського виникає психологічна криза, але він все ще сподівається на позитивність подальшого розвитку подій. І дійсно, здається все налагоджується.

У грудні 1918 року при відділі соціальних наук засновується Постійна комісія для виучування історії західноруського й українського права, головою якої обирається Ф.М. Тарановський. Він є членом правління Академії, членом Комісії для виучування звичаєвого права України ВУАН та Археографічної комісії, після смерті М.І. Туган-Барановського у січні 1919 року обіймає посаду голови відділу соціальних наук комісії [4; с. 20].

Відповідно до протоколів засідання правління УАН можна припустити, що Ф.В. Тарановський з'являється в Києві для постійного перебування там, як член правління УАН та керівник кафедри, десь з 7 по 16 грудня 1918 року. На початку 1919 року (лютий) Ф.В. Тарановський продовжує обіймати ту ж саму кафедру в Академії. Впродовж січня-травня 1919 року прізвище Ф.В. Тарановського фігурує у значній кількості протоколів спільних зібрань УАН. Він бере участь у розробці низки питань роботи Академії та відділу соціальних наук [4].

Влада, впродовж 1919 року у Києві змінюється досить часто. До літа 1919 року в Києві були більшовики, з серпня 1919 року в місті – денікінці. Постає питання щодо взагалі існування Української академії наук. Де ж знаходився в цей час Ф.В. Тарановський?

24 травня 1919 року спільне зібрання Академії наук затверджує постанову «відділів щодо відрядження академіків Д.І. Багалія та Ф.В. Тарановського до Харкова для археографічних дослідів на 3 місяці» [4, с. 442]. Слід гадати, що Ф.В. Тарановський виїздить до Харкова, оскільки вже 14 червня на спільному зібранні приймається рішення за відсутності Ф.В. Тарановського заступити його в роботі правління УАН [4, с. 444].

Тобто влітку 1919 року Ф.В. Тарановський вже знаходиться у Харкові, де перебуває у відрядженні і виконує обов'язки ординарного професора по кафедрі історії західно-руського права у Харківському університеті.

Але перебував він у Харкові не більше, на наш погляд, двох місяців. За листами до В.І. Вернадського вдалося встановити, коли, приблизно, він опинився у Добровольчій армії. У листі, надісланому 25 серпня 1919 року з Євпаторії, Ф.В. Тарановський писав: «Нахожусь в настоящее время Евпатории. Принял предложение войти в состав Особого Агитационного Отряда Отдела Пропанды Особого Совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России. Состою в отряде с половины июля ст. ст. Рассчитываю быть в Харькове, где состою ординарным профессором по кафедре истории западнорусского права, 15 сентября нов. ст.» [9, од. зб. 27019]. Зважаючи на те, що 15 вересня Академія повинна розпочати роботи після канікул, він просить В.І. Вернадського зголосити в загальних зборах його прохання про відпустку на 28 днів, обіцяючи по можливості повернутися раніше. Тобто знову ж таки нема ніякої мови про наміри виїхати з України.

Ф.В. Тарановський збирався восени (у вересні) повернутися до Харкова, хоча його запрошували і до щойно відкритого Таврійського університету. В той же час у листі В.І. Вернадському він пише, що «насчет продолжения Директорией Академии сильно сомневается» [9, од. зб. 27019]. Мабуть, тому його обнімають сумні думки і він пише й про те, що збирається переговорити з професором

Таврійського університету П.П. Гензелем, який виконував на той час обов'язки декана юридичного факультету, про роботу. І робить досить сумний висновок: «Опять надо решать вопрос, где и как быть» [9, од. зб. 27019].

З щоденників В.І. Вернадського також дістаємо підтвердження, що дружина Ф.В. Тарановського продовжувала перебувати в Харкові, а сам Ф.В. Тарановський «уехал в Крым в качестве агитатора Добр. а[рмии]» [3, с. 138]. За свідченням В.І. Вернадського «Жена говорит, что он так волновался, что она его отправила; он сперва был очень возбужден приходом ДА, но затем у него началось пессимист[ическое] настроение» [3, с. 128]. Це повідомлення В.І. Вернадський записує у своєму щоденнику 8(21) вересня 1919 року, коли він, направляючись до Ростова, проїздом перебував у Харкові. Як відомо, подорож до Ростова була пов'язана з непевним статусом УАН, що створився у зв'язку з невизнанням Академії Денікіним. Саме для того, щоб вижила академія, В.І. Вернадський і прямував до Ростова. Питання це детально вивчене в працях [10; 11], а для нашого дослідження важливим є те, що саме там, у Ростові, у вересні 1919 року В.І. Вернадський зустрівся з Ф.В. Тарановським.

І разом вони продовжили боротися за виживання академії. В.І. Вернадський 16(29) вересня записує про цю подію так: «Записка, составленная мною для Деникина была мною прочитана Новг[ородцеву], Мал[инину], [Таран]овскому, которого неожиданно встретил в Ростове), Тимош[енко] – все одобрили. Таран[овский] взял место в агит[ационном] министерстве ДА, приехал сюда жаловаться на беспорядки. Он устроился в Тавр[ическом] унив[ерситете], говорит боится голода и холода для семье... Я с ним говорил о том, что в случае утверждения Академии, но неутверждения некоторых ее членов мне придется уйти, а ему быть или През[идентом], или Непр[еменным] секр[етарем]» [3, с. 157]. Практично весь час першого перебування В.І. Вернадського в Ростові поряд з ним був і Ф.В. Тарановський. В.І. Вернадський відводив йому значну роль у справах Академії.

Тобто до початку жовтня 1919 року Ф.В. Тарановський перебував у Ростові. Ф.В. Тарановський все-таки приймає рішення повернутися до Харкова. Можна вважати, що саме у цей період (у першій половині жовтня 1919 року) Ф.В. Тарановський повертається до Харкова, оскільки наступний лист до В.І. Вернадського, датований 15 жовтня 1919 року, надійшов вже з Харкова. Лист, сповнений переживань з приводу подій, які відбувалися в Україні. З цього листа стає зрозумілою позиція Ф.В. Тарановського щодо подальшого перебування в більшовицькій Україні. Він писав:

«Харьков 15 окт 1919 г.
Глубокоуважаемый Владимир Иванович,

глубоко соболезную Вам и всем коллегам киевлянам по поводу тех бедствий, которые Вам пришлось перенести, и тех ужасов, которые Вы переживали. Слава богу, что все эти дни пережито. Надо надеяться, что больше не повторится подобная печальная история.

На днях прибыли к нам беженцы из Царицына, мои бывшие коллеги по Юрьеву. Рассказывают про свое непрерывную в течение 2-х лет жизнь под властью большевиков.

Красноречивее всех рассказов их изможденный вид. В.Э. Грабарь остался в Воронеже и, значит вторично подпал под власть большевиков. Приехавшие опасаются, что из среды профессоров будут взяты заложники. Страшно подумать об этом после мученической кончины харьковских профессоров-заложников – Вязигина, Денисова и протоиерея Стеллецкого. Проездом из Ростова в Киев был Л.Н. Яснопольский. Он любезно взял мое письмо к Вам...

Указываю адрес <...> потому, что ожидается восстановление ж. д. сообщения с Симферополем и я немедленно уеду туда. В Харькове предстоит непомерно тяжелая зима и я стремлюсь всеми силами в Симферополь. Жить вообще становится очень тяжело. Из-за хлопот и забот ничего не могу делать для научной работы, что делает жизнь труднопереносимой.

Шлю Вам искренний привет и лучшие пожелания. Свидетельствую мое почтение Вашей супруге.

Преданный Вам
Ф. Тарановский»
[9, од.зб.27020].

Але цей лист був відправлений на декілька днів пізніше, оскільки раптового приїзду біженців з Воронежу, у тому числі й В.Е. Грабаря з дружиною. І хоча Харківський університет уже отримав у цей час статут Академії на розгляд, Ф.В. Тарановський повідомляв В.І. Вернадському, що він все-таки від'їздить з родиною до Сімферополя. Враховуючи те, що він перебував у Добровольчій армії, хвилюючись за свою родину, нажаханий біженцями, усвідомлюючи можливі наслідки Ф.В. Тарановський приймає рішення виїхати до Сімферополя. Але до від'їзду він ще раз зустрівся з В.І. Вернадським.

Як відомо, у листопаді 1919 року В.І. Вернадський повторно за викликом начальника управління народної освіти у ставці Денікіна О.О. Малиновського виїхав до Ростова у справах Академії [11]. Їхав він через Харків, де знову 18 жовтня (1 листопада) 1919 року зустрівся з Ф.В. Тарановським [3, с. 182]. Ситуація, яка панувала на той час у Харкові, передана у щоденнику В.І. Вернадського так «Паника в Києве, паника в Харькове... Сегодня известия о взятии Сум и все продолжающемся отступлении Добров. армии» [3, с.181]. І через добу: «В Харькове паника все усиливается и усиливается...Сдача

Х[арькова] – нечто вроде катастрофы. Профессора все хотят бежать... Начинается «разгрузка» Харькова. На эту разгрузку уезжающие смотрят безнадежно, в душе думая, что не вернуться» [3, с. 183].

Саме в цей час, на наш погляд, й відбулося переосмислення свого подальшого життя Ф.В. Тарановським. Він виїздить з Харкова і наприкінці 1919 року Ф.В. Тарановський вже перебуває у Таврійському університеті (слід гадати разом з родиною), але продовжує опікуватися Академією наук, відстоюючи її необхідність. 8(21) січня 1920 року В.І. Вернадський, який 7(20) січня 1920 року прибув до Криму, записує у своєму щоденнику:

«В Таврич[еском] унив[ерситете] вопрос об Академии в Киеве провалился, и образование новой академии признано ненужным. Андрусов болен, у Палладина заболела жена – он не пришел. Защищал Тарановский, Гурвич и др. Восставали Байковы и т. п. Теперь это имеет исторический интерес. Причина – страх украинства» [2].

Саме у цей час велика група професорів остаточно дійшла думки про необхідність еміграції. В.І. Вернадський 8(21) січня «написал записку о выезде профессоров в Югославию, которую Г[еоргий] должен сообщить профессорам в Симферополе» [2]. 17(30) січня, за спогадами В.І. Вернадського «у Тарановского собрание

профессоров, присоединяющихся к поездке в Югославию (С.П. Попов, К.Г. Вобль, Л.Н. Яснопольский, пр. Филиппов, И.Г. Чарныш, Н.Н. Саввин). В сущности, все хотят выехать, никто не желает в Югославию» [2].

Урешті-решт разом з групою професорів Ф.В. Тарановський виїхав з Криму через Туреччину до Югославії (березень, 1920). Важко вказати точну дату, коли і як Ф.В. Тарановський покинув береги Криму, але можна зробити достатньо аргументовані припущення, що це був пароплав «Константин». М. Йованович у статті «Русские беженцы на сербской земле» пише, зокрема: «Когда 21 марта 1920 г. пароход «Константин» оказался в Дарданеллах, находившиеся на борту еще не знали, куда они плывут. Только на выходе из пролива им сказали, что их ждут в Королевстве СХС» [6]. Крім того, є інформація про те, що саме на цьому пароплаві були ті вчені, які потім стали членами Сербської академії наук. Ці прізвища відомі і серед них є й прізвище Ф.В. Тарановського.

Збереглася ще, крім наведеної вище, одна фотографія Ф.В. Тарановського 1930-х років, яка знаходиться у фонді А.В. Флоровського [33]. На ній він зображений разом з професором М.Л. Окуневим. (Фото 2).

Фото 2. Професори М.Л. Окунев і Ф.В. Тарановський

Так закінчився шлях Ф.В. Тарановського до еміграції. Там він і залишався до кінця життя, довгий час працював професором енциклопедії права й історії слов'янських прав Белградського університету. Працював також у Російському Науковому інституті, створеному у Белграді у 1928 року. З 1933 року – академік Сербської академії наук. Особливу увагу приділяв у своїх студиях в Сербії правовим пам'яткам. Видав у 1931 та 1935 роках чотири томи монументальної праці «История сербского права в государстве Неманичей». Довгий час вчений не поривав зв'язків з ВУАН, регулярно друкував свої праці у «Записках Соціально-економічного відділу ВУАН», зокрема

присвячені вивченню догматики державного права Речі Посполитої (1926-1927). Помер у Сербії 23 січня 1936 року.

Підсумовуючи можна твердити, що за результатами порівняльного аналізу джерел різного походження вдалося більш чітко, ніж це було відомо раніше, встановити хронологію життя і діяльності видатного вченого-правознавця Ф.В. Тарановського саме у буремні роки визвольних змагань в Україні (1917-1920) та з'ясувати еволюцію його вчинків та поглядів, що впливали з його психологічного стану, зумовленого подіями навколишнього життя, й схилили його на шлях еміграції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архив РАН, ф.518, оп.3, од.зб.1611.
2. Вернадский В.И. Дневники. 1917-1921 (Январь 1920 – март 1921). – К. : Наук. думка, 1997.
3. В.И. ВЕРНАДСКИЙ. Дневники 1917-1921 *Октябрь 1917 – январь 1920* / Отв. редакторы К.М. Сытник, Б.В. Левшин; сост. М.Ю. Сорокина, С.Н. Киржаев, А.В. Мемелов, В.С. Неаполитанская. – К. : Наук. думка, 1994. – 272 с.
4. Історія Академії наук України 1918-1923. Документи і матеріали / Відп. ред. П.С. Сохань; упорядники В.Г. Шмельов, В.А. Кучмаренко, О.Г. Луговський, Н.М. Монастирецька, Л.І. Стрельська, С.В. Бакалійко. – К. : Наук. думка, 1993. – 376 с.
5. Історія Дніпропетровського національного університету / Голова редколегії проф. М.В. Поляков. – 4-те вид., переробл. і доповн. – Д.: Вид-во ДНУ. 2008. – 304 с.
6. Йованович М. Как братья с братьями: русские беженцы на сербской земле / М. Йованович // Родина. – 2001. – № 3. – С. 21-30.
7. Косик В.И. Русская Сербия / В.И. Косик // Дорога домой. – 2004. – Вып. 59.
8. Косик В.И. Что мне до вас, мостовые Белграда? Очерки о русской эмиграции в Белграде (1920-1950-е годы) / В.И. Косик. Ч. 1. – М., 2007.
9. Листи Ф.В. Тарановського до В.І. Вернадського // Інститут рукопису Національної бібліотеки України. Відділ рукописів. – Архів В.І. Вернадського з паперів А.Ю. Кримського, од. зб.27014-27020.
10. Матвеева Л. Щоб вижила Академія / Л. Матвеева, Л. Ковальчук // Вісн. АН України. – 1993. – № 2. – С. 82-85.
11. Матвеева Л. В. Становлення Української Академії наук (1918-1928 рр.) / Л.В. Матвеева // УІЖ. – 2008. – № 6. – С. 4-26.
12. Михальченко С.И. Киевская школа в русской историографии (школа западнорусского права) / С.И. Михальченко. – М. : Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1996. – 186 с.
13. Михальчик Р. История сербского права в трудах Ф. Тарановского / Р. Михальчик // Русская эмиграция в Югославии. – М., 1996. – С. 223-237.
14. Мудриевська Л.М. Еміграція Ф.В. Тарановського: причини і наслідки / Л.М. Мудриевська // Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти. – Сімферополь, ДіАЙПі, 2005. – С. 335-339.
15. Музичко О.Є. Ф.В. Тарановський і польська історична наука кінця XIX – першої половини XX ст. / О.Є. Музичко // Південний архів. Історичні науки. – Херсон, 2004. – Вип. 16. – С. 172-180.
16. Омельченко О. Федор Васильевич Тарановский / О. Омельченко // Право и жизнь. – 1994. – № 6.
17. Открытие юридического и историко-филологического факультетов // Приднепровский край. – 1918. – 6456, 26 (13) мая. – С. 5.
18. К открытию юридического факультета // Приднепровский край. – 1918. – 6458, 29 (16) мая. – С. 5.
19. Путятин В.С. Российские профессора югославских университетов (1920-1941). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 2010. – 26 с. 07.00.03 – Всеобщая история (новое и новейшее время).
20. Рання історія Академії наук України (1918-1921) / Ю. Храмов, С. Руда, Ю. Павленко, В. Кучмаренко. – К. : Манускрипт, 1993. – 248 с.
21. Речь профессора Ф.В. Тарановского, произнесенная на заседании Совета Императорского Юрьевского университета 27 февраля 1916 года «По вопросу об эвакуации Юрьевского университета». – Юрьев, 1916. – 8 с. Окр. відбиток из «Университетских записок Юрьевского университета».
22. Савчук В.С. Ф.В. Тарановський: жизненный путь и научная деятельность // Наука и наукознание. – 1991. – № 1. – С. 96-102.
23. Савчук В.С. Тарановський Федір Васильович (1875-1936) / В.С. Савчук // Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: Біобібліограф. довідник / Голова редкол. проф. М.В. Поляков. – 2-е вид., перероб. і доп. – Д. : Вид-во ДНУ, 2008. – С. 487-490.
24. Соловьев А.В. Ф.В. Тарановский как историк славянского права / А.В. Соловьев // Записки Русского научного института в Белграде. – 1936. – Вып. 13. – С. XL-XLVIII.
25. Спекторский Е.В. Жизнь и личность Ф.В. Тарановского / Е.В. Спекторский // Записки Русского научного института в Белграде. – 1936. – Вып. 13. – С. I-XX.
26. Тарановский Ф.В. Речь по вопросу эвакуации Юрьевского университета / В. Тарановский. – Юрьев, 1916. – 8 с. Окр. відбиток.
27. Тесемников В.А. Русские профессора Белградского университета в межвоенный период (1919-1941) / В.А. Тесемников // Культурное наследие российской эмиграции. 1917-1940. – М., 1994.
28. Томсинов В.А. Федор Васильевич Тарановский: судьба и творчество // Законодательство. – 2003. – № 4, – С. 87-90; № 5. – С. 87-91.
29. Усенко І.Б. Академік Ф.В. Тарановський / І.Б. Усенко // Юридична енциклопедія. – К., 1998. – Т. 6. – С. 18-19.
30. Усенко І.Б. Академік Ф.В. Тарановський / І.Б. Усенко // Правова держава. – 1993. – № 4.
31. Усенко І. Тарановський: Повернення на Батьківщину / І. Усенко // Вісн. НАН України. – 1998. – № 3/4. – С. 45-59.
32. Усенко І.Б. Академік Федір Тарановський / І.Б. Усенко. Члени-засновники Національної академії наук України. – К., 1998. – С. 297-316.
33. Флоровский Анатолий Васильевич. – РАН, Архив А.В. Флоровского, ф. 1609, оп. 1, д. 219.
34. Центр. держ. архів літератури і мистецтва (СПб.), зібрання С.А. Венгерова, оп. 2, од. зб. 850.
35. Юридична наука і освіта на Україні / За заг. ред. Шемшученка Ю.С. – К.: Наук. думка, 1992. – 304 с.
36. Encyclopedia Yugoslavia. – Zagreb, 1971. – Т. 8. – С. 319;
37. Hejnosz W.T. Taranowski a Polska / W.T. Hejnosz. – Lvov. – 5 p.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г.В. Боряк**, д.і.н., професор **Ю.В. Котляр**

© В.С. Савчук, 2010

Стаття надійшла до редакції 11.03.2010

РЕЦЕНЗІЇ

УКРАЇНСЬКЕ ПРИЧОРНОМОР'Я XVIII – ПОЧАТКУ XIX ст. У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Рецензія на книгу: Серета О. Сілістрінсько-Очаківський еялет у XVIII – на початку XIX ст.: Адміністративно-територіальний устрій, поселення та населення в Північно-Західному Причорномор'ї (Софія, 2009)*

Монографія Олександра Серета є підсумком значної та багаторічної наукової роботи з актуальної історичної проблеми. Це ми бачимо за виваженою структурою книги, рівнем осмислення теми, узагальненнями.

Монографія безумовно на часі, передусім це обумовлено тим, що з історією заселення Північного Причорномор'я у XVIII – початку XIX ст. пов'язані проблеми формування своєрідних традицій і соціокультурного середовища регіону. Внаслідок специфічних історичних і географічних умов (на останні наголошує й автор) ця територія входила у сферу інтересів різних держав, з одного боку; різних етнічних груп – болгар, українців, росіян, молдован, татар, ногайців тощо – з іншого. Усі вони брали активну участь у процесі освоєння даного регіону. Отже, ця територія стала контактною зоною між різними народами, тому науковий інтерес має бути спрямований на вивчення історії формування різних етнічних груп, які брали участь в цьому процесі, заснування населених пунктів та складання історико-географічних областей.

За останні роки дослідниками опублікована вже низка робіт, присвячених поглибленому вивченню окремих етнічних груп Північного Причорномор'я – ногайців, українців, молдован, болгар, росіян-старообрядців та ін., піднімається питання методики датування населених пунктів цього регіону (що продемонстровано автором у розгляді історіографії проблеми). Проведені Міжнародні конференції з історії Причорноморського регіону в Одесі (2006-2008 рр.), Софії (2008 р.), Москві (2007-2008 рр.), Варшаві (2006 р.). Це не зменшило дискусійних питань, а підняло їх до нового якісно більш високого рівня. Зауважимо також, що до сьогодні у вивченні адміністра-

тивного устрою та управління, історії формування населення українського Причорномор'я XVIII ст. залишається чимало різного роду прогалин. У цьому контексті актуальність роботи О. Серета очевидна.

Немає необхідності зупинятися на усіх досягненнях монографічної роботи О. Серета, що являє собою значний внесок у дослідження української, болгарської і, безперечно, європейської історії. Підкреслимо лише саме головне.

Питання адміністративно-територіального устрою і населення Очаківської землі та Буджака з другої половини XVII ст. ставали предметом досліджень та дискусій неодноразово, але переведення їх з контексту суто української регіональної історії на європейську відбувається достатньо не часто, про що вже свідчить термін Сілістрінсько-Очаківський еялет, обґрунтований та влучно введений у науковий обіг Олександром Серетом.

Крім цього, відзначимо, що автору вдалося з'ясувати та обґрунтувати значення такого дискусійного терміна в українській історіографії, як «Ханська Україна», роль даної території в управлінні Османських і Кримських територій, визначити її керівників та населення регіону. Зокрема, автор зазначає, що на території Сілістрінсько-Очаківського еялету «відособлюються декілька фіскально-адміністративних округів (войводалик чи мукатаа) під юрисдикцією Кримського ханства. Однією з таких територій є Ханська Україна, створена на етнічно-релігійній основі з ядро виразною християнською домінантою», і далі «Досить цікавим прикладом поєднання татарської і української домінанти в управлінні регіоном стало призначення в Ханську Україну татарина Якуб-ага, за яким збережена назва посади – «гетьман Дубоссарський». Треба зазначити, що вживання термінології на кшталт «Ханська Україна», «гетьман» тощо, використовувалося лише у слов'янських і молдавсько-волооських джерелах. У свою чергу, офіційна документація османсько-турецькою мовою не мала жодного випадку використання зазначеної термінології щодо цього регіону», а для означення посади керівника території вживалась, наприклад, назва «воєвода мукатаа Томбасар» (Дубоссар) (с. 88-94, 103-112).

* Серета А. Силистренско-Очаківский еялет през XVIII – нач. на XIX в.: Административно-териториально устройство, селища и население в Северозападном Причерноморье. – София: Дيو Мира, 2009. – 262 с.

Одночасно О. Середі вдалося показати боротьбу між Османською та Російською імперіями за території межиріччя Дніпра та Південного Бугу, Південного Бугу та Дунаю і зміни в управлінні у зв'язку з цим протистоянням.

Виконана на високому методологічному рівні, монографія значно збагатила джерельну базу з даної проблематики. Виділені напрями дослідженої проблематики, що дозволили встановити ступінь наукової розробки проблеми, провести типологізацію джерел, окреслити їх види, інформативність і визначити нові, уведені О. Середою до наукового обігу, зокрема османо-турецькі матеріали з архівосховищ Стамбула, Анкари (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Ankara Kadastro, Kuyud-ı Kadime Arşivi) та Софії (Орієнтальський відділ НБ «Св.Св.Кирил і Методий»). По-новому автор проаналізував та інтерпретував опубліковані джерела, які до сьогодні використовувались без українського або болгарського контексту, хоча вони, як доведено, були одними з ключових.

Основою наукового пошуку Олександра Середи стало не лише з'ясування усіх тонкощів управління Сілістринсько-Очаківського еялету. Особливу увагу автор звертає на історичну географію регіону та склад населення, а отже на тих, хто безпосередньо переживав усі перипетії «великої політики» двох імперій – Османської та Російської. Виявлено специфічні риси в управлінні українського козацтва та російських старообрядців. Вперше визначена більшість назв населених пунктів та їхню кількість (с. 113-139), їхня податкова система. Все це дозволило узагальнити картину розселення населення на даній території, його етнічний склад, виявити найбільш заселені анклавви, тенденції у взаєминах різних етнічних груп під час їхнього сумісного проживання (с. 140-144).

Значно доповнюють текст монографії, сприяють його наочності карти, складені особисто автором, і переклади османо-турецьких та інших документів.

У той самий час у монографії можна відзначити й низку аспектів, які викликають певні запитання та побажання. Так, виходячи з тексту дослідження, автором було прослідковано зміну поглядів Османської імперії під час боротьби з країнами Центрально-Східної, Східної та Південно-Східної Європи на особливості управління Сілістринсько-Очаківським еялетом або його складових, а також варіативну політику місцевих феодалів та чиновників. Автор акцентує увагу на ключових подіях (договорах, битвах, фірманах, реформах), які можна розглядати як авторську концепцію щодо етапів у зміні політики Порти з управління та становища місцевого населення. Водночас, у висновках чітко не визначено жодного з можливих подібних етапів.

Викликає також запитання про роль і значення Запорозької Січі на фоні досліджуваної проблематики, зокрема у заселенні та освоєнні регіону, і ставлення Османської імперії та Кримського ханства до цього процесу, а саме його стимулювання чи гальмування?

Наприкінці хотілось би привітати і подякувати Олександра Середу за чудове дослідження, що розширює наші уявлення про важливі моменти спільної української, болгарської, турецької та татарської історії, спростовує історіографічні помилки, що є цінним не лише для науковців, але й для навчального процесу у вузах і краєзнавстві. Побажано досліднику натхнення у своїх подальших дослідженнях і чекаємо видання монографії українською мовою, що значно розширило б коло її читачів в Україні.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БАЖАН Олег Григорович (Київ) – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу регіональних проблем Інституту історії України НАН України.

БАЧИНСЬКА Олена Анатоліївна (Одеса) – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

БЛОХИН Даріана (Мюнхен, ФРН) – доктор історичних наук, професор, почесний академік Академії наук вищої школи України, президент Німецько-українського наукового об'єднання.

БУШИН Микола Іванович (Черкаси) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

ВОЛОСНИК Юрій Петрович (Харків) – доктор історичних наук, професор кафедри історії Росії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

ГАВРИЛЮК Світлана Віталіївна (Луцьк) – доктор історичних наук, професор, проректор з навчальної роботи, завідувач кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету імені Лесі Українки.

ДРАУС Ян (Перемишль, Польща) – доктор історичних наук (dr. hab.), професор, ректор Східноєвропейського державного інституту в Перемишлі.

ЗАПАРІЙ Володимир Васильович (Єкатеринбург, Росія) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії науки та техніки Уральського державного технічного університету – УПІ в м. Єкатеринбурзі.

ІВАНЕНКО Валентин Васильович (Дніпропетровськ) – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді, завідувач кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, заслужений діяч науки і техніки України.

КАВУН Максим Едуардович (Дніпропетровськ) – кандидат історичних наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

КАПУСТЯН Ганна Тимофіївна (Кременчук, Полтавська обл.) – доктор історичних наук, професор кафедри теорії, історії держави та права Кременчуцького державного університету імені Михайла Остроградського.

КЛИМЕНКО Леонід Павлович (Миколаїв) – доктор технічних наук, професор, ректор Чорноморського державного університету імені Петра Могили, заслужений діяч науки і техніки України.

КОТЛЯР Юрій Вадимович (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили, голова Миколаївського відділення Інституту історії України НАН України.

МИХАЙЛУЦА Микола Іванович (Одеса) – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Одеського національного морського університету.

НЕПОМНЯЩИЙ Андрій Анатолійович (Сімферополь) – доктор історичних наук, професор кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

ПРИЛУЦЬКА Ольга Петрівна (Черкаси) – аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

ПРОНЬ Сергій Вікторович (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

САВЧУК Варфоломій Степанович (Дніпропетровськ) – доктор історичних наук, професор Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, заслужений працівник освіти України.

СІНКЕВИЧ Євген Григорович (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили, голова Південного осередку Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

СМОЛІЙ Валерій Андрійович (Київ) – доктор історичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту історії України Національної академії наук України, заслужений діяч науки і техніки України.

ТРИГУБ Петро Микитович (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили, заслужений працівник освіти України.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Технічний редактор, комп'ютерна верстка *Н. Караман*.
Друк та фальцювальні-палітурні роботи *С. Волинець*.

Підп. до друку 27.05.2010 р.
Формат 60x84¹/₈. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman», «Callibri». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 16,27. Обл.-вид. арк. 18,56.
Тираж 300 пр. Зам. № 3097.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: +38 (0512) 50-03-32, +38 (0512) 76-55-81, e-mail: vrector@kma.mk.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.